

ISSN 2077-7280

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ
ІСТОРІЇ

збірник наукових праць

Випуск 19

започаткований 1994 р.

Харків – 2016

УДК 930
ББК 63.3

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 17 від 26 грудня 2016 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор – канд. іст. наук, доц. *С. Д. Литовченко* (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Бардола К. Ю., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Бережна С. В., д-р філос. наук, проф. (ХНПУ імені Г. С. Сковороди)
Волосник Ю. П., д-р іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Горак А., д-р з іст., ад'юнкт (Університет Марії Кюрі-Склодовської м. Люблін (Польща))
Готовська-Хенце Т., д-р філос. наук, доц. (Інститут історії Болгарської АН (Болгарія))
Сремсв П. В., канд. іст. наук (відп. секретар) (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Домановський А. М., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Журавльов Д. В., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Каплін О. Д., д-р іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Куделко С. М., канд. іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Любавський Р. Г., канд. іст. наук (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Мизгін К. В., PhD, ад'юнкт (Варшавський університет)
Миколенко Д. В., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Потрашко С. В., д-р іст. наук, проф. (Харківська державна академія культури)
Рябченко О. Л., д-р іст. наук, проф. (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова)
Скирда В. В., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Страшко С. Ю., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Токарев А. М., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Тумаков О. І., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Ченчик Д. В., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Чувпило О. О., д-р іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Ячменіхін К. М., д-р іст. наук, проф. (Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: (057)707-56-68; факс: (057)702-03-79

E-mail: history@karazin.ua; сайт: <http://history.karazin.ua>

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – Вип. 19. – 168 с.

Збірник наукових праць містить статті викладачів, аспірантів та студентів з проблем вітчизняної та всесвітньої історії, що репрезентують тематику історичних досліджень від найдавніших часів до сучасності.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію Наказ Міністерства освіти і науки України № 1328 від 21.12.2015

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2016

Зміст

АРХЕОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

- Рокходнякова Аюона.* The Development of the Institute of the Royal Power in the Nabataean Kingdom 6
- Деревянченко Віталій.* Образ Юлія Цезаря в поезії Валерія Брюсова 12
- Гуменний Віктор.* Провінційна адміністрація та східна політика Римської імперії в епоху Юліїв-Клавдіїв 20
- Димидюк Дмитро.* Причини успішних арабських завоювань в 30-х роках VII ст. у візантійському напрямі: історіографія питання 28
- Якубовська Оксана.* Господарська діяльність мешканців Верхнього Подністер'я в останній чверті I тис. н. е. 37
- Кириченко Максим.* Переход Переславля-Залесского под власть Москвы в начале XIV в. как один из факторов её возвышения 46

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Шкабура Ярослав.* Діяльність Християна Раковського у Франції в 1892-1914 рр. 56
- Каишанов Кирилл.* От «лакеев Англии» к «борцам за независимость и суверенитет»: эволюция образа арабских режимов в документах советской дипломатии (1947-1957 гг.) 65
- Луценко Сергей.* Формирование хозяйственного уклада переселенцев в африканских колониях Германии в конце XIX - начала XX вв. 75

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Швайка Інна.* Еміграція німецьких колоністів з України до країн Північної Америки, як наслідок складних взаємовідносин з владою 88

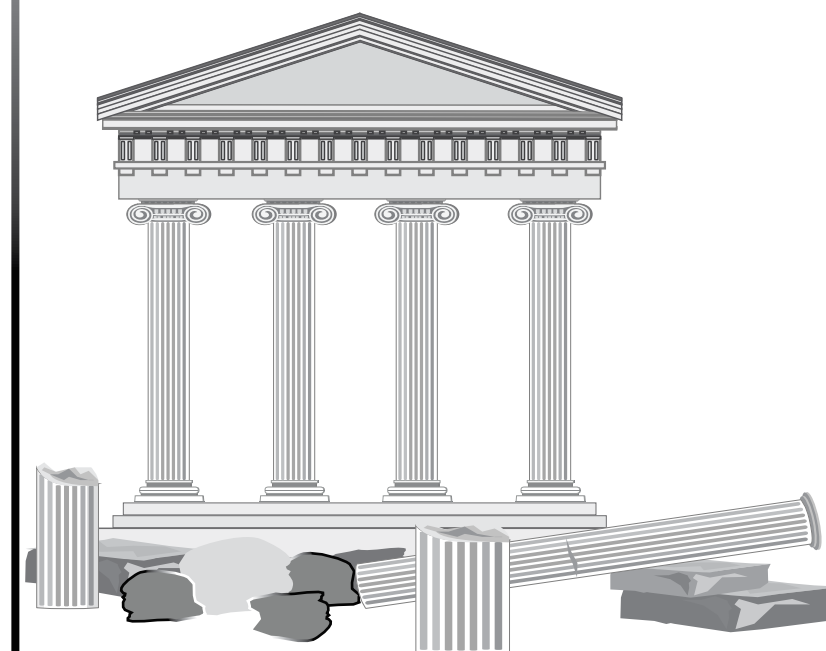
<i>Ластовець Наталія.</i> Повсякденність українських дипломатичних представництв періоду Директорії УНР (1919–1921 рр.)	95
<i>Кузнецов Павло.</i> Роль наукових досліджень у становленні азотної промисловості України	104

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Евстрат'єв Олег.</i> Исторический источник как «след прошлого»: историко-эпистемологический анализ	114
<i>Паславська Наталія.</i> Цехова книга кравецького цеху як джерело до історико-демографічної характеристики Львова XVII – початку XVIII ст.	123
<i>Макміллан Олександра.</i> Повсякденне життя наукової еміграції у Софії у 1920-1940-х рр.: приватне листування як джерело до реконструкції біографії М. Г. Попруженка	133

НАУКОВІ ЗАХОДИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

<i>Походнякова Алёна, Жидков Сергей.</i> «Каразинские чтения» на историческом факультете Харьковского университета: традиции и тенденции	143
<i>Вовк Ольга.</i> Краєзнавчі конференції молодих учених на історичному факультеті Харківського університету: історія і досягнення	150
<i>Жидков Сергей, Ховтура Анастасія.</i> Об'їзд архівів Польщі українськими та польськими молодими науковцями	161
Список скорочень	165
Відомості про авторів	166

**Історія стародавнього світу
та середніх віків**

УДК 94(394.7)«-03/+00»

The Development of the Institute of the Royal Power in the Nabataean Kingdom

Pokhodnyakova Alyona

The article is devoted to consideration of the question which kind of royal power was in Nabataea. On the basis of written sources, epigraphy and numismatics it was determined that royal power in Nabataea arose from power of a military leader. The development and establishment of the state system in Nabataea occurred with assimilation of Hellenistic and saving tribal traditions.

Key words: Nabataeans, royal power, Hellenism, tribal traditions

Походнякова Альона. Розвиток інституту царської влади в Набатейській державі. Стаття присвячена розгляду питання про характер царської влади в Набатейї. На підставі даних нарративних джерел, епіграфіки та нумізматики було з'ясовано, що царська влада в Набатейї виникла з влади ватажка військової дружини. Становлення та розвиток державності відбувалися при засвоєнні елліністичних та збереженні родоплементних традицій.

Ключові слова: набатейї, царська влада, еллінізм, родоплементні традиції

Походнякова Алёна. Развитие института царской власти в Набатейском государстве. Статья посвящена рассмотрению вопроса о характере царской власти в Набатее. На основе данных нарративных источников, эпиграфики и нумизматики было определено, что царская власть в Набатее возникла из власти предводителя военной дружины. Становление и развитие государственности происходило при усвоении эллинистических и сохранении родоплементных традиций.

Ключевые слова: набатейи, царская власть, эллинизм, родоплементные традиции

The history of birth and development of the Nabataean kingdom, which used to be located on the territory of modern Jordan, has not been fully studied. This is associated with the condition of the sources, the lack of which does not allow to reconstruct the process of development of Nabataean society. An active work has been done by archaeologists and as a result – we have got new material for research.

© Pokhodnyakova A., 2016

The article is devoted to the consideration of the question which kind of royal power was in Nabataea. This research is a necessary stage in reconstruction of the administrative and political system of Nabataea in general, and in the future there is a way to obtain the complete representation of its historical development.

The research is based on the works of Strabo [14], Diodorus [5], Flavius Josephus [6], Stephen of Byzantium [13], epigraphic inscriptions collected in “Corpus inscriptionum semiticarum” (CIS) [3; 4] and “Répertoire d'épigraphie sémitique” (RES) [10; 11; 12], numismatic data, which presented in works of R. Barkay [2], M. Huth [8], Y. Meshorer [9], B. Head [7], as well as a Soviet historian, Orientalist and Classics scholar I. Shifman [1].

A king was at the head of the Nabataeans. The royal power existed among the Arabs long before the Hellenistic period. Stephen Byzantine's work includes the confirmation: “Μωθῶ, κόμη Αραβίας, ἐν ἧ ἔθανεν Ἀντίγονος ὁ Μακεδὼν ὑπὸ Ῥαβίλου τοῦ βασιλέως τῶν Αραβίων, ὡς Οὐράνιος ἐν πέμπτῳ. ὃ ἐστὶ τῆ Ἀράβων φωνῆ τόπος θανάτου. οἱ κομηταὶ Μωθηνοὶ κατὰ τὸν ἐγχώριον τύπον” (Steph. Byz. s.v. Μωθῶ, p. 466).

However, it should be noted that Diodorus, despite of his good awareness, in the narrative about the Nabataeans did not mention a king. He wrote that the Nabataeans had been a kind of freedom-loving people (Diod., 19.94.1–4). Perhaps it can be explained with the fact that in the 4 BC the king was like a military tribal chief, an equal among equals. If this assumption is correct, the appearance of hereditary royal power in the 3rd century BC can be seen as a result of a political coup and seizure of power. In favor of this statement can be led the evidence contained in the Second Book of Maccabees, where the Nabataean ruler Areta called as a tyrant, not a king: “Ἀρέταν τὸν τῶν Ἀράβων τύραννον” (B Mac. 5: 8). In the west-semitic inscriptions the Nabataean king usually denoted by the word “mlk” (similar to the Arab “malik”).

There is an interesting information about Nabataean kings in Strabo's work: “ὁ δὲ βασιλεὺς ἐν ὄγκῳ μεγάλῳ πολλὰ συνέχει συμπόσια· πίνει δ' οὐδεὶς πλέον τῶν ἑνδεκα ποτηρίων ἄλλῳ καὶ ἄλλῳ χρυσῷ ἐκπώματι. οὕτω δ' ὁ βασιλεὺς ἐστὶ δημοτικός, ὥστε πρὸς τῷ αὐτοδιακόνῳ καὶ ποτε ἀντιδιάκονον τοῖς ἄλλοις καὶ αὐτὸν γίνεσθαι” (Strabo, 16.4.26).

There are three most important facts in this narrative: a king systematically arranged feasts; a king participated in the work for himself and others; a king was accountable to the people not only in his political activities, but also in his lifestyle.

In this way, it is a reason to say that the royal power evolved from a military leader's power. So the welfare of society depended on the ruler's lifestyle. Strabo described the details which were remnants of the past when the king

was the equal among equals, he was an organizer and chairman of the feasts, and his companions took part in deciding most important issues of the society.

In 1st century BC – 1st century AD there were certain changes, which led to the formation of statehood in Nabataea. This process consisted in the fact that the royal power had become dynastic. Another important thing was the fact that the Nabataean rulers began to take titles from the Hellenistic sample and some kings were deified. Strabo noted that Petra was ruled by some king from the royal family: “βασιλεύεται μὲν οὖν ὑπὸ τινος αἰετῶν ἐκ τοῦ βασιλικοῦ γένους” (Strabo, 16.4.21). A lot of inscriptions also show that the royal power was usually transmitted within the kind of inherited, and usually the king – either the son or the brother of his predecessor (CIS, II, 182; 349; 442).

Along with the information mentioned above there is another interesting fact. Strabo noted that the king had one of his companions as Administrator, who was called “brother”: “ἔχει δ’ ὁ βασιλεὺς ἐπίτροπον τῶν ἐταίρων τινά, καλούμενον ἀδελφόν· σφόδρα δ’ εὐνομεῖται” (Strabo, 16.4.21). Despite the direct meaning of the word, the “brother” could be not a real relative of the king, though it means that some earlier idea from the time when only a blood brother could be an Administrator remained during certain period. If the Administrator was elected among the king’s companions, we can suggest that the kings’ court was arranged to the Hellenistic sample and there were companions and relatives of the king of various ranks. So, for example, some of the inscriptions show that there were Strategists and Hipparchus among the Nabataeans and they performed administrative functions (CIS, II, 195–196; RES, 1104). In the inscriptions the commander’s functions are indicated by the verb “slt”, which implies that they were connected with the responsibilities of the king. Those Strategists and Hipparchus could hardly be sheikhs who took Hellenistic titles. We rather deal with the attempts of the Nabataean kings to create their administrative and territorial control system.

The sources contain the detailed description of the activity of one of those “brothers” of the king – Syllaenus, whose evidence is in the inscriptions of Miletus (RES, 672; 1100). According to the Strabo, Syllaenus participated in the expedition of Aelius Gallus to the South Arabia (Strabo, 16.4.22–24). Flavius Josephus accused Syllaenus in deliberately killing the reigning king Obodas and many noble Nabataeans in Petra (Fl Jos, Antt., 16, 296; 17, 54).

The Nabataean rulers tried to achieve absolute power changing their position in the society according to the Hellenistic model. This statement can be attested by the titles of some kings. For example, Nabataean king Aretas III had taken the title “Φιλέλληνος” [7, p. 686; 2, p. 99], which means “the one who loved Greeks”. The inscriptions and the coins contain the title of Aretas IV: “the one who loved his people” (hmm ‘mh) (CIS, II, 199; 201;

354) [8, p. 204; 7, p. 686], which corresponds to the Greek “Φιλόδημος”. The adoption of such title meant that the king added himself in series of Hellenistic rulers and tried to turn his people into his clients and citizenship. The evidence of this statement might be the title of Rabbel II, the king of Nabataea: “the one who revived and saved his people” (dy ‘hyy wsyzb’ mh) (RES, 1423; CIS, II, 354) [8, p. 204; 9, p. 21; 7, p. 686], which is close to the Hellenistic “Σωτήρ” – “Soter” (the title of Hellenistic kings).

Another important thing is the deification of some Nabataean kings. The analysis of sources allows to state that Nabataean king Obodas II was deified (Steph. Byz. s.v. Ὀβοδατ, p. 482; RES, 1423; CIS, II, 354).

The question of the foreign policy status of the Nabataean kings under Roman control in the Near Eastern Mediterranean is of especially interesting. Probably the Nabataeans were allies of the Romans. The union (especially in the notion of Rome) was a form of subordination of weak one to strong one. So, the allies had to accept the domination of Rome, adjusting their foreign (sometimes internal too) policy and to provide it with troops. However, the formal sovereignty of the allied state was remained which could continue its independent policy, being outside the jurisdiction of the Roman local rulers and this is what Nabataea had been doing.

The government of Rome strove for receiving of royal power by Nabataean kings, thereby recognizing its supreme power, as Flavius Josephus noted (Fl. Jos., Antt., 16, 294–297). Aretas IV became a king without previously informing Augustus and waited for the Emperor’s will. Augustus was angered by that act and he refused to take the gifts, believing that Aretas IV tried to demonstrate the independence of the Nabataeans. Flavius Josephus narrated that Augustus was ill-disposed to Aretas IV, who had taken the power not from him, but himself. The Emperor even thought about giving Nabataea under the control of the Jewish king Herod I (however, this statement of Flavius Josephus is doubtful) (Fl. Jos., Antt., 16, 354). In any case, that was hardly possible to realize, therefore Augustus adopted the power for Aretas IV and that act was a formal confirming of the rights of the new Nabataean king. In fact, a compromise was reached: the supreme power of Rome had been recognized, but at the same time it was formal.

I. Shifman [1, c. 80] stated that Aretas IV tried to demonstrate the independence of Nabataea. However, there could be other reason. Aretas IV was forced to fight for power against the “brother” of the king Syllaenus. The Nabataeans did not have a real ruler at that time. Obviously, Aretas IV understood the situation when his power and the internal political condition of Nabataea were so unstable and would not try to prove something to Rome. Probably the Nabataean king did not want to delay the process of establishing

of his own royal power to avoid disorder and to take the control in Nabataea as soon as possible. Then Aretas sent gifts to Augustus.

The independence of Nabataean kings can be explained by the fact that the Nabataeans were located far from the center of the Roman possessions in Syria and the comparative inaccessibility of Petra, which was an important political center. Moreover, the existence of the Nabataeans helped the Romans not to contact with the nomads of Sinai and the Arabian Peninsula. The Province of Arabia was established when the Roman interests were threatened by the independence of the Nabataeans.

In that way, the royal power in Nabataea evolved from a military leader's power. The members of the royal family not only took part in the govern of the state, but they also had the right to rule, so there was a dynastic principle of passing the power. In 1st century BC – 1st century AD there was the process of forming of the state system. At the same time some tribal traditions had been saved for a long time, for example, the post of the king's adviser (or Administrator) – so-called “brother”.

The Nabataean kings took the titles from the Hellenistic model and some of the kings were deified. These facts demonstrate the influence of the Hellenistic traditions on the formation of the institute of the royal power, the kings tried to take absolute power by changing their position in the society. The development and establishment of the state system in Nabataea occurred with assimilation of Hellenistic and saving tribal traditions.

Literature

1. Шифман, И. Набате́йское государство и его культура. Из истории доисламской Аравии / И. Ш. Шифман. – СПб., 2007.
2. *Al-Bashaireh, K.* Chronology and Technological Production Styles of Nabatean and Roman Plasters and Mortars at Petra (Jordan) / K. S. Al-Bashaireh. – Tucson, 2008.
3. *Barkay, R.* Seven New Silver Coins of Malichus I and Obodas III / R. Barkay // Numismatic Chronicle. – 2006. – Vol. 166. – P. 99-103.
4. *Beek, G. W. Van* Retrieving the Past: Essays on Archaeological Research and Methodology / Gus Willard Van Beek. – Jackson, 1996.
5. *Bowersock, G.* A Report on Arabia Provincia / G. W. Bowersock // The Journal of Roman Studies. – 1971. – Vol.61. – P. 219-242.
6. *Bowersock, G. W.* Roman Arabia / G. W. Bowersock. – Cambridge, 1994.
7. Corpus Inscriptionum Semiticarum. Pars II: Inscriptiones aramaicas continens. Tomus 1 / Académie des Inscriptions et belles lettres. – Paris, 1889.
8. Corpus Inscriptionum Semiticarum. Pars II: Inscriptiones aramaicas continens. Tomus 2 / Académie des Inscriptions et belles lettres. – Paris, 1907.

9. *Diodorus Siculus.* The Library of History: in 12 vol. / Trans. from Greek / Diodorus Siculus. – Camb., 1933. – Vol. 10.
10. *Evenari, M.* The Negev: The Challenge of a Desert / M. Evenari. – Camb., 1982.
11. *Flavius Josephus.* The Works of Flavius Josephus: in 3 vol. / Trans. by William Whiston, A. M. / Flavius Josephus. – Oxford, 1839.
12. *Head, B. V.* Historia Numorum: A Manual Of Greek Numismatics / B. V. Head. – Oxford, 1887.
13. *Healey, J. F.* The Religion of the Nabataeans: A Conspectus / J. F. Healey // Religions in the Graeco-Roman World. – Boston, 2000.
14. *Huth, M.* Coinage of the Caravan Kingdoms: Studies in Ancient Arabian Monetization / M. Huth, P. G. Van Alfen. – New-York, 2010.
15. *McLaughlin, R.* Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China / R. McLaughlin. – New-York, 2010.
16. *Meshorer, Y.* Nabataean Coinage / Y. Meshorer // The Nabateans in Negev. – 2003. – P. 21-22.
17. *Negev, A.* Archaeological Encyclopedia of the Holy Land / A. Negev, S. Gibson. – New-York, 2005.
18. *Negev, A.* The Nabateans and the Provincia Arabia / A. Negev // Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung / hrsg. von Hildegard Temporini und Wolfgang Haase. – Berlin – New-York, 1978.
19. *Patrich, J.* The Formation of Nabataean Art: Prohibition of a Graven Image Among the Nabataeans / J. Patrich. – Jerusalem, 1990.
20. Répertoire d'épigraphie sémitique: publié par la Commission du Corpus inscriptionum semiticarum. Tome I / par les Charles Clermont-Ganneau, Jean Baptiste Chabot. – Paris, 1905.
21. Répertoire d'épigraphie sémitique: publié par la Commission du Corpus inscriptionum semiticarum. Tome II / par les Charles Clermont-Ganneau, Jean Baptiste Chabot. – Paris, 1905.
22. Répertoire d'épigraphie sémitique: publié par la Commission du Corpus inscriptionum semiticarum. Tome III / par les Charles Clermont-Ganneau, Jean Baptiste Chabot. – Paris, 1918.
23. *Stephanus Byzantinus.* Stephani Byzantii Ethniconum quae supersunt / Stephanus Byzantinus. – Berolini, 1849.
24. *Strabo.* Geography of Strabo: in 3 vol. / Trans. by H. C. Hamilton & W. Falconer / Strabo. – L., 1854-1885.
25. *Winnett, F. V.* Ancient records from North Arabia / F. V. Winnett, W. LaForest-Reed. – Toronto, 1970.
26. *Young, G. K.* Rome's Eastern Trade: International Commerce and Imperial Policy 31 B.C. – A.D. 305 / G. K. Young. – L., 2003.

УДК 94(3): 008 «19/20»

Образ Юлия Цезаря в поэзии Валерия Брюсова*Деревянченко Виталий Сергеевич*

В статье рассматривается проблема формирования и репрезентации образа Юлия Цезаря в поэтическом наследии Валерия Брюсова. Автор приходит к выводу, что для конструирования данного образа определяющее значение имели не столько свидетельства античных авторов, сколько взгляды на личность Цезаря, бытовавшие в антиковедении сер. XIX – нач. XX вв.

Ключевые слова: рецепция античности, Цезарь, Брюсов, поэзия

Деревянченко Віталій. Образ Юлія Цезаря в поезії Валерія Брюсова. У статті розглядається проблема формування і репрезентації образу Юлія Цезаря в поетичній спадщині Валерія Брюсова. Автор приходить до висновку, що для конструювання даного образу вирішальне значення мали не стільки свідчення античних авторів, скільки погляди на особистість Цезаря, що існували в антикознавстві сер. XIX – поч. XX ст.

Ключові слова: рецепція античності, Цезар, Брюсов, поезія

Derevyanchenko Vitaliy. The Image of Julius Caesar in the Poetry of Valery Bryusov. The article is devoted to consideration of the problem of formation and representation of Julius Caesar's image in the poetic heritage of Valery Bryusov. The author concluded that for the construction of this image the views on the Caesar's identity in the mid 19th – early 20th centuries are more important, than ancient authors' data.

Key words: reception of antiquity, Caesar, Bryusov, poetry

На протяжении многих столетий Юлий Цезарь остается в числе тех исторических деятелей античной эпохи, чья жизнедеятельность неизменно находит отображение в художественной культуре. Многочисленные обращения к образу Юлия Цезаря, особенно в литературных произведениях, привели к образованию целого спектра коннотаций, всестороннее рассмотрение которых невозможно без исследований в области рецепции античного наследия. Особый интерес в этом отношении представляют стихотворения Валерия Брюсова «Юлий Цезарь» (1905 г.) [9] и «Цезарь Клеопатре» (1920 г.) [8], в которых конструкция образа великого римского полководца во

многим основывается на материалах античной нарративной традиции и популярных антиковедческих концепций сер. XIX – нач. XX вв. Между тем, обращение одного из крупнейших поэтов Серебряного века к фигуре Юлия Цезаря до сих пор не привлекало внимания историков, а в трудах филологов (М. Л. Гаспаров [11], Д. Е. Максимов [14], Е. Палий [16], С. А. Хангулян [24]) оно рассматривалось в ракурсе эстетики и анализа поэтических тропов. В данной же работе предпринимается попытка исследовать основные семантические особенности образа Юлия Цезаря в поэзии Валерия Брюсова.

Самые ранние попытки написания тематического стихотворения с использованием фигуры Цезаря относятся уже к 1892 г., когда В. Брюсов еще обучается в классической гимназии Л. И. Поливанова. В своем дневнике Брюсов-гимназист оставляет следующую запись: «Целый день дома (праздник), только в библиотеке. Писал латинское стихотворение и «Цезаря»» [3, с. 4]. Как следует из записи, помимо работы над «Цезарем» поэт параллельно занимается написанием стихотворения на латыни, что подчеркивает степень его вовлеченности в римскую тематику. Закончив «Цезаря», В. Брюсов впоследствии вновь переписывает его, однако в конечном счете стихотворение, видимо, не устраивает автора, и он не включает его в свои первые публикации. Причина этого в специфическом отношении В. Брюсова к работе над художественными произведениями, в основу которых положен исторический сюжет. Поэт не перестает размышлять над верностью своего подхода к изображению истории. Работая в этот же период над пьесой «Помпей», он отмечает: «Страшно трудно писать “Помпея”». Сначала надо добиться, чтобы я владел этой картиной, а не деятели того времени владели мной» [3, с. 7]. Это очень важный принцип для В. Брюсова, следовать которому он пытался уже в гимназистских лет.

Таким образом, к конструированию образа Цезаря в поэтическом произведении поэт вернулся только спустя тринадцать лет – и в 1905 г. стихотворение «Юлий Цезарь» появилось в его пятом сборнике «Stephanos» [9, с. 427]. В этой книге имеются определенные разделы, по которым распределены стихотворения. Весьма примечательно, что «Юлий Цезарь» включен в раздел «Современность», а не в раздел «Правда вечная кумиров», где объединены практически все «античные» стихотворения сборника. В «Современности», в свою очередь, была собрана поэзия, посвященная событиям русско-японской войны и началу Первой русской революции («Stephanos» был опубликован в конце 1905 г.). Однако этот раздел В. Брюсов озаглавил эпиграфом из стихотворения Ф. И. Тютчева «Цицерон», в котором описано положение

оратора в трудные времена «гражданских бурь». Таким образом, В. Брюсов обозначил идейную линию всего раздела «Современность» и, что не менее важно, изначально связал ее аналогией с античностью, а именно – с Римом времен гражданских войн и политических потрясений.

Безусловно, подобная форма отчасти продиктована цензурой и невозможностью публикации прямой критики власти Российской империи, хотя она и облачена в поэтическое произведение. В то же время следует отметить, что В. Брюсов для обхода цензуры вполне мог использовать какой-либо средневековый сюжет, к которому он нередко обращался, однако поэт выбирает «римский» вариант. Д. Е. Максимов не случайно отмечает: «Мысль о Российской империи как об огромном государственном организме, как о могучей силе, о “третьем Риме” заслоняла в сознании Брюсова лермонтовско-некрасовский образ народной России...» [14, с. 167].

По мнению исследователя, именно в стихотворении «Юлий Цезарь» был впервые отображен тот сдвиг, который произошел в политических взглядах В. Брюсова после череды поражений в русско-японской войне [14, с. 169]. Поэт использует древнеримскую историю для выражения своей позиции – как универсальный инструмент и точку отсчета в оценках современности. Однако нашей первоочередной задачей является рассмотрение «античной» составляющей стихотворения, в частности – образа Юлия Цезаря. Итак, каков же брюсовский портрет известного римского полководца?

Прежде всего необходимо отметить, что в «Юлии Цезаре» весь текст есть ничто иное, как монолог Цезаря, оправдывающего собственные действия и обвиняющего консулов и сенат во всех бедах государства. Как и другие художественные произведения поэта на античную тематику, стихотворение «Юлий Цезарь» наполняют реминисценции, создающее интертекстуальную связь между произведением и трудами древних авторов. Несмотря на то, что канонический образ Юлия Цезаря в основном сконструирован в биографиях, созданных Светонием [20] и Плутархом [18], В. Брюсов опирается и на других античных историков. В стихотворении «Юлий Цезарь» поэт оперирует свидетельствами, которые в существенной степени представлены в труде Аппиана «Гражданские войны» [1]. Брюсов пишет от лица Цезаря: «Вы мне твердите о народе, / Зовете охранять покой, / Когда при вас Милон и Клодий / На площадях вступают в бой!» [9, с. 427]. Милон и Клодий – народные трибуны и политические противники, каждый из которых стоял во главе собственного вооруженного отряда [21, с. 273, 355]. В результате их борьбы Клодий был убит сторонниками Милона, что и описывается

Аппианом: «...раб Милона бросился на Клодия и ударил его кинжалом в спину. <...> Конюх перенес истекающего кровью Клодия в ближайшую гостиницу. Милон явился туда с рабами и прикончил умирающего, или Клодий, быть может, был уже мертв» [App. В.С., II, 21, пер. с греч. под ред. С. А. Жебелева]. У Плутарха же и Светония детальные упоминания этого столкновения отсутствуют. Также необходимо подчеркнуть и то, что убийство это произошло в 52 г. до н. э., в то время как Цезарь перешел Рубикон тремя годами позже [23, с. 49], поэтому упоминание в стихотворении Милона и Клодия в монологе полководца не нарушает хронологической последовательности исторических событий.

То же самое можно сказать и о строфе, в которой говорится о поражениях римской армии: «Хотя б прикрыли гроб законов / Вы лаврами далеких стран! / Но что же! Римских легионов / Значки – во храмах у парфян!» [9, с. 427]. Здесь В. Брюсов имеет ввиду битву при Каррах (53 г. до н. э.), в результате которой римляне потерпели поражение от парфян, а М. Лициний Красс попал в плен и был убит. И В. Брюсов не случайно пишет об этом. В филологических исследованиях, в первую очередь, принято считать, что парфяне в стихотворении «Юлий Цезарь» символизируют японцев, одержавших победу над русской армией [14, с. 169]. Однако же упоминание парфян в тексте В. Брюсова продиктовано не только необходимостью создания подобной аналогии. Более того – оно уместно в стихотворении и без ее учета, так как античные авторы отдавали поражению римлян при Каррах важное значение. К примеру, Плутарх считал смерть Красса одной из причин начала гражданской войны: «Вскоре пришло известие о гибели Красса в войне с парфянами. Его гибель устранила еще одно важное препятствие для возникновения гражданской войны. Действительно, из страха перед Крассом оба соперника так или иначе держались по отношению друг к другу в пределах законности» [Plut. Rom., 53, пер. с греч. Г. А. Стратановского]. Писатель акцентировал на этом внимание и в биографии Цезаря [Plut. Caes., 28]. Заинтересованность В. Брюсова столкновением римлян с парфянами и гибелью Красса подтверждается и тем, что спустя 11 лет (в 1916 г.) поэт-историк вернулся к этой теме в стихотворении «Победа при Каррах» [4, с. 245-246], в котором он рассуждал об исходе битвы.

Таким образом, «появление» парфян в стихотворении «Юлий Цезарь» продиктовано не только замыслом создать аналогию с Японией, оно вполне вписывается во внутренний, античный сюжет стихотворения. Отталкивается от античной традиции В. Брюсов и в других частях произведения. В уста Цезаря поэт вкладывает следующие слова: «Вы мне кричите, что не смею / С сенатской волей спорить я, / Вы, Рим

предавшие Помпею / Во власть секиры и копья!» [9, с. 427]. В ключевой фразе этого отрывка именно сенаторы обвиняются в предательстве Рима, в том, что отдали государство Гн. Помпею. В определенной степени, это перекликается со свидетельствами Аппиана: «Сенат собирався со страхом и взирает на Помпея как на будущего диктатора. Сенаторы полагали, что положение дел требует диктатуры. По совету Катона, они выбрали Помпея консулом без товарища по должности. <...> Помпей первый из консулов имел в своих руках две большие провинции, войско, средства и самодержавную власть в государстве, будучи единственным консулом» [Апп. В.С., II, 21, пер. с греч. под ред. С. А. Жебелева].

В отсылках к событиям римской истории В. Брюсов стремился не противоречить античной нарративной традиции и, в немалой степени, опирался на нее. Соответственно, и его образ Цезаря во многом произрастает из представлений, сформированных еще в античную эпоху. Среди большинства современных ему поэтов В. Брюсова выгодно выделяло фундаментальное образование, полученное на историко-филологическом факультете Московского университета. Владея латынью и древнегреческим, поэт имел возможность работать с трудами античных писателей на языке оригинала, поэтому основную информацию о Цезаре он черпает главным образом из сочинений Светония, Плутарха и Аппиана. Однако следует отметить, что античная традиция подходит к оценке личности Цезаря и его деятельности значительно сдержаннее и, видимо, реалистичнее, чем В. Брюсов – современники и ближайшие потомки Цезаря характеризуют его, прежде всего, как великого полководца, а не выдающегося государственного деятеля или реформатора. Создается впечатление, что на формирование представлений В. Брюсова о Цезаре куда более значительное влияние оказало антиковедение сер. XIX – нач. XX вв., для которого был характерен апологетический подход к оценкам Цезаря. В первую очередь, это присуще трудам Т. Моммзена [15, с. 379-385], оказавшим существенное влияние на русскую науку и, в частности, на взгляды университетского преподавателя В. Брюсова – В. И. Герье [12, с. 558-562]. В дневниковых записях поэта даже имеются воспоминания о трудностях подготовки к экзамену у В. И. Герье [3, с. 82]. Все это позволяет предположить, что идеи Т. Моммзена были во многом восприняты В. Брюсовым еще в университетские годы. Кроме того, Т. Моммзен был учителем Вячеслава Иванова – поэта-символиста, историка и друга В. Брюсова, что также оказало некоторое влияние уже в послеуниверситетские годы.

Впоследствии В. Брюсов ссылается на Т. Моммзена в таких значительных для своей преподавательской деятельности историко-

литературных очерках, как «Поэзия Армении и ее единство на протяжении веков» [6, с. 203] и «Учители учителей: древнейшие культуры человечества и их взаимоотношение» [6, с. 410], а также в примечаниях к роману «Алтарь Победы» [5, с. 548, 561, 570, 584, 596, 615, 640]. Как верно замечает С. Л. Утченко, «Цезарь для Моммзена – беспримерный творческий гений. Он великий полководец, оратор, писатель... <...> Его цель – восстановление древней царской власти; одновременно он сумел сохранить верность своим юношеским идеалам демократии... <...> Он – идеальный монарх» [22, с. 28]. Именно идеи Т. Моммзена порождают у В. Брюсова тот образ Юлия Цезаря, который он конструирует в своем стихотворении 1905 г. Для него Цезарь – яркий образец для подражания и поэт ассоциирует полководца с собой в большей степени, нежели других античных личностей. Это проиллюстрировано тем, что текст стихотворений о Цезаре выстроен от первого лица: «Довольно споров. Брошен жребий. / Плыви, мой конь, чрез Рубикон!» [9, с. 427]. Это и послужило, на наш взгляд, первостепенной причиной включения автором стихотворения в раздел «Современность» книги «Stephanos». Филологи акцентируют внимание на том, что «Юлий Цезарь» был написан таким образом, чтобы изобразить современность сквозь «туман истории» [10, с. 94]. Действительно, именно так может и показаться на первый взгляд. Однако, спустя более чем столетие после русско-японской войны, политические аналогии с Российской империей в стихотворении «Юлий Цезарь» не только практически не воспринимаются читателем [26, р. 74], но и выглядят весьма условными. Таким образом, «современный» контекст абсолютно утратил свою актуальность, и на первый план вышел «туман истории», то есть античная составляющая произведения. На наш взгляд, причина этого кроется в том, что В. Брюсов при работе над стихотворением «Юлий Цезарь», в конечном счете, все-таки пренебрегает именно современностью, подстраивая ее под античность, а не наоборот. Очевидно, что для художественного отображения ситуации, сложившейся в Российской империи в результате русско-японской войны и революции 1905 г., гражданские войны в Римской республике являются далеко не самой лучшей «площадкой». Пытаясь соединить воедино страсть к истории Древнего Рима и заинтересованность общественно-политическими потрясениями в государстве, В. Брюсов, в определенной степени, вписывает современность в античный сюжет.

В стихотворении «Цезарь Клеопатре» (1920 г.) [8, с. 77-78] наблюдается совершенно иная картина. На первый взгляд, произведение кажется наполненным античностью настолько, насколько это возможно, однако здесь она уходит на второй план. Поэт, в первую очередь, воспекает

любовные, страстные чувства лирического героя, на фоне которых античный исторический сюжет является лишь декорацией, выполняющей скорее эстетическую функцию: «Мысли – четки. Выслушай, царица! / Ропот мой безумьем назови. / Пусть в тебе таит свой бред блудница, / Цезарь тож не новичок в любви» [8, с. 77]. В. Брюсов достаточно вольно обращается с античным материалом – смешивает мифологию и историю, а героев стихотворения сравнивает с кометами, которым «дано в пример векам алеть». В отличие от прошлого стихотворения, в «Цезарь Клеопатре» поэт (также выстраивая текст от первого лица) подчеркивает именно трагичность образа Цезаря: «Чтоб к клинку мне подготовил грудь!» [8, с. 78]. Кроме того, в указанных выше примерах обнаруживается телеологический подход в интерпретации исторического сюжета, отсутствовавший в стихотворении «Юлий Цезарь». В остальном В. Брюсов скорее стремится продолжить лирическую линию, заложенную в 1905 г. в стихотворении «Антоний» [2, с. 392-393], которое стало одним из самых известных и удачных его произведений [26, р. 66]. Так же как и «Юлий Цезарь», это стихотворение было опубликовано в сборнике «Stephanos», однако уже в разделе «Правда вечная кумиров». Но если в стихотворениях «Юлий Цезарь» и «Антоний» поэт отталкивается от конкретных свидетельств античных авторов, то в «Цезарь Клеопатре» подобного рода «переклички» уже отсутствуют.

В целом же, в брюсовской трактовке личности Юлия Цезаря прослеживается некая связь с образом Александра Великого – апологетический взгляд, героизация и романтизация личности, возведение в образец для подражания. Это объясняется тем, что на формирование данного образа существенное влияние оказали не столько античная нарративная традиция, сколько взгляды на личность Цезаря, бытовавшие в антиковедении сер. XIX – нач. XX вв.

Литература

1. *Аппиан*. Гражданские войны / Аппиан / Пер. под ред. С. А. Жебелева. – Л., 1935.
2. *Брюсов, В.* Антоний // Собрание сочинений: в 7 т. / В. Я. Брюсов. – М., 1973. – Т. 1. – С. 392-393.
3. *Брюсов, В.* Дневники 1891 – 1910 / В. Я. Брюсов. – М., 1927.
4. *Брюсов, В.* Победа при Каррах // Собрание сочинений: в 7 т. / В. Я. Брюсов. – М., 1974. – Т. 2. – С. 245-246.
5. *Брюсов, В.* Примечания к роману «Алтарь Победы» // Собрание сочинений: в 7 т. / В. Я. Брюсов. – М., 1975. – Т. 5. – С. 557-647.

6. *Брюсов, В.* Статьи об армянской культуре // Собрание сочинений: в 7 т. / В. Я. Брюсов. – М., 1975. – Т. 7. – С. 199-273.
7. *Брюсов, В.* Учители учителей // Собрание сочинений: в 7 т. / В. Я. Брюсов. – М., 1975. – Т. 7. – С. 277-437.
8. *Брюсов, В.* Цезарь Клеопатре // Собрание сочинений: в 7 т. / В. Я. Брюсов. – М., 1974. – Т. 3. – С. 77-78.
9. *Брюсов, В.* Юлий Цезарь // Собрание сочинений: в 7 т. / В. Я. Брюсов. – М., 1973. – Т. 1. – С. 427.
10. *Бурлаков, Н.* Валерий Брюсов. Очерк творчества / Н. С. Бурлаков. – М., 1976.
11. *Гаспаров, М.* Брюсов и античность / М. Л. Гаспаров // Брюсов В. Я. Собрание сочинений: в 7 т. – Т. 5. – М., 1975. – С. 543-555.
12. *Герье, В.* Август и становление Римской империи / В. И. Герье // Вестник Европы. – 1877. – № 8. – С. 512-570.
13. *Кнабе, Г.* Русская античность: Содержание, роль и судьба античного наследия в культуре России / Г. С. Кнабе. – М., 2000.
14. *Максимов, Д.* Брюсов. Поэзия и позиция / Д. Е. Максимов. – Л., 1969.
15. *Моммзен, Т.* История Рима. От смерти Суллы до битвы при Тапсе / Т. Моммзен / Пер. под ред. Н. А. Машкина. – М., 1941. – Т. 3.
16. *Палий, Е.* Исторические и мифологические образы в лирике В. Брюсова / Е. Палий // Філологічні науки. – 2013. – № 2. – С. 79-87.
17. *Плутарх*. Помпей / Плутарх / Пер. Г. А. Стратановского. – М., 1994. – Т. 2. – С. 62-116.
18. *Плутарх*. Цезарь / Плутарх / Пер. Г. А. Стратановского. – М., 1994. – Т. 2. – С. 164-203.
19. *Репина, Л.* Образы в памяти и истории / Л. П. Репина // Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала нового времени. – М., 2003. – С. 9-18.
20. *Светоний, Гай Транквилл*. Божественный Юлий / Гай Светоний Транквилл / Пер. М. Л. Гаспарова. – М., 1990. – С. 8-38.
21. Словарь античности / Пер. с нем. – М., 1989.
22. *Утченко, С.* Юлий Цезарь / С. Л. Утченко. – М., 1976.
23. *Федорова Е.* Императорский Рим в лицах / Е. В. Федорова. – Смоленск, 1995.
24. *Хангулян, С.* Античность в книге стихов В. Брюсова «Stephanos» / С. А. Хангулян // Валерий Брюсов: Исследования и материалы: сборник научных трудов. – Ставрополь, 1986. – С. 43-61.
25. *Чиглинцев, Е.* Рецепция античности в культуре конца XIX – начала XX вв. / Е. А. Чиглинцев. – Казань, 2009.
26. *Frajlich, A.* The Legacy of Ancient Rome in the Russian Silver Age / A. Frajlich. – Amsterdam, N.Y., 2007.

УДК 94(37).07

Провінційна адміністрація та східна політика Римської імперії в епоху Юліїв-Клавдіїв

Гуменний Віктор Леонідович

Проаналізовано роль адміністрації східних провінцій Римської імперії у зовнішньополітичних акціях доби раннього принципату на прикладі римо-парфянських взаємин та діяльності адміністрації провінції Сирія. Встановлено, що Август насторожено ставився до діяльності намісників провінцій, і лише від часів Тиберія їхня роль у римській політиці на Сході стає вагомою. Запропоновано нову інтерпретацію конфлікту Германіка та Пізона.

Ключові слова: Римська імперія, царство Аршакідів, намісник провінції, зовнішня політика, Сирія

Гуменний Віктор. Провинциальная администрация и восточная политика Римской империи в эпоху Юлиев-Клавдиев. Проанализировано влияние администрации восточных провинций Римской империи на внешнюю политику в период принципата на примере римо-парфянских взаимоотношений и деятельности администрации провинции Сирия. Установлено, что Август настороженно воспринимал деятельность наместников провинций, и их роль в римской политике на Востоке становится важной лишь со времен Тиберия. Также предложена новая интерпретация конфликта Германника и Пизона.

Ключевые слова: Римская империя, царство Аршакидов, наместник провинции, внешняя политика, Сирия

Humennyi Victor. Roman Provincial Administration and the Eastern Policy in the Age of Julio - Claudians. The article deals with the problem of impact of the Roman eastern provincial administration on the foreign policy, especially of the relations between Roman Empire and the Arsacid Kingdom. The author states that Augustus had some skepticism about the provincial administration and only from the time of Tiberius it's influence becomes quite important and by the time of Nero even decisive. In the article, a new interpretation of the clash between Germanicus and Piso is presented.

Key words: Roman Empire, Arsacid Kingdom, governor of province, Syria

Зовнішня політика виступала одним з головних чинників розвитку римської «civitas» і її перетворення на одну з найбільших

середземноморських імперій доби античності. Найсерйознішим супротивником римлян на Сході від часу Пізньої республіки була Парфія, тому взаємини з нею є ключем для повноцінного розуміння цілої низки питань римської історії в епоху принципату [3; 4; 14, р. 5-7]. Сучасні науковці все ще мають широке поле для маневру у багатьох аспектах, які стосуються діяльності римлян на міжнародній арені. Відхід від презентизму у історіографії привів до того, що римську зовнішню політику стали розглядати уникаючи стереотипів нашого часу [17, р. 15-37]. Відзначається, що як на рівні формування уявлень про своїх сусідів, так і під час конкретної реалізації зовнішньополітичних акцій, важливе місце займала римська провінційна адміністрація.

Серед дослідників даної проблематики слід виділити Ф. Міллара [18], М. Сартра [20], С. Матерн [17], Н. Дібвойза [4], Е. Домброву [11], Й. Вольського [24], А. Бокщаніна [2], Л. Грегораци [13], С. Литовченка [5], О. Степаняна [8], Б. Айзека [14], які вивчали як проблеми, пов'язані з політикою римлян на Сході, так і конкретні питання діяльності провінційної адміністрації.

Тим не менш, досі не здійснювалося компаративного аналізу діяльності провінційної адміністрації у визначений хронологічний проміжок, окрім того, досі значний простір для інтерпретацій дає конфлікт Германіка з Пізоном та діяльність провінційної адміністрації в добу Нерона. Все це зумовлює актуальність обраної теми та необхідність її подальшої розробки. Найчіткіше можна прослідкувати роль намісників провінцій та інших посадових осіб з римської адміністрації у реалізації зовнішньополітичного курсу на прикладі Сирії.

Метою даної статті є реконструкція впливу провінційної адміністрації на формування та реалізацію зовнішньополітичного курсу Риму на Сході в епоху Юліїв-Клавдіїв. Досягнення мети передбачає реалізацію наступних завдань: проаналізувати загальні засади формування римської політики на Сході наприкінці I ст. до н.е.; показати трансформації у ставленні до адміністрації провінцій та до зовнішньополітичних акцій в епоху Тиберія; розглянути специфіку протистояння Германіка та Пізона; охарактеризувати основні проблемні питання у діяльності намісників провінцій на Сході імперії у 30-50-ті рр. н.е.; розглянути заангажованість римської провінційної адміністрації на Сході в часи Нерона і визначити, яким був вплив цього фактору на початок чергового римо-парфянського конфлікту.

Основними джерелами для нас є праці Таціта, Діона Кассія, Светонія, Йосифа Флавія, Страбона, Юстина та Ісідора Харакського. Епіграфічні джерела також є надзвичайно цінними та інформативними,

зокрема, слід виділити «Діяння божественного Августа» та акти сенату у справі Пізона та про вшанування Германіка. Непересічною є роль нумізматичних джерел, які використовуються нами не лише як джерело для датування цілої низки подій, але й для реконструкції ідеологічної картини відповідного періоду.

Зовнішня політика Августа формувалась під впливом ситуації, що склалась після завершення громадянських воєн [2, с. 52; 7]. Парфянський цар Фраат IV від 31 року до н.е. до 26-25 рр. до н.е. був зайнятий боротьбою зі своїм братом Тірідатом [10, s. 198]. Ситуація, що склалась, робила малоімовірними військові дії на Сході як з боку римлян, так і парфян. Ще свіжою була пам'ять про період громадянських війн, коли намісники провінцій використовували надані їм повноваження та сили для участі у внутрішньополітичних конфліктах, тому Август обережно ставився до намісників (прикладом чого стала політика стосовно Єгипту) [7, с. 20-42]. Тому він особисто вирішував основні проблеми у зовнішньополітичному житті Риму, а там, де його особиста участь була неможливою, він вдавався до практики місій представників, здебільшого зі свого найближчого оточення [2, с. 52].

У 23 році до н.е. на Схід вирушив Марк Віпсаній Агріппа, який провів переговори з послами парфянського царя Фраата [Vell. Pat., II, 93, 2; Plin., N. H., VII, 149; Dio. Cass., 53, 32; Joseph. Antiq., XV, 10, 2; 16, с. 145-152]. Переговори тривали впродовж літа – осені 23 р. до н.е. Ослаблений внутрішньою боротьбою Фраат вирішує укласти мир з римлянами, що ознаменувало завершення багаторічної напруженої прямої конфронтації [Just., Ep. 42, 11-12; Dio Cass. 51, 18]. Проте не можна однозначно сказати, що Август повністю усуває намісників від зовнішньополітичної діяльності. Так, у 10 році до н.е. Фраат направив своїх дітей до Риму, і вони були передані їх наміснику Сирії Марку Тітію [Tas., Ann. II, 1; RGDA, 32; Suet. Aug. 21, 3; Vell. Pat., II, 94; Joseph. Antiq., XVI, 8, 4].

Подальша політика Риму була пов'язана з ситуацією у Вірменії. У 6 р. до н.е. Август висунув претендентом на престол Артавазда Мідійського, проте через труднощі, що виникли, Август вирішує доручити справу Тіберію. Але останній вирушив у добровільне вигнання на Родос [4, с. 136-137; Dio Cass. 55, 9, 4-5]. Зрештою, у Вірменію направили Гая Цезаря [Dio Cass. 55, 10, 18.; Vell. Pat., II, 99; Tas., Ann. II, 4]. Показовим для оцінки характеру його діяльності у регіоні є той факт, що після смерті Гая у 3 р. н.е. Август утримувався від будь-яких активних дій на Сході [11, р. 277-280]. Цікавим епізодом активності адміністрації провінцій в часи Августа стала ситуація довкола внутрішньополітичної боротьби в Парфії [4, р. 141]. Легат Сирії Кретік Сілан взяв під варту Вонона у 10-11 р. н.е. [Joseph., Antiq. XVIII, 2, 4. (48-49, 50-52); Tas., Ann. II, 1, 3-4].

Лише в часи Тіберія римляни знову повертаються до активної фази у своїй політиці на Сході і розпочинають її з втручання у вірменські справи [10, S. 87; 15, р. 45]. Найяскравішим епізодом початку правління Тіберія стала місія Германіка на Схід та конфлікт між племінником імператора та намісником Сирії Гнеєм Кальпурнієм Пізоном [20, р. 42; 21, р. 22; 12, р. 142-145]. Германіку надали імперій з більшими повноваженнями, ніж проконсулам чи легатам [Tas., Ann. II, 43]. Відбуваються зміни і у провінційній адміністрації, так, Кретіка Сілана, чия донька була заручена з старшим сином Германіка – Нероном, відсторонили, і на посаду намісника Сирії призначили Гнея Пізона [Tas., Ann. II, 43]. Окрім виконання свого основного завдання у Вірменії, Германік здійснював перетворення у східних провінціях, і саме з його ініціативи мешканці Каппадокії прийняли до себе легата Квінта Веранія [Tas., Ann. II, 56], а у Коммагені намісником став Квінт Сервей [Tas., Ann. II, 56].

Конфлікт Пізона з Германіком і смерть Германіка в Антіохії (10 жовтня 19 року н.е.) були оповиті загадковістю і чутками. Ще донедавна основним (хоча й не єдиним) джерелом, яке використовувалось для висвітлення даної проблеми, були «Аннали» Таціта. Нові епіграфічні матеріали, відкриті у 40-80-х рр. XX ст., дозволили науковцям знову активізувати дискусію [12, р. 143-162; 19, р. 269-276; 21].

Незважаючи на загрозливий прецедент у протистоянні між намісником та своїм родичем, Тіберій в подальшому йде на посилення позицій провінційної адміністрації. Тацит звинувачував Тіберія у тому, що відсутність змін у керівництві провінцій призводила до невдач римлян, натомість, Йосиф Флавій вважав, що довготривале перебування здібних осіб на своїх посадах дозволяло забезпечувати мир у регіонах і зменшувало корупцію [2, с. 52].

Інтерпретації характеру конфлікту під час перебування Германіка на Сході, як і мотивів і характеру дій Пізона, досі залишаються дискусійними. Вагомим аспектом є сам характер діяльності намісників провінцій, адже типологічно дії Пізона вписуються в поведінку римського намісника часів республіки [17, р. 41]. Римські політики керувались не раціональними стратегічними розрахунками сучасної людини, а своїми суб'єктивними уявленнями [6, с. 8-15]. Звинувачення Пізона у загрозі розпалення громадянської війни, стосується, найвірогідніше, конфлікту стосовно управління провінцією після смерті Германіка [12, р. 148]. Конфлікт загалом став наслідком зіткнення інтересів і повноважень спеціальних місій доби Августа та звичної схеми провінційного управління. Смерть Германіка одразу було інтерпретовано в категоріях внутрішньополітичної боротьби, що створило відповідний образ конфлікту.

Східна політика Тіберія, з огляду на специфіку уявлень про «доброго» та «поганого» принцепса, отримала досить критичну оцінку у античній традиції [17, р. 48-52]. Проте аналіз повідомлень тих же авторів, свідчить про протилежне. В консульство Гая Цестія і Марка Сервілія до Тіберія прибуло посольство знатних парфян, які скаржились на Артабана [Тас., Ann. VI, 31]. Сіннак, один з найбільш знатних і родовитих парфян, і євнух Абд направили таємне посольство до Риму [3, с. 174-175]. Римляни вирішили направити свого ставленика на престол Аршакідів, вибравши кілька кандидатур серед представників парфянської знаті часів Августа, яких Фраат передав до Риму. Координувати всі заходи мав намісник Сирії Луцій Вітеллій [Тас., Ann. VI, 32]. Побоюючись можливого повстання в Іудеї, він домовився з архієреями і звільнив населення від податків на ввіз і вивіз товарів [Joseph. Antiq., XVIII, 4, 3 (90)]. Спроби переворотів були здебільшого викликані протиріччями між східними та західними саграпіями царства Аршакідів. У часи Клавдія у 47 р. н.е. подібною була спроба утвердити онука Фраата – Мегердата. Вона проходила на фоні загального конфлікту, який розпочався після смерті Артабана III. Відповідальним за рух Мегердата до Євфрату був призначений намісник Сирії – Гай Кассій [Тас., Ann. XII, 11]. Легат Сирії Вібій Марс перед цим забезпечив прихильність римлянам місцевих династій. Коли у 43 р. Ірод Агріппа намагався зібрати в Тіберіаді правителів дрібних держав: свого брата Ірода Халкідського, Антіоха Коммагенського, Котіса – царя Малої Вірменії, царя Понту Полемона і Сампсігієрама – правителя Емесси, то Вібій Марс особисто прибув на цю зустріч і змусив їх всіх роз'їхатись.

Політику Тіберія та Клавдія на Сході не можна характеризувати як пасивну (тут певним винятком є радше Гай Цезар (Калігула), стосовно діяльності на Сході якого джерела не дозволяють дослідникам зробити якісь однозначні висновки) і саме провінційна адміністрація відіграла тут вагомий роль, що виглядає цікавим у контексті аналізу функціонування апарату намісника Ф. Мілларом [18, р. 147-158].

Зміни відбулися наприкінці принципату Клавдія – на початку правління Нерона. Тацит чітко вказує, що саме війна між вірменами та іберами, вагомий роль в якій відіграло несподіване втручання римлян, стала причиною крайньої напруги у регіоні [22, р. 220-222]. Іберійський цар Фарасман вирішив спрямувати свого сина Радаміста проти царя Вірменії Мітрідата, який був його братом [Тас., Ann. XII, 44]. Мітрідат втік до гірської фортеці Горнеї, де переховувався разом з римським гарнізоном, яким командували префект Целій Полліон і центуріон Касперій [Тас., Ann. XII, 45]. Полліона підкупили і він почав переконувати Мітрідата укласти мир з Радамістом і Фарасманом [Тас., Ann. XII, 46]. Касперій

прибув до Фарасмана і почав вимагати зняти облогу фортеці. Мітрідат, зрештою, покинув фортецю і був убитий [Тас., Ann. XII, 46-47].

Намісник Сирії Уммідій Квадрат дізнався про ситуацію у Вірменії і зібрав нараду, де вирішили дотримуватись невтручання, але повідомити імператора про події та надіслати до Фарасмана послів з вимогами полишити Вірменію [Тас., Ann. XII, 48]. Прокуратор Каппадокії Юлій Пелігн разом з військом вирушив у Вірменію, однак його діяльність була невдалою, як і кампанія Гельвіція Пріска, який отримував діаметрально протилежні вказівки з Риму [Тас., Ann. XII, 49]. У відповідь парфянський правитель Вологез, який став царем у 51 р., почав стягувати війська, щоб утвердити у Вірменії царем свого брата Тірдата [22, р. 223]. Це зрештою стало причиною військового зіткнення між римлянами і парфянами, внаслідок якого Вірменія фактично вийшла зі сфери римського впливу [Тас., Ann. XII, 50].

Отже, загалом ми можемо прослідкувати наступні тенденції у провінційній політиці доби Юліїв-Клавдіїв. У часи Августа роль принцепса стає провідною – він координував і контролював зовнішньополітичні заходи або ж особисто, або ж через своїх родичів та оточення (останнє, серед іншого, включало й так званих *amicis* та *comes imperatoris*, вивчення впливу яких на римську зовнішню (і не лише) політику може слугувати предметом для спеціального дослідження). Так, для переговорів з парфянами і вирішення труднощів у Вірменії у різний час вирушали Марк Віпсаній Агріппа, Тіберій та Гай Цезар.

Місія Германіка 18-19 рр. н.е. може розглядатись як продовження цього курсу, проте конфлікт Германіка, який діяв в рамках особливих повноважень, наданих йому сенатом за пропозицією Тіберія, з намісником Сирії Гнеєм Пізоном привів до драматичних наслідків. Історія взаємин Германіка і Пізона була уточнена завдяки знахідкам цілого ряду епіграфічних пам'яток (*Tabula Siarensis*, *Tabula Hebana*, *Senatus Consultum de Cn. Pisone patre*), які дозволили провести верифікацію повідомлень Тацита та доповнити їх.

У свою чергу Тіберій йде на посилення позиції провінційної адміністрації і ця політика виявилась ефективною. Це продемонструвала діяльність Луція Вітеллія у 30 рр. н.е. під час спроби Тірдата захопити трон у Парфії. Калігула чи Клавдій не особливо змінювали тенденцію, закладену своїми попередниками [14, р. 17]. Рух чергового ставленика римлян на престол Аршакідів – Мегердата у 49 р. всередину парфянської території координував намісник Сирії Гай Кассій.

А проте вже у 50-ті рр. н.е. втручання у інтриги іберійського царя Фарасмана і його сина Радаміста проти правителя Вірменії Мітрідата,

коронація прокуратуром Каппадокії Юлієм Пелігном Радамістра і неспроможність намісника Сирії Уммія Квадрата адекватно відреагувати на цю ситуацію призвели до повномасштабного військового зіткнення з Парфією. Загалом, діяльність римської адміністрації значною мірою залежала від особистих якостей посадових осіб і від ситуацій, у яких їм доводилось діяти.

У цьому ключі перспективними є подальші дослідження діяльності провінційної адміністрації римських провінцій у системі потестарних структур доби принципату в їхньому порівнянні з більш ранніми та пізніми періодами римської історії, що дозволить поглибити вивчення їхніх специфічних та унікальних рис.

Література

1. *Абрамзон, М.* Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи / М. Абрамзон. – М., 1995.
2. *Бандровський, О.* Формування зовнішньополітичного курсу Римської імперії (Август та Тіберій) / О. Бандровський // Проблеми історії та археології України. – 2010. – С. 52.
3. *Бокщанин, А.* Парфия и Рим / А. Бокщанин. – М., 1966. – Ч. 2.
4. *Дибвойз, Н.* Политическая история Парфии / Н. Дибвойз. – СПб., 2008.
5. *Литовченко, С.* Римсько-вірменські відносини в I ст. до н.е. – на початку I ст. н.е. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / С. Литовченко. – Харків, 2003.
6. *Никишин, В.* Чужеземные народы в произведениях Цицерона, Цезаря и Саллюстия: к вопросу о сущности римского «шовинизма» в I в. до н.э. / В. Никишин. – Москва, 2000.
7. *Парфенов, В.* Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика. / В. Парфенов. – СПб., 2001.
8. *Степанян, А.* Рандейский договор и коронация Тиридата Аршакида в Риме / А. Степанян // Историко-филологический журнал. – 1976. – № 3 (173). – С. 171-183.
9. *Ando, C.* Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire / C. Ando. – Berkeley, 2000.
10. *Asdourian, P.* Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom von 190 v. Chr. bis 428 n. Chr. / P. Asdourian. – Berlin, 1911.
11. *Dabrowa, E.* The commanders of Syrian legions (1st to 3rd c. A.D.) / E. Dabrowa // The Roman Army in the East. – 1996. – P. 277-297.
12. *Damon, C.* The Trial of Cn. Piso in Tacitus' Annals and the Senatus consultum de Cn. Pisone patre: New Light on Narrative Technique / C. Damon // American Journal of Philology. – 1999. – № 120. – P. 143-162.

13. *Gregoratti, L.* The Mardians: a Note / L. Gregoratti // Anabasis. Studia Classica et Orientalia. – 2015. – № 5. – P. 76-85.
14. *Isaac, B.* The Limits of Empire: The Roman Army in the East / B. Isaac. – Oxf., 1990.
15. *Levick, B.* Tiberius the Politician / B. Levick. – New York, 1999.
16. *Magie, D.* The Mission of Agrippa to the Orient in 23 B. C. / D. Magie // Classical Philology. – 1908. – Vol. 3. – No. 2. – P. 145-152.
17. *Mattern, S.* Rome and the Enemy. Imperial Strategy in the Principate / S. Mattern. – Berkeley, 1999.
18. *Millar, F.* The Roman Near East / F. Millar. – Camb., 1993.
19. *Potter, D.* The «Tabula Siarensis», Tiberius, the Senate, and the Eastern Boundary of the Roman Empire / D. Potter // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. – 1987. – Bd. 69. – P. 269–276.
20. *Sartre, M.* The Middle East under Rome / M. Sartre. — London, 2005.
21. *Severy, B.* Augustus and the Family at the Birth of the Roman Empire / B. Severy. – New York; L., 2003.
22. *Sommer, M.* La crisi romano-partica del 53-64 d.C. La prospettiva “orientale” / M. Sommer // Hormos. – 2009. – №1. – P. 220–223.
23. *Wheeler, E.* The laxity of Syrian legions / E. Wheeler // The Roman Army in the East. – 1996. – P. 229-277.
24. *Wolski, J.* Les Achéménides et les Arsacides. Contribution à l'histoire de la formation des traditions iraniennes / J. Wolski // Syria. – 1966. – T. 43. – P. 65-89.

УДК 930.1"18/20":[94(100:569.1):325.3(=411.21)"063"]

Причини успішних арабських завоювань в 30-х роках VII ст. у візантійському напрямі: історіографія питання

Димидюк Дмитро Андрійович

У статті розглянуто передумови та причини успішних арабських завоювань на основі аналізу праць радянських та зарубіжних дослідників. Досліджується перебіг дискусій між істориками щодо історії арабських завоювань. Простежується еволюція історичних теорій стосовно цієї проблеми від кінця XIX і до початку XXI ст. Оцінено джерельну базу та чинники, що вплинули на характер і зміст публікацій, окреслено маловивчені проблеми історії арабських завоювань у візантійському напрямі.

Ключові слова: історіографія, Візантійська імперія, Арабський халіфат, битва при р. Ярмук (636 р.), військове протистояння, Сирія

Димидюк Дмитрий. Причины успешных арабских завоеваний в 30-х годах VII в. на византийском направлении: историография вопроса. В статье рассмотрены предпосылки и причины успешных арабских завоеваний на основе анализа работ советских и зарубежных исследователей. Исследуется ход дискуссий между историками относительно истории арабских завоеваний. Прослеживается эволюция исторических теорий по этой проблеме с конца XIX до начала XXI вв. Оценена источниковая база и факторы, повлиявшие на характер и содержание публикаций, обозначены малоизученные проблемы истории арабских завоеваний на византийском направлении.

Ключевые слова: историография, Византийская империя, Арабский халифат, битва при р. Ярмук (636 г.), военное противостояние, Сирия

Reasons of the successful expansion of Arabs westerwards in the 30th of the seventh century: Historiography of problem.

In this article we will dwell upon reasons, preconditions and the very course of the Arab Conquest which was revealed in scientific works by Soviet and foreign historians. The course of discussion between historians concerning anew sight at problems of the Arab Conquest is investigated. The article deals with the analysis of the historical evolution of theories on this issue from the late nineteenth to early twenty-first century. We estimated the source base and the factors that influenced the character and publication content as well as outlined underexplored problems.

Keywords: historiography, Byzantine Empire, Arab Caliphate, battle of Yarmouk (636), military confrontation, Syria

Арабську експансію в середині VII ст. можна вважати однією з найвагоміших подій у світовій історії. Мусульмани лише протягом чверті століття змогли захопити половину території Візантійської імперії, тим самим ослабивши її на століття, і повністю анексувати одну з найсильніших імперій світу – Сасанідський Іран, що викликає певне захоплення і здивування у багатьох істориків світу.

Пророк Мухаммед (580–632) своїми релігійними проповідями і завоюваннями зміг до 632 р. підкорити більшість племен Аравійського півострова, тим самим створивши нову державу – Арабський халіфат. Наступник Мухаммеда, перший праведний халіф Абу-Бекр (632-634), зумів до кінця 633 р. взяти під контроль весь Аравійський півострів, а другий праведний халіф Омар (634-644) відкрив епоху великих арабських завоювань [12, с. 5-6].

Ще з середини XIX ст. історики почали задаватися питаннями про причини самих арабських завоювань та їх успішності. З того часу і до сьогодні дослідники змогли виробити десятки концепцій та теорій, які часто суперечать одна одній. В нашій статті ми проаналізуємо більшість таких теорій. При аналізі історіографії ми користуватимемося проблемним підходом.

Зазначимо, що метою даної статі є не стільки виявити нові факти в історії арабських завоювань, скільки привернути увагу дослідників до низки дискусійних питань, які й досі чекають свого ґрунтовного наукового дослідження.

В світовій історіографії й досі немає єдиної думки стосовного того, чому араби розпочали свою експансію за межі Аравійського півострова. Радянський сходознавець Василь Струве вдало помічає, що після створення об'єднаної Арабської держави перед ісламською елітою постало важке питання, що їй робити із розрізною масою кочовиків, що за стилем свого життя звикли постійно кочувати і воювати. Тепер, як члени умми (мусульманської общини), вони не могли вести військові дії один проти одного. Дослідник вважає, що найкращим способом для примирення панівної верхівки бедуїнських племен між собою, і, водночас, з державою та ісламом, була політика широких завоювань, що давала б нові землі і багату воєнну здобич [10, с. 85].

Сучасний англійський історик Хью Кеннеді стосовно цього питання припускає, що якби не відбулись арабські завоювання, то ісламське об'єднання попросту розпалося б на ворожі одна одній частини і повернулося б до звичайного суперництва і міжособних воєн в пустелі [12, с. 67].

Існує теорія про торгівельний чинник завоювань, адже біля важелів управління державою стояли заможні і впливові купці із Мекки, яких

очолив Мухаммед. На думку Ніни Пігулевської, купецтво хотіло захопити контроль, над вигідними торговельними шляхами на північ від Мекки («Шлях ладану»), який контролювала Візантія та Іран. Консолідація бедуїнських племен під владою однієї людини – халіфа, дала змогу розпочати арабські завоювання, які фінансувалися саме купцями із Мекки [9, с. 85]. Зокрема, вірменський історик Киракос Гандзакеці пише: «... араби вирушили до Палестини [приблизно в 30-х роках VII ст., початок арабських завоювань], і напали на ромейське військо, яке грабувало майно їхніх купців» [13, с. 67]. Вважаємо, що захоплення контролю над торговельними шляхами було однією із цілей завоювань.

Леоне Кастані, італійський орієнталіст, висунув цікаву теорію про те, що зміна клімату і певний демографічний вибух на Аравійському півострові у VII ст. призвели до масового перекочовування бедуїнських кочовиків за межі Аравії, що й викликало арабські завоювання [5, с. 150].

Зазначимо, що на думку більшості дослідників остання війна Сасанідського Ірану та Візантійської імперії (602-628 рр.) сильно послабила могутність обох держав. Хоч Візантія перемогла Іран завдяки військовим успіхам імператора Іраклія, але наслідки війни були катастрофічними. В Ірані розпочалась громадянська війна після смерті шахиншаха Хосрова II (591-628), а землі Сирії, Єгипту і Магрибу, що повернулись до Візантії, переживали економічний та політичний занепад [16, с. 20]. Вважаємо, що в тій чи іншій мірі, всі теорії є частково правдиві, а в сумі вони дають загальне бачення проблеми.

Окрему дискусію викликає питання про причини швидкого захоплення мусульманами земель Візантії. Історики вважають, що відповідь на задане питання криється у новій релігії – Ісламі. Мусульмани не втомлювалися повторювати своїм ворогам, що їх не цікавлять блага світу сущого, їх тягне надія на рай і віра, що вбиті перси і ромеї не зможуть насолодитися цією нагородою. Ат-Табарі, арабський історик X ст. пише: «Якщо ви вб'єте нас, ми увійдемо в рай... Якщо ми вб'ємо вас, ви потрапите у вогонь» [12, с. 74]. Про цей релігійний аспект завжди наголошують і джерела, зокрема, арабський історик Абд-ал-Хакам у своєму творі «Завоювання Єгипту» описує завоювання Александрії, але не сам хід завоювань (їх арабські історики доволі рідко описували), а лише один із фрагментів облоги Александрії арабами. Абд-ал-Хакам розповідає про те, як під час облоги багатий патрицій, виїхавши за місто, хотів погледіти на арабів. Однак один араб помітив його, і, сівши на свого коня, наздогнав патриція і вбив його. Сам араб, який потім повертався назад, не взяв ні прикрас, ні багатой одежі з тіла патриція, ні його гарного коня. Він тільки ішов і молився [9, с. 95-96].

Х. Кеннеді вважає, що це швидше не опис облоги, а опис того, чому саме араби змогли перемогти ромеїв. Дослідник пояснює цей уривок так, що багатий патрицій був гарно одягнутий, на гарному коні, але не вмів битись (цей образ приймається арабами щодо всіх ромеїв), а араби живуть у шатрі, загартовані життям, і є войовничими. Після смерті патриція араб показує свою релігійність, адже нічого не бере з патриція та іде молячись [12, с. 34-35]. Тобто, на думку Абд-ал-Хакама, на відміну від візантійців, арабам не потрібні земні багатства, і саме це є ключем всіх перемог, хоча насправді, це далеко не так.

Радянські історики Н. Пігулевська та В. Струве вважають, що араби змогли подолати своїх супротивників завдяки новому віровченню, яке заохочувало мусульман брати участь у завойовницьких і грабіжницьких походах, прикритих гаслом «війни за віру» [10, с. 85-86]. Восьма сура Корану говорить про ворогів мусульман наступне: «...Не ви вбивали їх [ворогів], а Бог вбивав їх... Знайте, що з усього, що ви берете собі у здобич, п'ята частина відходить Богу, посланцю і родичам його та бідним... Решта здобичі ділиться між воїнами...» [15, с. 193-196]. Дослідники вважають, що справедливий розподіл здобичі та релігійні заклики до боротьби були основними причинами стрімких арабських завоювань.

Цікаву думку має німецький історик Август Мюллер, який вважає, що релігійний фанатизм не до кінця пояснює блискавичні перемоги мусульман, адже на ранніх стадіях завоювань більшість арабів лише формально були мусульманами. Вони ішли на війну лише задля наживи і збагачення [21, с. 319]. Історик вважає, що це і стало основною причиною таких блискавичних перемог над ворогами.

Слід згадати про теорію поширення Ісламу за межі Аравії, прихильниками якої були більшість істориків XIX ст., зокрема і Артур Джилман. Читаючи арабські хроніки IX-XII ст. про початок арабської експансії, А. Джилман дійшов до висновку, що метою арабських завоювань було поширення ісламу по всьому світу [8, с. 105-113]. Австрійський сходознавець Гюстав фон Грюнебаум вважає, що Іслам був лише стимулом, об'єднуючим чинником у питанні завоювань. Ідея поширення Ісламу на весь світ прийшла в арабські хроніки набагато пізніше, як доказ правомірності арабських завоювань [6, с. 45-47].

Окрему проблему становить військовий аспект арабських завоювань, адже з самого початку араби не мали ніяких переваг перед Візантією і Сасанідами. Константин Порфирогенет (945-959) у своїй праці «Про управління Імперією» пише: «...озброєння у арабів було простим – спис, лук, а багаті мали мечі. Обладунків, як таких, майже не було.

Лише бедуїнська верхівка мала обладунки, а прості мусульмани використовували звичайний одяг у битві та лише іноді робили прості шоломи зі шкіри» [14, с. 389-392]. З цього опису видно, що озброєння арабів сильно поступалось озброєнню румів (візантійців) та персів, які мали обладунки і кілька видів зброї кожен. Також в арабів не було жодної облогової техніки, і лише згодом, в середині VII ст., вперше її використали при облозі Перської столиці, міста Ктесифона, де один перс виготовив їм цю техніку [2, с. 30, 119].

На думку Х. Кеннеді перевага арабів над їхніми ворогами полягала в мобільності, доброму керівництві, і, можливо, у високій мотивації та бойовому дусі [12, с. 73]. В. Струве вважає, що завдяки мобільності та маневреності війська араби й змогли перемогти ромеїв та персів у боях, адже араби не возили із собою обоз з провіантом і мали легке озброєння, що давало їм змогу швидко переміщуватися на великі відстані [10, с. 87]. Російський військовий історик Є. Разин вважає, що бедуїни, які з дитинства вчилися їздити верхи на верблюдах по пустелі, були вмільми та маневреними лучниками та могли легко оточити ворога, або зайти йому у тил і перемогти його завдяки «граду» стріл [22, с. 116-118]. З початку 30-х рр. VII ст. араби почали створювати професійне кінне військо, яке було ще більш маневреним і могло робити вдалі рейди вглиб ворожої території, займатися розвідкою або швидкими грабунками. Араби створили чудову дисципліновану армію, а їхні бойові шикуння зазвичай нараховували чотири лінії, що тактично давало їм перевагу перед ворогом [11, с. 167-168].

Окремої думки стосовно даної проблеми дотримується сучасний англійський історик Девід Ніколь. Автор одним із перших в історіографії висловив тезу, що араби мали нічим не гірше військове спорядження ніж ромеї. Особливу увагу він звертає на маневрених арабських вершників (на конях та верблюдах), завдяки яким араби й могли наносити стрімкі удари на фланги ромеїв та розстроювати їхні ряди [24, р. 35-37, 40-44, 50-55]. Дослідник вважає, що експансія арабів за межі Аравійського півострова була спланованою операцією, а не хаотичним переселенням народу. Історик припускає, що релігійний фанатизм не був притаманний тодішнім арабам, більша половина з яких, фактично, й надалі були язичниками [24, р. 77-80]. Одним із наслідків арабських завоювань стало те, що ромеї розпочали реорганізацію армії та зміну військової тактики, запозичуючи певні елементи у арабів [25, р. 14].

З кінця XIX ст. відбувається еволюція поглядів в історіографії стосовно чисельності військ Халіфату та Візантії на ранніх етапах завоювань. Якщо в кінці XIX ст. історики (Микола Медніков, Михаїл де Гюе [4,

с. 113], Август Мюллер [21, с. 706-708]) вважали, що армія ромеїв була більшою за арабську (60-80 тисяч візантійців супроти 30 тисяч арабів), то вже з другої половини XX ст. ці погляди кардинально змінюються. Це було зв'язано з тим, що історики-позитивісти кінця XIX ст. часто на віру сприймали дані арабських джерел і рідко оцінювали критично їх.

Більшість сучасних істориків (Йоренн Тредголд та Вальтер Кейгі) вважають, що сили воюючих сторін були приблизно однаковими (по 20-30 тисяч воїнів) [36, с. 300-307], [23, с. 39-41, 130-132]. На думку Д. Ніколя саме недооцінювання супротивника, низка тактичних помилок, різноетнічне та різнокультурне військо й стали головними причинами поразки ромеїв в битві при р. Ярмук (636 р.). Вирішальну роль у цій битві відіграли маневрені арабські вершники, які нанесли потужний фланговий удар і оточили ворога [24, р. 75-80].

Окремо слід розглянути питання ставлення місцевого населення до арабських завойовників. Український сходознавець О. Бубенок звертає увагу на те, що євреї та самаритяни, які проживали у VI-VII ст. на території Сирії, зазнавали постійних релігійних утисків з боку ромеїв, та були найменш захищеним прошарком населення. Зокрема, євреям було заборонено проживати у Єрусалимі, а імператор Іраклій й зовсім хотів хрестити всіх іудеїв [3, с. 64-68]. На основі різних джерел дослідник показує, що єврейське населення підтримувало арабських завойовників і вважало їх визволителями, адже араби проводили політику віротерпимості щодо євреїв [3, с. 69-71]. До того ж слід згадати, що основні догми мусульманства були взяті саме з іудаїзму. Автор також згадує і про арабів-християн, які жили у Сирії, та були лояльними до Константинополя, але після поразки у битві на р. Ярмук (636 р.), вони почали масово переходити на сторону арабів-мусульман [3, с. 71-72].

Свою думку стосовно цього питання мав і російський академік В. Бартольд, який вважав релігійну віротерпимість арабів однією із головних причин їхнього швидкого просування по завойованих територіях, адже цієї віротерпимості не було у Візантії, де офіційна Церква (яка сповідувала діофізитство) вела боротьбу проти монофізитів, якими були копти, сирійці, вірмени та інші корінні жителі тих районів, які згодом захопили араби. Як пише В. Бартольд, «християни користувалися під владою Ісламу багатого релігійною свободою, ніж під владою візантійського імператора; переслідувані у Візантії еретичні ієрархи знаходили притулок в містах Халіфату... Римській нетерпимості був протиставлений принцип рівності всіх віровчень на Сході...» [1, с. 148-152].

Цю ж думку підтверджує коптський хроніст, єпископ Іоанн Нікіуйський (VII ст.), який у своїй «Хроніці» описує події громадянської

війни у Єгипті і прихід до влади імператора Фоки (602-610), який переслідував коптів-монофізитів [19, с. 46]. Ці та інші причини були поштовхом для того, що араби могли з легкістю подолати супротив ромеїв і персів, здобути підтримку місцевого населення, яке радо вітало арабів на своїх землях, і часто виголошувало таку фразу: «Бог помсти прислав арабів, щоб ті звільнили нас від жорстокості ромеїв» [11, с. 171].

Протилежної думки притримується сучасний російський дослідник М. Кривов, який пише, що в джерелах немає жодних даних щодо проарабських позицій сирійських монофізитів у момент арабського завоювання. Таким чином М. Кривов відкидає думки арабських хроністів XII-XIII ст., які про це писали, вказуючи, що вони не були сучасниками тих подій. Дослідник використовує лише твори хроністів VII-VIII ст., зокрема, праці Іоанна Дамаскина, Фоми Пресвітера та Себеоса, які співчували ромеям [17, с. 101]. Ту ж тезу М. Кривов доводить і у своїй іншій статті [18, с. 97]. Зауважимо, що дані автори були православними кліриками, а отже, мали приязнь до Константинополя. Дослідник вважає, що лише хороша податкова політика арабів і господарська повоєнна розруха Візантії та Ірану були причиною стрімких арабських завоювань [17, с. 101-102].

Арабські завоювання були феноменом свого часу, адже лише завдяки низці зовнішньополітичних і внутрішніх обставин араби змогли добитись таких великих успіхів. Внутрішнє ослаблення Візантії, поява Ісламу, маневрене військо, поміркована та виважена політика на захоплених територіях – це ті чинники, котрі дозволили арабам так швидко захопити землі ромеїв.

Вважаємо, що більшість дискусій стосовно даної теми виникає через використання не всієї наявної джерельної бази та неточне трактування самих джерел. Фактично, вся історія Близького Сходу VII-VIII ст. створена на арабських джерелах XI-XII ст., які є необ'єктивними та викривленими у бік арабської доблесті, могутності. Вони мають певну нотку панісламізму, якого у VII-VIII ст. ще не було. Грецькі та вірменські автори, які були сучасниками подій, не залишили майже ніяких детальних свідчень про початок арабських завоювань, що створює певні труднощі в дослідженні цієї тематики. На це звертає увагу і Д. Ніколь, який пише: «До нашого часу дійшло багато арабських хронік, які детально описують період початку арабських завоювань, але їхнім недоліком є те, що в них майже неможливо відділити міф від реальності» [24, р. 4-5]. Завдання сучасного історика полягає у використанні новітніх методів історичного дослідження для комплексного вивчення окреслених нами вище проблем.

Література

1. Бартольд, В. Сочинения: В 9-ти т. / В. Бартольд. – Т. 6. Работы по истории ислама и Арабского халифата. – М., 1966.
2. Большаков, О. История Халифата: в 3-х т. / О. Большаков. – Т. 2. – М., 1993.
3. Бубенок, О. Евреи и арабы Палестины и Сирии в конце VI – начале VII в. / О. Бубенок // Східний світ. – № 1. – 1999. – С. 56-77.
4. Беляев, Е. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье / Е. Беляев. – М., 1966.
5. Беляев, Е. Происхождение Ислама. Хрестоматия / Е. Беляев. – Ч. 1. – Л., 1931.
6. Грюнебаум, Г. Классический ислам. Очерк истории (600–1258 гг.). – / Густав фон Грюнебаум. – М., 1988.
7. Джилман, А. Сарацины: от древнейших времен до падения Багдада / Артур Джилман. – М., 2007.
8. Ибн Абд аль-Хакам Абд ар-Рахман. Завоевание Египта, аль-Магриба и аль-Андалуса / Пер. с англ. С. Певзнера. – Москва, 1985. – С. 95-96. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Abdalkham/frame.html>. Доступ - 12.02.2016 р.
9. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века / Под ред. В. Струве. – Л., 1958.
10. Історія Візантії. Вступ до Візантиністики / За ред. С. Сорочана та Л. Войтовича. – Львів, 2011.
11. Кеннеди, Х. Великие арабские завоевания / Х. Кеннеди. – М., 2009.
12. Киракос Гандзакеци. История Армении / Пер. Л. Ханларян. – Москва, 1976. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gandzakeci/frame.html>. Доступ – 12.02.2016 р.
13. Константин Порфирогенет. Про управління імперією // Історія середньовічного сходу. Тематична хрестоматія / Уклад. В. Рубель. – К., 2002. – С. 389-392.
14. Коран / Пер. и ред. Э. Р. Кулиев. – Москва, 2007.
15. Кривов, М. Византия и арабы в раннем средневековье / М. Кривов. – СПб., 2002.
16. Кривов, В. Отношение сирийских монофизитов к арабскому завоеванию / Михаил Кривов // Византийский временник. – 1994. – Т. 55. – С. 90-101.
17. Кривов, В. Некоторые вопросы арабского завоевания Сирии и Палестины / М. Кривов // Византийский временник. – 1986. – Т. 46. – С. 88-99.
18. Кривушин, И. Иоанн Никиусский и гражданская война в Египте / И. Кривушин // Византийский временник. – 1997. – Т. 57. – С. 45-57.

19. Мюллер, А. История ислама: От доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов / А. Мюллер. – Москва, 2004.
20. Разин, Е. История военного искусства: в 3-х т. / Е. Разин. – Т. 2. История военного искусства VI-XVI вв. – СПб, 1999.
21. Kaegi, W. Byzantium and the Early Islamic Conquests / W. Kaegi. – Cambridge, 1992.
22. Nicolle, D. Yarmuk 636 AD. The Muslim Conquest of Syria / D. Nicolle. – London, 1994. – 93 p.
23. Nicolle, D. Romano-Byzantine Armies 4th-9th Century / D. Nicolle. – London, 1992.
24. Treadgold, W. A History of the Byzantine State and Society / W. Treadgold. – Stanford, 1997.

УДК [94+904]:332.15(=1:477:282.247.314=192.2)“0”

Господарська діяльність мешканців Верхнього Подністер'я в останній чверті I тис. н. е.

Якубовська Оксана Зеновійвна

У статті з точки зору міждисциплінарного підходу проаналізовано господарство населення Верхнього Подністер'я у VIII – X ст. Визначено чинники, які обумовлювали основні заняття мешканців регіону протягом VIII – сер. IX ст. Зроблено висновок про залежність господарської діяльності від природних умов та її ландшафтний характер.

Ключові слова: українське Прикарпаття, р. Дністер, екофакти, ресурсна зона, господарство

Якубовская Оксана. Хозяйственная деятельность жителей Верхнего Поднестровья в последней четверти I тыс. н. е. В статье с точки зрения междисциплинарного подхода проанализировано хозяйство населения Верхнего Поднестровья в VIII-X вв. Определены факторы, которые обуславливали основные занятия жителей региона в течение VIII – сер. IX вв. Сделан вывод о зависимости хозяйственной деятельности от природных условий и ее ландшафтном характере.

Ключевые слова: украинское Прикарпатье, р. Днестр, екофакты, ресурсная зона, хозяйство

Jakubowska Oksana Zenoviyivna. The economic activity of the inhabitants of Upper Dniester in the last quarter of the first millennium AD.

This article from the perspective of an interdisciplinary approach analyzed farms in the Upper Dniester VIII-X centuries, Factors that determined the main occupation for people in the region VIII- sir. IX. The conclusion about the dependence of economic activity on the natural environment and its landscape character.

Key words: Ukrainian Pre-Carpathian, Dniester, ekofakty, resource zone, economy

Остання чверть I тис. н. е. є важливим часом у європейській та українській історії. Саме тоді на території Європи відбуваються складні процеси, які прискорюють державотворення у слов'янському світі. Не оминули вони й українське Прикарпаття, частиною якого є регіон у верхній течії р. Дністер. Протягом VIII–X ст. ці терени заселяли носії райковецької культури.

В основу наших знань про мешканців Верхнього Подністер'я у цей час покладено дві категорії джерел – письмові й археологічні. Перші, які включають твори європейських [5, с. 25-31; 11, с. 141] та східних [4, с. 45, 54, 57, 80] вчених і мандрівників, вітчизняні літописи [12, с. 5, 16-17, 65, 68] та карти XVIII–XIX ст., на жаль, за винятком останніх, є порівняно малоінформативними. Найбільше інформації про населення отримуємо з археологічних досліджень, але їх використання є недостатнім для створення цілісного уявлення про особливості існування мешканців регіону. Досягнення об'єктивних результатів можливе лише на міждисциплінарному рівні, у чому й полягає актуальність цього дослідження.

Одним із важливих та недостатньо вивчених є питання господарської діяльності жителів регіону. Окремих його аспектів торкалися Б. Тимошук [17; 18], В. Войнаровський [1; 2], Л. Михайлина [13; 14] та інші, але воно не було об'єктом спеціальних наукових пошуків. Зазвичай, вчені будували свої висновки на підставі археологічних та історичних джерел, рідко враховуючи відомості інших гуманітарних та природничих дисциплін, не завжди розмежовували старожитності слов'янського та руського часу, що, на нашу думку, не зовсім коректно. Використання напрацювань географів, ґрунтознавців, ботаніків, лінгвістів, етнографів, які залишалися поза їхньою увагою, можуть значно розширити знання з даної проблематики. Сьогодні фахівці, зокрема Н. Стеблій [15, с. 17-30; 16, с. 16-26], А. Томашевський [19, с. 46-59; 20, с. 63-69], М. Филипчук [30, с. 25-46, 198-206; 31, с. 82-84], Р. Шишкін [33, с. 129-139], успішно залучають екофакти до вивчення широкого кола питань про людину попередніх епох та її діяльність.

Мета статті – дослідження господарства населення Верхнього Подністер'я в ост. чв. I тис. н. е. з точки зору міждисциплінарного підходу. Основними завданнями є: на макрорегіональному рівні проаналізувати особливості клімату, топографію поселень, з'ясувати характерні особливості ґрунтів, які входять у їхні ресурсні зони та поєднати ці відомості з матеріалами археологічних досліджень.

Одним із важливих факторів, що обумовлює специфіку природних умов регіону, є клімат. Для Верхнього Подністер'я характерний атлантико-континентальний його тип із м'якими зимами та помірно теплим літом. Середні температури складають $-4-5^{\circ}\text{C}$ та $+18-19^{\circ}\text{C}$ відповідно. Його особливостями є часті відлиги та нестійкий сніговий покрив взимку і достатня кількість опадів під час вегетаційного періоду. Середньорічна кількість опадів становить близько 600-800 мм [7, с. 9-11]. Приблизно такі ж кліматичні умови були властивими для цього регіону

і наприкінці I тис. н. е. Вони дозволяли мешканцям займатися тими галузями господарства, які повністю забезпечувати потреби у продуктах харчування.

Наступним важливим чинником, який визначав основні заняття жителів регіону, є рельєф. Відповідно до особливостей топографічних умов, слов'янські старожитності кін. I тис. н. е. в українському Прикарпатті поділяють на дві групи – «низинні» та «височинні» [30, с. 13-15]. Для перших притаманні рівнинний рельєф, розміщення у заплавах чи на перших терасах великих та середніх рік. Визначаючи особливості ресурсної зони «низинних» поселень, значну увагу слід зосередити на аналізі ґрунтового покриву, бо саме він обумовлює місцеві рослинний та тваринний світ, дозволяє культивувати ті чи інші види рослин.

Абсолютна більшість селищ VIII – поч. IX ст., зокрема, Дунаїв IX [26, с. 7], Яргорів I [26, с. 62-63], Яргорів II [26, с. 63-64], Тростянець II [26, с. 39-40] розташовуються на лівобережжі Дністра та займають світло-сірі опідзоли. В ресурсну зону «низинних» поселень входять також темно-сірі опідзолені та лучно-чорноземні й лучні ґрунти [30, Карта 3]. Для усіх чотирьох типів властива легкоуглинкова структура. Два перших сформувалися під покривом широколистяних лісів, а інші – під трав'янистою рослинністю в умовах значного зволоження. Ці землі вирізняються доволі високою гумусованістю, яка забезпечує їх добру родючість [6, с. 88-90, 94-95].

Такі характеристики ґрунтів дають підстави припускати, що основним способом обробки землі у верхній течії р. Дністер протягом VIII – поч. IX ст. був переліг. За потреби для розчищення заліснених ділянок могли застосовуватися елементи підсічної системи. Тривалість циклів користування ґрунтами залежала від їхніх природних властивостей, техніки обробітку та, ймовірно, не перевищувала п'яти-шести років [3, с. 102-103].

Через відсутність палеоботанічних аналізів з пам'яток регіону, не маємо точних даних про вирощувані тут культури, проте, результати з поселень у середній течії Дністра та у лісостепових районах правобережжя Дніпра показали, що перевагу надавали просу, ячменю, пшениці [8, с. 158-164]. З городніх культур сіяли редьку, ріпу, горох, сочевицю [30, с. 202]. Вони давали добрі врожаї і не потребували глибокого обробітку ґрунту, тому для його розпушення на глибину 7-10 см достатньо було дерев'яного рала [30, с. 201]. Залізні наральники при цьому не використовувалися. Таку думку підтверджує і те, що на сьогодні у Верхньому Подністер'ї не виявлено жодного наральника VIII – X ст. [30, с. 201-202].

Перезволожені луки з буйним різнотрав'ям та широколистяні ліси, у яких домінуючими породами є бук, граб та дуб, могли використовуватися

населенням для забезпечення потреб приселищного скотарства, а також рибальства, мисливства, збиральництва, бортництва.

Сільське господарство доповнювали ремесла. Стан дослідженості слов'янських старожитностей VIII – поч. IX ст. у верхів'ях Дністра дозволяє лише припускати можливість існування у регіоні в цей час залізоплавильної та залізообробної справи. На користь такого припущення свідчить те, що ресурсні зони поселень «низинної» групи включали заболочені місцевості, які містять поклади болотної залізної руди – сировини для виготовлення заліза. Однак, об'єктів, які б прямо засвідчували таку думку, у Верхньому Подністер'ї поки що не відкрито.

Подібна ситуація складається з ткацтвом та гончарством. Для першого етапу райковецької культури на досліджуваних теренах їхнє існування підтверджує невелика кількість фрагментарних даних. Ще однією ремісничою галуззю, яка була потрібна для належного життєзабезпечення населення регіону, є обробка шкіри. На відміну від трьох попередніх випадків, у верхів'ях Дністра маємо досліджені господарські споруди, які підтверджують той факт, що жителі поселення займалися чинбарством. Вісімкоподібні ями-чани, які фахівці пов'язують із процесом вичинки шкіри, досліджені на Буківнянському селищі [21, с. 224]. У той же час В. Войнаровський зазначає, що для VIII ст. характерним було домашнє неспеціалізоване шкірвиробництво, яке здійснювалося поряд із веденням сільського господарства [30, с. 203].

Як бачимо, особливості господарства мешканців «низинних» селищ VIII – поч. IX ст. обумовлювалися особливостями екологічних ніш, які займали поселення. Основу господарської діяльності їхніх жителів у цей час становило рільництво, яке доповнювали приселищне скотарство та низка ремісничих галузей.

З поч. IX ст. у Верхньому Подністер'ї спостерігається поступове збільшення кількості населення, яке триває до кінця I тис. н. е. Поруч із селищами попереднього етапу, які продовжують існувати, з'являються нові – Побіч II [27, с. 9-10], Затемене II [26, с. 10-12], Старий Литвинів II [25, с. 41-42], Голобутів II [27, с. 32] та ін. Паралельно з ними виникають і великі городища – Стільсько [10; 31], Жидачів [9], Голобутів I [27, с. 31-32], Старий Литвинів I [25, с. 38-39], Тростянець I [26, с. 38-39] та ін. Тепер гнізда поселень маємо не лише на лівому, а й на правому березі Дністра. Для заселення люди все частіше обирали землі на середніх та верхніх ярусах річкових терас поблизу невеликих водних артерій, часто у заліснених місцевостях. Така зміна топографічних умов призвела до урізноманітнення ресурсної зони поселень загалом.

Протягом IX–X ст. населення досліджуваного регіону продовжує використовувати світло- та темно-сірі опідзоли. Значно менше

старожитностей відомо на поверхнево оглєсних дерново-підзолистих ґрунтах (правобережжя Дністра), які не використовувалися протягом VIII – поч. IX ст. Вони, на відміну від опідзолів, мають середньо-, а рідше важкосуглинкову структуру, швидко ущільнюються після обробітку. Окрім того, для таких земель характерним є надмірне зволоження навесні та влітку [6, с. 87–88]. Ресурсні зони селищ та городищ IX–X ст. включали також лучні та лучно-чорноземні ґрунти. При цьому варто відзначити, що важких сильно гумусованих чорноземів населення Верхнього Подністер'я і надалі уникало, незважаючи на їх значну родючість.

Збільшення кількості населення позначилося і на системі землеобробітку. Характерний для попереднього етапу переліг трансформувався у «буковинську підсіку-переліг» [29, с. 103; 30, с. 204], яка була чимось усередненим між підсічною та перелоговою системами й добре поєднувала в собі окремі характерні для них агротехнічні заходи. Її застосування передбачало підсічення дерев на обраній ділянці з подальшим випасанням на ній худоби та заготівлею сіна протягом двох років. За цей час ґрунт добре прогрівався та збагачувався органічними речовинами. Далі сухостій вирубували (а не спалювали), а ділянку розкорчовували. Після цього вона була придатною для тривалого використання [30, с. 204-205].

Асортимент вирощуваних у цей час культур залишився приблизно таким як і раніше, однак перевагу надавали пшениці та житу – більш вибагливими, але разом з тим і більш врожайними культурам [8, с. 193-200]. Сліди соломи та полови пшениці, вівса, ячменю у вимазці господарських споруд були виявлені археологами під час досліджень Стільського городища [31, с. 88].

У IX–X ст. поступова індивідуалізація у соціальній сфері перейшла на землеволодіння та тваринництво [30, с. 205]. Особливості планувальної структури досліджених фахівцями садиб, характер заповнення господарських об'єктів свідчать про поширення стійлового утримання худоби. Як зазначає М. Филипчук, саме хліви у багатьох випадках були господарською основою індивідуальних дворів. Яскравим прикладом таких структур є, зокрема, двори на Стільському городищі.

Протягом середини IX–X ст. суттєві зміни сталися й у ремісничій діяльності населення Верхнього Подністер'я. На протипагу попередньому етапу, для цього часу вже маємо досліджені рештки окремих виробничих комплексів. Спочатку вони входили в структуру самих поселень, проте згодом виносяться за їх межі та закладаються поблизу місць виходу на поверхню необхідних сировинних ресурсів. Так, до прикладу, великий залізобробний центр кінця IX–X ст. поблизу с. Рудники віддалений від

Стільського гнізда поселень на досить велику відстань – близько 10 км. Тут досліджено вісім заглиблених компактно згрупованих споруд із двадцятьма залізоплавильними горнами двох типів та ще дві споруди без печей [32, с. 40-47]. Ймовірно, саме звідти бралася сировина для виплавки заліза. Не виключено, що схожі виробничі поселення могли бути і біля інших великих городищ у верхній течії Дністра, ресурсна зона яких є подібною, але на сьогодні вони залишаються невідомими науці.

Матеріали з розкопок Стільського, Пліснеського, Ганачівського та ін. гнізд поселень регіону дають підстави стверджувати про існування центрів гончарного виробництва. Якщо протягом VIII – серед. IX ст. населенням використовувався здебільшого ліпний товстостінний нередукований посуд із важкосуглинкової керамічної маси, то для наступного етапу характерними є більш досконалі вироби із добре відмуленого тіста з супісковою текстурою. Вони підправлені чи виготовлені на гончарному колі. Їм властивий пічний випал та досить добра редукція. У багатьох випадках такий посуд є орнаментованим. Добрим прикладом є матеріали кін. IX – X ст. зі Стільського городища [31, с. 92]. Це наводить на думку, що такий посуд міг виготовлятися лише ремісниками-гончарями.

Схожі процеси спостерігаються і в галузі шкірвиробництва. Протягом IX–X ст. зросли не лише потреби населення у продукції чинбарів, але й вимоги до її якості [1, с. 100-101]. Це зумовлювало ускладнення процесу виробництва, виокремлення чинбарства в окрему галузь виробництва, винесення виробничих центрів за межі поселень.

Спеціалізація торкнулася і будівельної галузі, оскільки зведення великої кількості укріплених поселень зі складними лініями захисту потребувало спеціальних знань та вмінь. Окрім земляних та дерев'яних конструкцій, оборонні споруди включали також кам'яні площадки на валах, які простежені, зокрема, у Стільську, Солонському, а також крепіди всередині земляних насипів (Пліснесько) [30, с. 206].

На рівні домашнього ремесла залишалися прядіння, ткацтво. Те ж саме можемо сказати і про розмелювання зерна. Це підтверджується знахідками з поселень IX – X ст. До прикладу, жорнові камені виявлені у господарських спорудах, що розташовувались поблизу жител у Буківні [21, с. 17], Солонську [22, с. 78], Стільську [8, с. 275].

Як бачимо, протягом середини IX–X ст. у господарстві мешканців Верхнього Подністер'я стаються суттєві зміни. Трансформується традиційна система землеробства, в усіх галузях виробництва спостерігаються тенденції індивідуалізації, зростають вимоги до якості виробленої продукції, виробничі центри виносяться за межі поселень.

Отже, навіть аналіз ресурсних зон пам'яток із залученням еко- та артефактів, дає підстави зробити висновок про ландшафтний

характер господарства населення Верхнього Подністер'я в ост. чв. I тис. н. е. Особливо добре це видно на пам'ятках серед. IX – X ст. З точки зору міждисциплінарного підходу, перспективи подальшого вивчення господарства населення верхів'їв Дністра у VIII – X ст. полягають у детальному аналізі навколишнього середовища слов'янських старожитностей регіону, проведення палеоботанічних та палеозоологічних аналізів матеріалів з поселень, моделювання довкілля пам'яток. Отримані у такий спосіб результати можуть бути використані не лише для дослідження системи життєзабезпечення мешканців означених теренів, а й українського Прикарпаття загалом.

Література

1. *Войнаровський, В.* До питання про рівні спеціалізації шкірвиробництва у населення Подністров'я та прилеглих територій у кінці I тис. до н.е. – останній чверті I тис. н. е. / В. Войнаровський. // МДАПВ. – 2002. – Вип. 8. – С. 98-102.
2. *Войнаровський, В.* Чинбарські комплекси поселення Чорнівка I на Буковині / В. Войнаровський. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого – на початку другого тис. н. е. Тези семінару. – Чернівці, 1994. – С. 25-26.
3. *Довженко, В.* Землеробство Древньої Русі / В. Довженко. – К., 1961.
4. *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т. Джаксон, Г. Коноваловой, А. Подосинова. – Т. III. Восточные источники. – М., 2009.
5. *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т. Джаксон, Г. Коноваловой, А. Подосинова. – Т. IV. Западноевропейские источники. – М., 2010.
6. *Геренчук, К.* Природа Львівської області / К. Геренчук. – Львів, 1972.
7. *Геренчук, К.* Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічного районів / К. Геренчук, М. Койнов, П. Цись. – Львів, 1964.
8. *Горбаненко, С.* Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.) / С. Горбаненко, Г. Пашкевич. – К., 2010.
9. *Корчинський, О.* Зудеч (короткий підсумок археологічних досліджень) / О. Корчинський // МДАПВ. – Вип. 11. – 2007. – С. 264-280.
10. *Корчинський, О.* Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі / О. Корчинський // МДАПВ. – 2008. – Вип. 12. – С. 267-282.
11. *Константин Багрянородный.* Об управлении империей: Тексты, перевод, комментарий / Под ред. Г. Литаврина, А. Новосельцева. Изд. 2-е, исправл. – М., 1991.
12. *Літопис Руський* / Пер. з давньорус. Л. Махновця. – К., 1989.

13. Михайлина, Л. Запровадження парової системи рільництва між Дніпром і Карпатами / Л. Михайлина. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 54-64.
14. Михайлина, Л. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами / Л. Михайлина. – К., 2007.
15. Стеблій, Н. Географія поселень в археологічних дослідженнях (за матеріалами черняхівської культури Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття) / Н. Стеблій // Вісник Інституту археології. – 2007. – Вип. 2. – С. 17-30.
16. Стеблій, Н. Природне середовище в процесах заселення північно-західної України (I століття до н. е. – середина I століття н. е.) / Н. Стеблій // Вісник Інституту археології. – 2006. – Вип. 1. – С. 16-26.
17. Тимошук, Б. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. Тимошук. – М., 1990.
18. Тимошук, Б. Слов'янські гради Північної Буковини / Б. Тимошук. – Ужгород, 1975.
19. Томашевський, А. Природно-господарський аспект заселення басейну річки Тетерів у середньовічні часи / А. Томашевський // Археологія. – К., 1992. – № 3. – С. 46-59.
20. Томашевський, А. Регіональна (територіальна) спеціалізація селянського господарства / А. Томашевський // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 63-69.
21. Томенчук, Б. Буківна – літописний Биковен на Дністрі / Б. Томенчук, М. Филипчук. – Івано-Франківськ, 2001.
22. Филипчук, М. Дослідження городищ у Верхньому Подністров'ї. / М. Филипчук // Львівський археологічний вісник. – 1998. – С. 73-85.
23. Филипчук, М. Дослідження літописного Пліснеська у 2000 р. / М. Филипчук // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 197-220.
24. Филипчук, М. Звіт про проведення археологічних обстежень і розвідок у верхів'ях річок Вишні, Золотої Липи та Маруньки (Мостиський, Перемишлянський та Пустомитівський р-ни) у 2004 р. / М. Филипчук // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 16. – 102 арк.
25. Филипчук, М. Звіт про проведення обстежень археологічних пам'яток на узбережжі р. Золота Липа (Перемишлянський р-н Львівської обл.; Бережанський, Підгаєцький та Монастириський р-ни Тернопільської обл.) у 2006 р. / М. Филипчук // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 17. – 157 арк.
26. Филипчук, М. Звіт про проведення суцільних археологічних обстежень на території Перемишлянського р-ну Львівської обл. у 2008 р. в рамках пілотного проекту «Археологічний кадастр України / Львівська область» / М. Филипчук // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 21. – 279 арк.

27. Филипчук, М. Звіт про проведення суцільних археологічних розвідок на території та в околицях с. Побіч, Ушня, Хомець, Зарваниця (Золочівського) та Голобутів (Стрийського) р-нів Львівської обл. у 2011 р. / М. Филипчук. – Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 25. – 156 арк.
28. Филипчук, М. Про господарство та соціальні мікроструктури населення українського Прикарпаття в ост. чв. I тис. н. е. / М. Филипчук // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть.: Матеріали Міжнар. наук. конф. – Львів, 2001. – С. 220-239.
29. Филипчук, М. Про початки формування державних структур в українському Прикарпатті / М. Филипчук. // Галицько-Буковинський хронограф. – 1998. – № 1 (3). – С. 99-106.
30. Филипчук, М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті / М. Филипчук. – Львів, 2012.
31. Филипчук, М. Слов'янські поселення українського Прикарпаття у другій половині I тис. нашої ери. Стільсько та його округа / М. Филипчук. // Миколаївщина. Збірник наукових статей під ред. Л. Войтовича. – Львів, 1998. – Т. I. – С. 80-104.
32. Цигилик, В. Залізодобувний центр в с. Рудники на Прикарпатті на рубежі I та II тис. н. е. / В. Цигилик // Миколаївщина. Збірник наукових статей під ред. Л. Войтовича. – Львів, 1998. – Т. I. – С. 39-48.
33. Шишкін, Р. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) / Р. Шишкін // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 129-139.

УДК 94(470.316)"13"

**Переход Переславля-Залесского
под власть Москвы в начале XIV в.
как один из факторов её возвышения**

Кириченко Максим Иванович

В статье рассматривается процесс перехода города Переславля-Залесского под власть московских князей в начале XIV века и одна из возможных причин необычайного интереса к этому городу со стороны претендентов на власть в Северо-Восточной Руси. Автор пришел к выводу, что Переславль-Залесский унаследовал от своего предшественника, Переяславля Русского, функцию духовного спутника политической столицы, и обладание этим городом давало претенденту на власть поддержку со стороны духовенства.

Ключевые слова: Переяславль, Переславль-Залесский, Северо-Восточная Русь, Москва, Тверь, Православная церковь

Кириченко Максим. Перехід Переславля-Залеського під владу Москви на початку XIV ст. як один з факторів її піднесення. У статті розглядається процес переходу міста Переславля-Залеського під владу московських князів на початку XIV століття і одна з можливих причин надзвичайного інтересу до цього міста з боку претендентів на владу в Північно-Східній Русі. Автор прийшов до висновку, що Переславль-Залеський успадкував від свого попередника, Переяславля Руського, функцію духовного супутника політичної столиці, і володіння цим містом давало претенденту на владу підтримку з боку духовенства.

Ключові слова: Переяславль, Переславль-Залеський, Північно-Східна Русь, Москва, Тверь, Православна церква

Kiritchenko Maxim. Transition of the Pereslavl-Zaleski city under the control of Moscow's authority at the beginning of 14th century as a factor of its rise. The article describes the process of transition of the Pereslavl-Zaleski city under the Moscow princes' control at the beginning of the 14th century and one of the possible reasons for the extraordinary interest to this city by the power contenders in the North-Eastern Rus'. The author thinks that Pereslavl-Zaleski inherited the function of spiritual companion of the political capital from his predecessor (Pereyaslavl Russkiy), and the control upon this city could grant the church support to the power contender in North-Eastern Rus'.

Keywords: Pereyaslavl, Pereslavl-Zaleski, North-Eastern Russia, Moscow, Tver, the Orthodox Church

В XIV веке в Северо-Восточной Руси наблюдается синхронный рост политической власти Москвы и влияния церкви на политику московской элиты. На наш взгляд это связано с распространением московского влияния на один из важнейших религиозных центров Руси, город Переславль-Залесский, и последовавшим за этим укреплением связей между духовной и светской элитой этих городов.

На рубеже XIII-XIV веков в Северо-Восточной Руси выделяются новые претенденты на лидерство – Тверь и Москва. Между ними и старым лидером, Владимиром, возник спор за обладание Переславлем-Залесским, который стал причиной трех судов на княжеских съездах: в 1296 году во Владимире, в 1301 году в Дмитрове и в 1304 году в Переславле-Залесском. Такое внимание к Переславлю-Залесскому английский славист Джон Феннел объяснил желанием великого князя владимирского Андрея Александровича перенести столицу из Владимира в Переславль-Залесский и нежеланием новых претендентов на лидерство допустить укрепления власти великого князя [29, с. 197, 198]. Однако, на наш взгляд, причины соперничества за обладание Переславлем-Залесским могут крыться в старой традиции рода Рюриковичей отдавать «Переяславль» под руководство главного претендента на наследие великокняжеского стола.

Традиция назначать наследника в «Переяславль» началась при Ярославе Мудром, который в своем завещании назначил правителем Переяславля Русского (ныне Переяслав-Хмельницкий) своего любимого сына Всеволода [26, с. 409]. До этого Переяславль являлся частью великокняжеского домена и управлялся непосредственно великим князем [11, с. 31; 9, с. 123]. Наряду с Киевом и Черниговом этот город являлся частью «внутренней Руси» [9, с. 118]. В Переяславле располагалась первая митрополия Руси и этот город надолго стал местом обитания духовной элиты [18, с. 116]. Здесь будущий великий князь мог завести надежные связи с духовенством и впоследствии получить надежную поддержку и одобрение со стороны церкви во время споров с родней за верховную власть в государстве. Вероятно, поэтому Ярослав передал Переяславль богобоязненному и кроткому Всеволоду, а тот, в свою очередь, посадил в Переяславле «перед братьею» [15, стб. 248] проявивший себя в битвах Владимира Мономаха. Позже, занимая великокняжеский стол, Владимир получил значительную поддержку со стороны церкви: в Киеве Мономах был встречен не просто горожанами, как было ранее, а горожанами, возглавляемыми митрополитом и епископами, а сам обряд посажения на стол был перенесен из княжеского дворца в Софийский Собор [3, с. 19, 22]. Тесная связь Владимира Мономаха с церковью была отмечена в отзывах об этом князе со стороны его современников [12, с. 54].

Переяславль стал для русских князей своеобразным символом власти. После Владимира Мономаха киевский стол занял его старший сын Мстислав, княживший до этого в Переяславле [24, с. 76]. Переяславль был передан младшему брату Мстислава, Ярополку. В 1132 году, после смерти Мстислава, Ярополк стал великим князем и попытался передать Переяславль своему племяннику Всеволоду, старшему сыну Мстислава. Но другой наследник Мономаха, Юрий Долгорукий, зная традицию своего рода, разгадал намерения брата: «это Ярополк по смерти своей хочет дать Киев Всеволоду», – говорит летописец устами Юрия [16, с. 22, 207; 19, стб. 196]. Прибыв в Переяславль, Всеволод уже через несколько часов был изгнан Юрием Долгоруким. Вслед за этим началась ожесточенная борьба за обладание Переяславлем между претендентами на киевский престол: старшими Мономаховичами, младшими Мономаховичами и Ольговичами. Во время этой борьбы Переяславль переходил то к одной, то к другой стороне. Потеряв Киев и Переяславль в очередной раз, Юрий Долгорукий, «по случаю лишения его надежды ко вступлению на престол Великого Княжения Киевского» [14, с. 6], учреждает в 1152 году на подвластной ему территории Переяславль Новый, ставший позже называться Переяславлем-Залесским [4, с. 108].

В конце XII века борьба за наследие Киевской Руси переходит на новый этап, когда ее участники уже не стремились завладеть старой столицей, а, наоборот, старались еще больше понизить ее авторитет [1, с. 79-80]. Но стратегия соперников была разной: если галицко-волынская элита не вовлекалась в религиозную борьбу и старалась ослабить Киев, сажая на его престол слабых князей, то в политике Владимиро-Суздальского княжества религия играла главенствующую роль. Но направлена она была не на Киев, а против него. Преемник Юрия Долгорукого, Андрей Боголюбский, проводил программу укрепления и возвышения религиозного значения своей земли. Он организовал строительство богослужбных сооружений (в частности закончил строительство Спасо-Преображенского собора, начатого в Переяславле-Залесском Юрием Долгоруким), учредил культ иконы Владимирской Богородицы, а также предпринимал попытки убедить византийского патриарха создать в Залесской земле новую митрополию, независимую от Киева [1, с. 79-80; 5, с. 10].

Со второй половины XII века роль духовного центра Северо-Восточной Руси плавно переходит к новому Переяславлю – Залесскому. О том, что уже с XI века Переяславль-Залесский играл важную роль в истории Северо-Восточной Руси писал А. А. Титов [6, с. 7]. А. В. Куза называет этот город «вторым центром Владимирского княжества»

[8, с. 112], а И. В. Дубов называет оборонительные сооружения Переяславля-Залесского самой крупной из крепостей, возведенных Юрием Долгоруким, что указывает на высокую важность этого города для залесских князей [4, с. 116]. Как когда-то Переяславль Русский, Переяславль-Залесский стал теперь важнейшим религиозным центром Руси.

На особое отношение церковных иерархов к Переяславлю-Залесскому указывал П. Плишкин: «Пребывание в Переяславле Архиепископов идет от давних лет, ибо в нем 1-й Епископ Митрофан был еще в лето 6733 (1225); потом при владении Великого Князя Дмитрия Александровича находился в нем 2-й Преосвященный Митрополит Кирилл... 3-й Епископ Афанасий из Волыни, который посвятил в Переяславле Преподобного Сергия Радонежского во Игумена в 1354 году» [14, с. 57-58]. Часто в Переяславле-Залесском поселялись святые и целители. Сохранилась легенда, в соответствии с которой в 1186 году черниговский князь Михаил Всеволодович, «будучи одержим тяжким недугом», приезжал в Переяславль, где получил исцеление от Преподобного Никиты [14, с. 25-26]. Известно также об исцелении сына Ивана Грозного Ивана в Переяславле-Залесском [27, с. 4].

Особым образом к Переяславлю-Залесскому относилась и светская элита Северо-Восточной Руси. Известно, что здесь Сергием Радонежским был крещен Юрий, сын Дмитрия Донского [14, с. 36, 37]. Иван Грозный был крещен монахом Даниилом, известным переяславским церковным деятелем [13, с. 288]. Сыновья Ивана Грозного, Иван и Фёдор, были рождены в Переяславле-Залесском [27, с. 4]. На особенное отношение русских правителей к Переяславлю-Залесскому обращали внимание многие исследователи [6, с. 24; 2, с. 10; 30, с. 12, 16, 18].

Обладание Переяславлем-Залесским, как это было прежде с Переяславлем Русским, символизировало преемственность престолонаследия. По мнению А. В. Экземплярского, «Переяславль, по образованию великого княжества Владимирского, был как бы необходимой принадлежностью этого последнего: великие князья сажали в нем или сыновей своих, или самых близких родичей...» [31, с. 4]. Это мнение было поддержано и развито А. Е. Пресняковым – он пришел к выводу, что в послемонгольский период Переяславское княжество передавалось старшему из сыновей великого князя, который являлся преемником отца на столе великого княжения Владимирского. Именно этим, по мнению А. Е. Преснякова, и было обусловлено такое пристальное внимание к Переяславлю-Залесскому со стороны светской элиты: «Тесная и длительная связь переяславского стола с великим

княжением наложила особую печать на отношение князей к Переяславлю и придала ему несколько исключительное значение» [25, с. 54].

Действительно, до того, как стать великими князьями, в Переславль-Залесском княжили по назначению своих отцов Всеволод Большое Гнездо, Ярослав Всеволодович, Александр Невский, Дмитрий Александрович.

В 1294 году Дмитрий Александрович был смещен с великокняжеского престола Андреем Городецким, но сумел сохранить за собой Переславль-Залесский. В том же году Дмитрий Александрович умер и переславское княжение занял его сын Иван. Однако великий князь считал Переславль по праву принадлежащим себе. В 1295 году Андрей Городецкий отправился в Сарай к хану Токте, в 1296 году он вернулся на Русь с послом хана и созвал во Владимире княжеский съезд. «Летописи описывают его так, как будто это было сражение» [29, с. 198] – пишет Дж. Феннел. На съезде столкнулись интересы великого князя Андрея Городецкого и его противников: Ивана Дмитриевича Переславского, Даниила Московского и Михаила Тверского. «Бысть брань межъ князеи Русскихъ, – пишет летописец, – ту за мало не бысть кровопролитья, смири бо ихъ владыка Семень да владыка Измаило Сараиски» [21, с. 94]. Достигнутое на владимирском съезде решение о том, что Переславль-Залесский остается вотчиной Ивана Дмитриевича, не удовлетворило великого князя. Пока Иван Дмитриевич отправился в Сарай для получения ярлыка на свое княжение, Андрей Городецкий предпринял попытку захватить Переславль-Залесский, но Даниил Московский и Михаил Тверской остановили его у Юрьева Польского, где обе стороны заключили мир и подтвердили решения Владимирского съезда [29, с. 198]. В 1298 году великий князь Андрей повторил попытку захватить Переславль-Залесский, но снова был отброшен совместными усилиями Даниила и Михаила [17, с. 202].

В 1301 году был созван новый съезд, в Дмитрове. Здесь собрались великий князь Андрей, а также князья Михаил Тверской, Даниил Московский и Иван Переславский. Между съехавшимися князьями был заключен мир. Однако, как сообщают летописцы, Михаил Тверской с князем Иваном Переславским по какой-то причине «не докончаша меж себя мира» [15, стб. 485, 486; 20, с. 85; 22, с. 100].

В 1302 году Иван Дмитриевич Переславский умер, завещав свою вотчину Даниилу Московскому. В. А. Кучкин подвергает сомнению летописное сообщение о добровольном завещании Переяславля московскому князю. По его мнению, после смерти Ивана Переславского великий князь Андрей отправился в Орду за ярлыком на переславское княжение, но, не дожидаясь решения хана, московский князь

Даниил Александрович захватил Переславль-Залесский. В 1303 году, вернувшись из Сарая с ярлыком на переславское княжение, великий князь Андрей собрал очередной съезд, на этот раз в самом Переславль-Залесском [10, с. 128, 129]. К этому времени Даниил Московский умер, передав переславское княжение своему сыну Юрию. На съезде, кроме великого князя, собрались митрополит Максим, Михаил Ярославич Тверской и Юрий Данилович Московский «съ братьею своею; и ту чли грамоты, цареви ярлыки, и князь Юрьи Даниловичъ приять любовь и взять себѣ Переяславль, и разѣхашася раздно» [20, с. 86]. «Результат этого единственного в своем роде политического форума, – пишет В. А. Кучкин, – как будто ясен: переяславскую территорию сумел удержать за собой старший сын скончавшегося 5 марта 1303 г. Даниила Александровича Московского Юрий» [10, с. 129, 130]. Ни поддержка хана, ни его ярлыки не помогли великому князю отнять Переславль-Залесский у московской элиты, на стороне которой, по-видимому, стояло переславское духовенство.

В 1304 году великий князь Андрей скончался, и два конкурента, Юрий Данилович и Михаил Тверской, отправились к хану в надежде получить ярлык на великое княжение. В это же время Иван Данилович Московский занял Переславль-Залесский, что обеспокоило тверское боярство. Чтобы воспрепятствовать закреплению москвичей в Переславле, они выступили с войском, но потерпели поражение от московских и переславльских войск [10, с. 132].

Таким образом, в результате трех съездов Москве удалось заполучить и закрепить в своих руках Переславль-Залесский, а вместе с ним и надежную поддержку церкви. После этих событий Москва превращается в центр политической истории Северо-Восточной Руси. Приобретение Переславля-Залесского, как считал Н. Н. Воронин, «чрезвычайно усилило военное и политическое значение Москвы» [2, с. 8]. Ее влияние стремительно растет, а вместе с ним растет и влияние церкви. В 1308 году на Русь прибыл новый митрополит Петр. Вероятно, этот митрополит был ставленником Москвы, так как Тверские религиозные круги сразу же направили против него донос, что стало причиной проведения Собора в Переславль-Залесском, на который съехались высшие чины духовенства, а также тверская политическая элита. Собор оправдал Петра, а тверской доносчик был «посрамлен». Утвердившись в статусе митрополита, Петр, как отмечают летописцы, любил посещать Москву и вести беседы с московскими князьями. В частности, он с любовью относился к Ивану Калите и пророчил славу ему и его городу [23, с. 82]. А в начале второй половины XIV века наблюдается тесное взаимодействие митрополита

Алексия с московскими правителями. Считается даже, что митрополит больше сделал для Москвы в этот период, чем сами московские князья [28, с. 104].

В 1360 году великим князем стал Дмитрий Суздальский, и московские князья на короткое время потеряли Переславль-Залесский. Уже в 1362 году ярлык на великое княжение получил Дмитрий Донской, представитель московской династии, и первое, что он предпринял, став великим князем, – это захват власти над Переславлем-Залесским [10, с. 133]. Именно при Дмитрии Донском, как считал В. А. Кучкин, происходит слияние Переславль-Залесского княжества с Московским [10, с. 134].

В 1374 году в Переславль-Залесский прибыл посол константинопольского патриарха Киприан, отправленный на Русь с целью ее объединения и прекращения вражды между княжествами. В Переславле он познакомился с Сергием Радонежским, ввел его в светские круги и сделал представителем своих интересов на Руси. Уже через год в Переславле-Залесском состоялся важный княжеский съезд, на котором Дмитрий Донской при поддержке Сергия Радонежского пытался выработать общерусскую политику в отношениях с Ордой. Немалую роль Сергия Радонежского в развитии Москвы видит Г. П. Федотов: «Вмешательство преподобного в судьбу молодого государства московского, благословение им национального дела было, конечно, одним из оснований, почему Москва, а вслед за ней и вся Русь чтит в преподобном Сергии своего небесного покровителя» [28, с. 104].

Таки образом, получение Москвой власти над Переяславлем Залесским позволило наладить плодотворный союз светских и духовных элит и привело к превращению Москвы в один из самых влиятельных центров Северо-Восточной Руси. Со второй половины XIII века начался новый этап христианизации Руси, а в XIV веке наступает расцвет Русской Православной Церкви и, вместе с тем, пик ее влияния на политику государства [7, с. 119, 120]. Очевидным, в таком контексте, видится стремление Москвы к союзу с церковью, что было бы затруднительно без контроля над таким духовным центром, как Переславль-Залесский. О тесном союзе церковных иерархов с московскими правителями свидетельствует симметричный рост власти московской династии и влияния церкви на политику Руси, а влияние это в XIV веке стало «настолько активно, что мы можем говорить о формировании на Руси в этот период дуалистической светско-теократической власти», отмечал Е. В. Климов [7, с. 120]. Союз московской династии с церковными иерархами, а немаловажную роль в этом союзе играл Переславль-

Залесский, дал серьезный толчок к быстрому развитию Москвы и превращению ее в политическую столицу Руси.

Литература

1. *Большакова, О.* Пеленски Я. Борьба за наследие Киевской Руси / О. Большакова // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. – Серия 5: История. Реферативный журнал. – 2000. – №4. – С. 77-83.
2. *Воронин, Н.* Переславль-Залесский / Н. Воронин. – М., 1948.
3. *Гвозденко, К.* Церемония княжеской интронизации на Руси в домонгольский период / К. Гвозденко // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2009. – № 1 (35). – С. 17-35.
4. *Дубов, И.* Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья (Ист.-археол. очерки) / И. Дубов. – Л., 1982.
5. *Духопельников, В.* История России XII-XVIII вв. / В. М. Духопельников. – Харьков, 2005.
6. *Каово, А.* От Ростова-Ярославского до Переславля-Залесского / А. Каово (А. А. Титов). – М., 1884.
7. *Климов, Е.* К вопросу о продолжительности и периодизации христианизации Древней Руси / Е. Климов // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 16 (154). – С. 117-122.
8. *Куза, А.* Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников / А. Куза. – М., 1996.
9. *Кучера, М.* Змиевы валы Среднего Поднепровья / М. Кучера. – К., 1987.
10. *Кучкин, В.* Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X-XIV вв. / В. Кучкин. – М., 1984.
11. *Насонов, А.* Русская земля и образование территории древнерусского государства: Историко-географическое исследование / А. Насонов. – М., 1951.
12. *Орлов, А.* Владимир Мономах / А. Орлов. – М.; Л., 1946.
13. *Пастухова З.* Древнерусские города / З. Пастухова, Е. Пономарева. – Смоленск, 2004.
14. *Плишкин П.* Историческое, географическое, топографическое и политическое описание города Переславля-Залесского / П. Плишкин. – М., 1879.
15. Полное собрание русских летописей. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Суздальская летопись по лаврентьевскому списку. 2-е изд. / Под ред. И. Ф. Карского. – Л., 1927.
16. Полное собрание русских летописей. – Т. 3. Новгородская летопись Старшего и Младшего изводов. – Л., 1950.

17. Полное собрание русских летописей. – Т. 5. Псковские и софийские летописи. – СПб, 1851.
18. Полное собрание русских летописей. – Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – М., 2000.
19. Полное собрание русских летописей. – Т. 15. Вып. 2. Летописный сборник, именуемый тверскою летописью. – СПб., 1863.
20. Полное собрание русских летописей. – Т. 18. Симеоновская летопись. – М., 2007.
21. Полное собрание русских летописей. – Т. 23. Ермолинская летопись. – СПб., 1910.
22. Полное собрание русских летописей. – Т. 30. Владимирский летописец. Новгородская вторая (архивская) летопись. – М., 1965.
23. Полное собрание русских летописей. – Т. 31. Летописцы последней четверти XVII в. – М., 1968.
24. Полное собрание русских летописей. – Т. 40. Густынская летопись. – СПб., 2003.
25. *Пресняков, А.* Образование Великорусского государства: Очерки по истории XIII-XV столетий / А. Пресняков. – М., 1918.
26. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей В 19 т. – Т. 7. Малороссия / Под. ред. В. П. Семенова. – СПб., 1903.
27. *Смирнов М.* Смутные годы XVII столетия в Переславле-Залесском / М. Смирнов // Труды Владимирской учёной архивной комиссии. – 1915. – Т. 17. – С. 1-28.
28. *Федотов Г.* Святые Древней Руси // Собрание сочинений в 12 т. – Т. 8 / Сост., примеч. С. С. Бычков. – М., 2000.
29. *Феннел, Дж.* Кризис средневековой Руси 1200-1304 / Дж. Феннел. – М., 1989.
30. *Хвостов, Д.* О знаменитости Переславля Залесского в древние и новые времена и Шестое Воскресенье в Переславле Залесском / Д. Хвостов. – СПб., 1820.
31. *Экземплярский, А.* Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период. В 2 т. / А. В. Экземплярский. – Т. 2. – СПб., 1891.

Нова та новітня історія

УДК 94(44)«1892/1914»:929Раковський

Діяльність Християна Раковського у Франції в 1892-1914 рр.

Шкабура Ярослав Іванович

У статті проводиться аналіз наукової, політичної та публіцистичної діяльності болгарського соціаліста Х. Раковського у Франції від його знайомства з французьким соціалістом Ж. Гедом до початку Першої світової війни.

Ключові слова: Християн Раковський, Франція, соціалісти

Шкабура Ярослав. Деятельность Христиана Раковского во Франции в 1892-1914 гг. В статье проводится анализ научной, политической и публицистической деятельности болгарского социалиста Х. Раковского во Франции от его знакомства с французским социалистом Ж. Гедом до начала Первой мировой войны.

Ключевые слова: Христиан Раковский, Франция, социалисты

Shkabura Yaroslav. Activity of Christian Rakovsky in France in 1892-1914. The article analyzes the scientific, political and journalistic activities of the Bulgarian socialist Ch. Rakovsky in France from his introduction with the French socialist J. Ged and to the start of the First World War.

Keywords: Christian Rakovsky, France, socialists

Починаючи з кінця ХХ ст. ім'я видатного політичного діяча та дипломата Християна Георгійовича Раковського (при народженні – Кристю Станчева), арештованого за активну політичну позицію та за критику діяльності І. В. Сталіна й розстріляного у 1941 р., починає все частіше звучати у наукових дискусіях. Нові, більш глибокі дослідження біографії Християна Георгійовича стали можливими завдяки відкриттю доступу до раніше закритих архівних матеріалів. Зростання інтересу до цієї постаті цілком закономірне, виходячи з того, що Х. Раковському довелося представляти Москву на міжнародній арені в перші роки існування СРСР. Для Радянського Союзу було необхідно не тільки домогтися визнання свого існування, але й налагодити зв'язки з найсильнішими та найвпливовішими державами Європи й вирішити з ними фінансові питання, зокрема, величезних кредитних заборгованостей царської Росії. Х. Раковський працював над цими

завданнями спочатку в Англії (1923-1925 рр.), а потім – у Франції (1925-1927 рр.). У Парижі на момент призначення повпредом восени 1925 р. Християн Георгійович вже мав достатньо міцні позиції, здобуті завдяки своїй діяльності у Франції ще в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Тому, без достатнього аналізу діяльності Х. Раковського у Третій Республіці до того, як він очолив дипломатичну місію у Парижі, важко повністю оцінити його компетентність та ефективність на посаді повпреда СРСР у цій державі.

Варто відзначити, що спеціальних робіт щодо діяльності Х. Раковського у Франції наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. ні у вітчизняній, ні в радянській, ні у зарубіжній літературі немає. Дослідники різних аспектів його життя «французькі сюжети» розглядають мимохідь, епізодично, не вдаючись в деталі. Так, французький дослідник Франсіс Конт акцентує увагу передусім на дипломатичній діяльності Х. Раковського, приділяючи мінімум уваги його життю до призначення на посаду радянського повпреда в Парижі [7]. Його колега, П'єр Бруе, навпаки, майже не торкається дипломатичної діяльності Християна Георгійовича. Натомість, він робить спробу описати кристалізацію політичних поглядів Х. Раковського та їхню еволюцію. Особливо цікавими видаються сюжети, що стосуються знайомства Х. Раковського з провідними французькими соціалістами та їхнього впливу на формування переконань Християна Георгійовича [9]. Болгарські дослідники Ангел Веков, Філіп Панайотов, Петрана Атанасова розглядають Раковського перш за все як політичну, або навіть партійну фігуру, роблячи цікаві відступи щодо його діяльності у міжнародному студентському русі, а також співробітництва з французькою пресою того часу [1; 2; 3; 4; 5]. Вітчизняні дослідники Г. Й. Чернявський, М. Г. Станчев і М. В. Торгіка (Лобанова) у своїй ґрунтовній біографічній роботі, описуючи молоді роки Х. Раковського, зосереджують увагу на його соціалістичній діяльності, розглядаючи у цьому контексті і його перебування у Франції. Певна увага приділяється періоду навчання Християна Георгійовича у Больйосюр-Луар та Монпельє [8].

Отже, аналіз історіографії з приводу заявленої теми показав, що перебування Х. Г. Раковського у Франції в 1892-1914 рр. викладено епізодично й вимагає більш детальної розробки для розуміння різних аспектів подальшої діяльності болгарського революціонера на посаді радянського повпреда у Парижі протягом 1925-1927 рр.

Християн Раковський, або, як його звали на той час, Кристю Станчев, народився 1 серпня 1873 року у болгарському місті Котел. Його мати була племінницею Георгія Савви Раковського – одного з видних діячів

національно-визвольного руху проти османських завойовників. Саме на честь цієї історичної постаті Кристю вирішив взяти собі прізвище Раковський. Батько був землевласником, що дозволило Кристю у майбутньому отримати гарну освіту, поїздити по Європі, здобути знання завдяки багатій бібліотеці та коштам батьків. У 1878 р., згідно Берлінського трактату, північна частина Добруджі, до якої входила Мангалія, де знаходився родинний маєток Станчевих з земельними володіннями, відійшли Румунії. Сім'я, щоби не втратити власність, була вимушена у 1881 р. змінити своє підданство на румунське. Через це Раковського вважають як громадянином Болгарії, так і Румунії, а сам Кристю брав активну участь у розвитку соціалістичних рухів у обох вищезгаданих країнах. Вперше Раковський познайомився з марксизмом та долучився до соціал-демократичної діяльності у 1888 році у Габрово, в Априловській гімназії, відомій своєю ліберальною атмосферою. Там він знайшов однодумців, з якими видав декілька номерів підпільної учнівської газети «Огледало» та переклад книги Ф. Енгельса «Развитие социализма от утопии к науке». У наступні роки Кристю продовжував свій шлях становлення як соціаліста: перебуваючи у Швейцарії, він познайомився з російськими емігрантами-марксистами Г. В. Плехановим, В. І. Засуліч, П. Б. Аксельдором; у Женеві був одним з головних організаторів зібрань, на яких зачитувались доповіді стосовно історії та теорії соціалізму; у 1893 р. був делегатом від Болгарії на Міжнародному соціалістичному конгресі в Цюриху.

До Франції Кристю Раковський вперше потрапив у жовтні 1892 р. На той час він був уже переконаним соціалістом й мав досвід у дискусіях, публічних виступах та знайомства у міжнародному робітничому русі. Але молодому активісту було цікаво познайомитися з французьким соціалістичним рухом, зокрема, з одним із найбільш видатних та відомих його лідерів – Жюлем Гедом. Для того, щоб така відома постать прийняла молодого болгарина, К. Раковський мав при собі рекомендаційний лист від Г. В. Плеханова з дуже теплою та доброзичливою характеристикою. Після декількох зустрічей з Ж. Гедом К. Раковському вдалося непогано себе зарекомендувати. Між ними зав'язалося листування. У подальшому французький соціаліст, котрий у різний час очолював газети «La Vie Socialiste» та «La Petite République», не раз запрошував Кристю попрацювати у них (з позначкою «Закордонний кореспондент. Болгарія») над статтями [12; 13; 14]. У французькій пресі К. Раковський неодноразово акцентував увагу читача на активній діяльності молоді Болгарської соціал-демократичної партії, тим самим роблячи внесок у зміцнення її міжнародного авторитету. Водночас, спираючись на публіцистику

Кристю, можна прослідкувати зближення його марксистських поглядів з позиціями Ж. Геда. Не випадково Раковський голосував і за резолюцію Геда щодо виборчих союзів з буржуазними партіями, яка містила певні умови і тим самим забезпечувала можливість обмежити до мінімуму подібні коаліції; на Паризькому конгресі Другого інтернаціоналу (1900 р.), а згодом, у 1904 році він був серед тих небагатьох, хто підтримав французького соціаліста.

1894 року К. Раковський продовжив здобувати медичну освіту, яку розпочав в Цюриху (Швейцарія), вже у Нансі (Франція). У 1895 р., на останній період навчання, Кристю поїхав до м. Монпельє, де ще більше зблизився з французькими однодумцями. Вибір саме Монпельє був не випадковим. Серед причин Франсіс Конт вказує на те, що там навчалось дуже багато болгар (близько 80), а також вихідців з інших балканських країн, і українців. При цьому К. Раковський, на переконання французького дослідника, розумівся на національних питаннях цих народів. Інший науковець, П'єр Бруе, у свою чергу, вказує на те, що глибоке розумінням національних проблем Раковським мало ймовірно, принаймні коли йдеться про східних слов'ян, особливо якщо згадати процес переговорів стосовно «призначення його на посаду голови українського уряду в 1919 р.» [9, с. 42]. За згадкам свідків подій того часу, не дивлячись на свій хворобливий вигляд, К. Раковський був обдарованим оратором, вмів переконувати та вести дискусії. Завдяки цьому Кристю вдалось стати лідером для багатьох студентів, при чому не тільки іноземних, але й французьких.

У 1894-1897 рр. К. Раковський брав активну участь у роботі Французької соціалістичної партії. Разом з тим, він продовжував заводити нові важливі знайомства. У липні 1896 р. Жан Жорес, згідно з робочою програмою лідера партії, прибув на два дні у Монпельє. Велика кількість студентів-соціалістів дуже бажала поспілкуватись з цим авторитетом. Але Ж. Жорес, до якого вже дійшли чутки про активність та непересічні здібності К. Раковського, витратив частину свого часу на спілкування саме з молодим болгариним. Ця зустріч заклала підвалини для продовження спілкування між ними, яке тривало до самого вбивства французького політика у 1914 р. Жорес настільки довіряв Раковському, що після заснування ним газети «L'Humanité» спочатку зробив Кристю кореспондентом, а згодом не раз відсторонювався від справ, пов'язаних з газетою, залишаючи її «величезний престиж на захист ... румунського соціаліста поза законом» [9, с. 43].

Через діяльність у газетах «Le Mouvement Socialiste» [15, с. 378-391] та «La Jeunesse Socialiste» [1, с. 14] Х. Г. Раковський познайомився й досить

швидко заприятелював з їх директором Юбером Лагарделем¹, а також налагодив контакти з Андре Морізет², Полем Лафаргом³ та Ернстом Лафонтом⁴, що належали до соціалістичного крила французького політикуму. Проте К. Раковський був людиною широкого кругозору, а тому достатньо близько спілкувався і з людьми, з котрими його політичні погляди не співпадали, але які через свої високий інтелект та ерудицією були чудовими співрозмовниками – Емілем Буре⁵, Анатолем де Монзі⁶. Познайомився Християн Георгійович і з майбутнім комуністом Шарлем Раппопортом⁷. А в 1903 році у Парижі відбулася у деякому сенсі доленосна подія – він уперше зустрівся з Л. Д. Троцьким [9, с. 94]. Заочно «познайомитись» вдалось раніше, зокрема, на сторінках газети «Искра», але саме у Франції вони заклали підвалини справжньої дружби та поваги один до одного на все життя. У подальшому ідеї Л. Д. Троцького мали серйозний вплив на погляди самого К. Раковського.

Завершення навчання болгарського соціаліста співпало з серйозним потрясінням, яке зачепило і Європу – повстанням вірмен та греків в Османській імперії. Не залишаючись осторонь, К. Раковський спочатку готує стосовно цієї проблеми доповідь і від імені Болгарської соціал-демократичної партії та представляє її на Лондонському міжнародному соціалістичному конгресі 1896 р. А згодом, скориставшись своїм положенням у соціалістичній пресі, написав кілька статей на цю тему, у яких звернув увагу французького суспільства на необхідність виступу на захист поневолених народів Османської імперії, згадавши й про македонських болгар, котрі теж вели боротьбу за свободу від турецького поневолення.

Варто згадати й про докторську дисертацію К. Раковського «Питання про етіологію злочинності і дегенерації: попередній огляд основних

¹ Юбер Лагардель – французький теоретик і лідер націонал-синдикалізму, згодом – міністр праці в уряді режиму Віші (1940-1944 рр.).

² Андре Морізет – французький політичний діяч, соціаліст; один з засновників Французької комуністичної партії.

³ Поль Лафарг – французький політичний діяч, марксист, зять Карла Маркса; автор праць з філософії, політекономії, мовознавства та літературознавства.

⁴ Ернест Лафонт – французький політичний діяч, соціаліст; представляв Луар в Національних зборах Франції у 1914-1928 рр., а між 1928 та 1936 рр. – Верхні Альпи; міністра охорони здоров'я в 1935-1936 рр.

⁵ Еміль Буре – журналіст і медіа-власник, директор газети "L'éclair".

⁶ Анатоль де Монзі – французький політичний і громадський діяч, депутат парламенту (1909-1919 і 1929-1940), сенатор (1920-1929); у 1925 і 1926 рр. – міністр фінансів і міністр громадських робіт Франції.

⁷ Шарль Раппопорт – письменник-публіцист, журналіст, член Комінтерну, один із засновників Французької комуністичної партії.

теорій злочинності», захист якої відбувся 1897 року у Монпельє [11, с. 511]. Робота була ґрунтовною, насиченою багатим фактичним матеріалом. Болгарський дослідник виступив з критикою провідної на той час теорії італійського кримінолога Чезаре Ламброзо про те, що на злочинність головно впливає спадковість. Його глибоке дослідження знайшло підтримку академічної ради, котра одноголосно присудила автору докторську ступінь. Книгу за темою дисертації майже відразу надрукували французькою мовою, а в пресі з'явилося декілька статей щодо дослідження та самого процесу захисту. Згодом, після призначення Кристю на посаду повпреда у Францію в 1925 р., можна було спостерігати нову хвилю дискусій навколо дисертації майже тридцятирічної давнини. Це продемонструвало резонанс та зацікавленість французів щодо постаті «доктора Раковського», як інколи його називали у паризькій пресі початку ХХ ст. [наприклад, 10, с. 2; 17, с. 3; 19, с. 280].

Після «блискучого», за спогадами сучасників, захисту дисертації та завершення навчання у 1897 році, К. Раковський залишив Францію. Разом зі своєю нареченою, Єлизаветою Рябовою, з якою він познайомився під час навчання у Монпельє, вони їдуть до Москви, а потім направляються у Румунію, у масток батька К. Раковського, де 30 серпня справляють весілля. Три роки Кристю проводить у Болгарії та Румунії – пише статті, книги, проходить військову службу румунській армії. Виконавши громадянський обов'язок, на деякий час К. Раковський знову приїздить до Росії, де бере активну участь у полеміці народників та марксистів, публікується у друкованих органах «легальних марксистів» «Наше слово» і «Начало». Такі дії викликали невдоволення Департаменту поліції, і наприкінці березня 1900 року його висилали з Російської імперії.

Кристю повернувся до Парижу та поступив на юридичний факультет Сорбонни, провчившись там два роки. Насамперед, це була перестраховка: у разі політичних переслідувань він завжди мав змогу повернутись до Франції. Проте Кристю не полишає сподівань знову потрапити до Росії, що йому й вдається у січні 1901 року. Та після смерті дружини у 1902 р. під час пологів він залишає цю країну й у червні 1902 року їде у Францію. На прохання свого колишнього однокласника, а тепер доктора Черепакіна, який практикував у селі Больйо-сюр-Луар, що в департаменті Луар, він погодився на півроку замінити його. Бруе, описуючи цей випадок, наводить слова К. Раковського: «Це був єдиний період у моєму житті, коли я практикував медицину» [9, с. 57]. На противагу вищезазначеному тезису, у «Маленькому посібнику проти війни», що вийшов у Парижі 1907 року, ми зустрічаємо частину інтерв'ю «доктора Раковського» («docteur Rakowsky») [18, с. 53-54], котрий

«допомагає російським хворим у госпіталі у Констанці» (Румунія). Більша частина інтерв'ю присвячена революційним подіям у Росії, зокрема, повстанню на броненосці «Потьомкін», якому респондент явно симпатизує. Інтерв'ю завершується фразою «Vive la Révolution Russe!» («Хай живе російська Революція!»). Усе вищезазначене дає нам вагомий підстави дійти висновку, що «доктор Раковський» час від часу мав практику за своєю спеціальністю, й не лише у Больйо-сюр-Луар.

Повертаючись безпосередньо до Франції, зазначимо, що у цей період його там цікавила не лише медицина. Кристю активно почав налагоджувати зв'язки з місцевими фермерами. На офіційному банкеті «лікар» Раковський виступив, як завжди, з палкою промовою відверто соціалістичного забарвлення, що викликала невдоволення присутніх депутатів та сенаторів консервативного спрямування, але зустріла тепле сприйняття серед фермерів. Проте трагедія у сім'ї – смерть батька у квітні 1903 р. у Румунії – змусила Кристю перервати усі справи та повернутись до Мангалії. Налагодивши господарство, більшість з якого складала залишені у спадок земельні наділи, К. Раковський отримав змогу виділяти значну частину прибутку на потреби соціал-демократії. Час від часу Кристю приїздив до Парижу, зупиняючись, як правило, у Ш. Раппопорта. Вони часто дискутували щодо сенсу російсько-японської війни [9, с. 60] та інших міжнародних подій того часу. Кристю декілька разів виступав на антивоєнних зборах у Парижі, підтримуючи їх. Після цих мітингів Жюль Гед неодноразово дорікав К. Раковському за такі його дії, які були, на думку французького соціаліста, прогративною політикою. Його ж молодший опонент у полемічному запалі стверджував: «Війна стає і буде ставати все більшою і більшою рідкістю», а «критичне мислення є правильним на відміну від військової віри», яка «суперечить принципам демократії» [15, с. 383].

У другій половині 1900-х рр. авторитет К. Раковського у Франції справді досяг високого рівня, хоча він й не затримувався надовго в Парижі. Його поважали, а достатньо велика кількість впливових друзів були завжди готові допомогти. З того моменту, як К. Раковський почав свою соціалістичну діяльність, за ним встановила стеження місцева поліція. Аби вона його менше турбувала, К. Раковський намагався довго не затримуватись на одному місці, що не пройшло повз уваги правоохоронних органів Третьої Республіки. Наприклад, поліція Парижу у своїх доповідях відмічала, що лише за 1907 р. К. Раковський проживав за наступними адресами: 130, бульвар дю Монпарнас; 46, вулиця Мазаріні; передмістя, Мюдоні [9, с. 79].

З 1905 по 1909 роки К. Раковський проживав, переважно, у Румунії. Час від часу зупиняючись у Франції, він усіма силами намагався боротися за свої ідеали та переконання: у статтях та інтерв'ю підкреслював важливість і дієвість робітничого руху, розповідав про діяльність болгарського та румунського соціалістичних рухів, а у книзі «Боярська Румунія» («Boyard Roumanie») акцентував увагу на антинародній сутності державного устрою у цій країні. Кристю стає все більш помітною фігурою у політичних колах Третьої Республіки. Про нього починають згадувати не лише у лівій пресі, але й у такому відомому та впливовому виданні, як «Le Temps». Так, у цій газеті при описі перебігу Шостої міжнародної конференції профспілок, котра проходила у Парижі у 1909 році, зазначається, що була прийнята пропозиція «доктора Раковського» про формування порядку денного з винесеним на пріоритетне місце питання про становище турецьких робітників. Кристю у своїх виступах висловив рішучий протест проти «нападок з боку нового турецького режиму на оттоманський робітничий клас» [17, с. 4].

Напередодні Першої світової війни К. Раковський більшу частину часу вже проводив не у Франції, а у східно- та центральноєвропейських країнах, займаючись соціалістичною діяльністю. Проте він намагався підтримувати зв'язки з французькою секцією Другого Соціалістичного інтернаціоналу та французькими друзями у Третій Республіці.

Підбиваючи підсумки, варто відзначити, що діяльність Кристю Раковського у період з 1892 по 1914 рр. у Франції була помітна у декількох напрямках. Починаючи з навчання в університетах Нансі, Монпельє та Парижу, він продемонстрував наполегливість та високі інтелектуальні здібності, блискуче захистивши дисертацію з медицини, викликавши тим самим появу, як відзначають дослідники, дискусій у французькому суспільстві щодо заперечення впливу фактору спадковості у питаннях злочинності. Проте найважливіша для К. Раковського діяльність була пов'язана з соціалістичним рухом. У Франції він познайомився з відомими та авторитетними соціалістами (Ж. Гедом, Ж. Жоресом, та ін.), налагодив у цьому середовищі міцні зв'язки, багато з яких згодом переростали у справжню дружбу. К. Раковський активно публікувався (пропагуючи соціалістичні ідеї та своє бачення щодо різних питань) та згадувався у французькій пресі. Без сумнівів, усі ці дії болгарського соціаліста мали вплив на певну частину французького суспільства, та на сприйняття ним К. Раковського уже після його призначення у 1925 р. повпредом СРСР у Париж.

Література

1. *Атанасова, П.* Крыстю Раковский : 1873-1941 / П. Атанасова. – София, 1988.
2. *Веков А.* Към въпроса за участието на Кр. Раковски в руското революционно движение (1881-1912) / А. Веков // Известия на Институт по история на БКП. – Т. 53. – 1985. – С. 287-307.
3. *Веков А.* Кръстю Раковски на Амстердамския конгрес на Втория интернационал / А. Веков // Известия на Институт по история на БКП. – 1988. – № 61. – С. 220-239.
4. *Панайотов, Ф.* Доктор Кръстю Раковски. Допълнения към биографията му / Ф. Панайотов. – София, 1988.
5. *Панайотов, Ф.* Животът и смъртта на Кръстю Раковски / Ф. Панайотов. – София, 2003.
6. *Головко В.* Между Москвой и Западом : Дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского / В. А. Головко, М. Г. Станчев, Г. И. Чернявский. – Харьков, 1994.
7. *Конт, Ф.* Революция и дипломатия. Х. Раковский / Ф. Конт; перевод с фр. – М., 1991.
8. *Чернявский Г.* Жизненный путь Христиана Раковского. Европеизм и большевизм: неоконченная дуэль / Г. И. Чернявский, М. Г. Станчев, М. В. Тортика (Лобанова). – М., 2014.
9. *Broué, P.* Rakovsky ou la Révolution dans tous les pays [Текст] / P. Broué. – Fayard, 1996.
10. *La Jeune Turquie : journal pour la Défense des Intérêts de l'Empire Ottoman / Directeur politique : Agop Bey Cherbetgian. – 24 septembre 1910. – № 26. – Paris.*
11. *La Revue socialiste : Tome XXVI (juillet – décembre 1897) / Directeur: Georges Renard. – Paris, 1897.*
12. *La Vie Socialiste : revue bi-mensuelle internationale / Rédacteur en chef : Francis de Pressensé. – 05 novembre 1904. – № 1. – Paris.*
13. *La Vie Socialiste : revue bi-mensuelle internationale / Rédacteur en chef : Francis de Pressensé. – 20 novembre 1904. – № 2. – Paris.*
14. *La Vie Socialiste : revue bi-mensuelle internationale / Rédacteur en chef : Francis de Pressensé. – 05 décembre 1904. – № 3. – Paris.*
15. *Le Mouvement socialiste : revue bi-mensuelle internationale / Direction : Hubert Lagardelle. – 15 juillet 1905. – № 159. – Paris.*
16. *Le Radical : Organe d'Action démocratique et de Progrès social. – 9 novembre 1909. – № 310. – Paris.*
17. *Le Temps / Directeur politique : Adrien Héhrard. – 1 septembre 1909. – № 17597. – Paris.*
18. *Leune, A.* Petit manuel contre la guerre / A. Leune. – Paris, 1907.
19. *Revue de droit international privé et de droit pénal international : T. 6 / Réd. : A. de Lapradelle, et d'autres. – Paris, 1910.*

УДК 327(47+57:53)«1947/1957»

От «лакеев Англии» к «борцам за независимость и суверенитет»: эволюция образа арабских режимов в документах советской дипломатии (1947-1957 гг.)

Каштанов Кирилль Альбертович

В статье прослежена эволюция отношения Советского Союза к арабским странам Ближнего Востока от вынесения палестинского вопроса в ООН до окончания Суэцкого кризиса, подведшего итог под очередным этапом кремлевской политики в регионе.

Ключевые слова: Ближний Восток, Советский Союз, арабский мир

Каштанов Кирило. Від «лакеїв Англії» до «борців за незалежність та суверенітет»: еволюція образу арабських режимів у документах радянської дипломатії (1947-1957 рр.). У статті прослідкована еволюція ставлення Радянського Союзу до арабських країн Близького Сходу від винесення палестинського питання в ООН до завершення Суецької кризи, що підбило підсумок під черговим етапом кремлівської політики в регіоні.

Ключові слова: Близький Схід, Радянський Союз, арабський світ

Kashtanov Kiril. From «lackeys of England» to «fighters for independence and sovereignty»: the evolution of image of Arab's regimes in the documents of the soviet diplomacy (1947-1957). In the article is tracked an evolution of Soviet Union's relation to Arab countries of the Near East from imposition of the Palestine's question to UN to the completion of the Suez crisis, that summed up under the next stage of the Kremlin's policy in the region.

Keywords: The Near East, Soviet Union, Arab world

Ближневосточный вектор советской внешней политики и связанные с ним проблемы достаточно широко разработаны в российской, израильской и западной историографиях*.

* Среди основных работ см.: *Васильев А.* Россия на Ближнем и Среднем Востоке: от мессианства к прагматизму / А. Васильев. – М., 1993; *Говрин И.* Израильско-советские отношения 1953-1967: пер. с иврита / И. Говрин. – М., 1994; *Млечин Л.* Зачем Сталин создал Израиль? / Л. Млечин. – М., 2005; *Примаков Е.* Конфиденциально: Ближний Восток: на сцене и за кулисами (вторая половина XX – начало XXI века) / Е. Примаков. – М., 2012; *Фурсенко А.* Россия и международные кризисы середины XX века / А. Фурсенко. – М., 2006; *Glassmen J.*

Однако все существующие построения предметно находятся в канве традиционной политической истории. Проблема выхода за рамки позитивистско-советского наследия, в частности, попытка лингвистического анализа текста применительно к этой теме представляет несомненную актуальность, известный вклад в раскрытие которой призвана внести данная работа. Рассекреченные документы Архива внешней политики Российской Федерации, а также Российского государственного архива новейшей истории, Государственного архива РФ и Архива социально-политической истории позволяют набросать начальные контуры в этом направлении.

Интересующие нас события разворачивались на фоне первых лет «холодной войны». Начавшись по окончании Второй мировой войны, блоковое противостояние двух систем вскоре затронуло и Ближний Восток через помощь Кремля сионистам в создании Государства Израиль и его защите в ходе Первой арабо-израильской войны (1948-1949 гг.). Однако на первый план в регионе советско-американские взаимоотношения вышли в 1955 г. после возникновения Багдадского пакта и заключения соглашений о поставках чехословацкого оружия Египту и Сирии. А во время Суэцкого кризиса 1956 г. СССР уже напрямую противостоял Великобритании, Франции и Израилю, вторгнувшимся в Египет, занимая с Соединенными Штатами де-факто сходную позицию и принуждая интервентов к миру. Характерно, что до этого США и Советский Союз не рассматривали друг друга в качестве главных региональных соперников, а скорее занимались растаскиванием британского колониального наследия. Но по окончании кризиса ситуация начала меняться.

С вынесением палестинского вопроса на повестку дня Организации Объединенных Наций в феврале 1947 г. советская дипломатия активизировала свои усилия на Ближнем Востоке, являвшемся до того практически безраздельной геополитической «вотчиной» Великобритании. Сталинское руководство решило поддержать сионистов в стремлении создать независимое еврейское государство, посеяв тем самым зерна многолетнего конфликта в самом сердце Arms for the Arabs. The Soviet Union and War in the Middle East / J. Glassmen. – Baltimore, 1975; *Ginor I.* Foxbats over Dimona. The Soviet Nuclear Gamble in the Six Day War / I. Ginor, G. Remez. – L., 2007; *Krammer A.* The forgotten friendship: Israel and the Soviet Bloc, 1947-1953 / A. Krammer. – Texas, 1974; *Kreutz A.* Russia in the Middle East: friend or foe? / A. Kreutz. – Westport, 2007; *Rucker L.* Moscow's Surprise: The Soviet-Israeli Alliance of 1947-1949 / L. Rucker // CWINP. – 2001. – № 46. – P. 1-36; *Shimonov R.* From Friends to foes. The Deterioration of Soviet-Israeli Relations in the middle of 20th century / R. Shimonov // Jackson School Journal. – 2011. – Vol 1. – No 2 (Spring). – P. 46-62. The Soviet Union and the June 1967 Six Day War / Ed. by Y. Ro'i, B. Morozov. – California, 2008. – 366 p. и др.

английских владений в регионе. Дипломатическая и военная поддержка Москвой провозглашенного Израиля стала одним из ключевых факторов его становления. В то же время отношения СССР с арабскими странами оставляли желать лучшего. Как во внутренней переписке, так и в официальных заявлениях советских дипломатов, правительства этих держав характеризовались в неизменно негативном ключе. Так, в выступлениях советских делегатов в ООН при оценке намерений и действий представителей арабских держав употребляются такие весьма ехидные и язвительные обороты, как «понятные мотивы», «неуклюжесть» действий делегаций этих государств, «упражнения» в критике советской политики со стороны представителя Ливана в ООН [1, с. 9-10], «извращение дела», «извращение коммунизма» им же, его «злостные утверждения», а вся речь – «трагикомическое недоразумение» [3, с. 608-610]; «странность», «несвоевременность» и «плохость» предложений представителей Сирии [1, с. 47-48].

Общий тон бесед с египетскими, сирийскими и ливанскими дипломатами был весьма прохладным, что можно проследить из выражений типа «весьма глухо дал понять», «выторговать путем угрозы», «весьма путано начал объяснять» в описании поведения и речи арабской стороны [1, с. 14-15, 21-22]. Постоянно проскакивающие фразеологические обороты «якобы», «будто», «будто бы», «как выразился», частица «де», вставленное слово небрежной неопределенности «мол» и т. п. приемы придавали довольно туманный фон содержанию дипломатической переписки. В беседе с временным поверенным в делах Ливана в СССР Аммуни заместитель заведующего стран Ближнего и Среднего Востока С. Т. Базаров и вовсе выразился, что «он не может строить догадки на будущее» [1, с. 126].

Одними из определяющих черт портрета арабов в глазах сталинской дипломатии являлись презрение и высокомерие в их отношении. В отчетах кремлевских дипломатов о беседах с арабами, когда речь заходила о просьбах последних, в записях ответов советских служащих неизменно фигурировали разнообразные слова, саркастически подтверждающие очевидность отсутствия каких-либо гарантий и заверений [1, с. 25, 101-102].

Так, руководства арабских стран обозначались в выражениях уровня «правящая верхушка» [1, с. 91] и даже «реакционная верхушка» [10, с. 265]; в Египте, соответственно, «египетская верхушка», а ее политика в англо-египетском конфликте – «торг с англичанами» [1, с. 21, 136-138]. В планах западных держав арабские государства представляли даже в роли «жандармской силы» на случай «революционных восстаний в Западной

Европе и других местах». Арабские правители характеризовались как «продажные», «подкупленные», «реакционные», «марионеточные», зависимые от Англии и США, а Трансиордания и вовсе в качестве британской марионетки и колонии ** [1, с. 24-25, 34, 42, 59; 6, л. 26; 11, с. 141, 202]. Отец правящего монарха Абдаллаха именовался «папашей», «мечтавшем стать великим арабским королем и закончившим бегством на о-в Кипр» [1, с. 39], а он сам – покорным лакеем и ставленником Англии. Премьер-министра Ирака Нури Саида в информационном письме миссии СССР в Ливане заместителю министра иностранных дел В. А. Зорину от 14 апреля 1949 г. постигло то же нелестное клеймо [1, с. 91]. Иракский делегат на ноябрьской сессии Лиги арабских государств (ЛАГ) того же года Юсеф аль-Кейлани именовался не иначе, как «английским наймитом» [1, с. 104].

Однако верхом пренебрежения и негатива касательно арабов была характеристика их руководства как «шовинистических кругов» [8, л. 25]; «правящей клики», проводящей «разнузданную шовинистическую пропаганду» и «затевавшей палестинскую авантюру» [1, с. 89]. Ставший в начале 1952 г. премьер-министром Египта Али Махер-паша описывался как сторонник установления «фашистской диктатуры», жестоко расправляющийся с собственным народом и «склонный к сделке с империалистами» [9, л. 46]. Однако даже он оказался чересчур либеральным, вследствие чего к власти в Каире «с помощью Великобритании» был приведен кабинет Хилали-паши, арестовавшего всех неугодных монархии и являвшегося человеком «полностью проанглийским» [9, л. 75]. В свою очередь, сирийский режим характеризовался как «военный диктат, установленный кликой А. Шишекли при поддержке американцев» [9, л. 59, 71]. Палестинский муфтий Хадж Амин аль-Хусейни представлялся и вовсе как «забытый фашистский агент», которого «Египет позволил себе вызвать на сцену» с «его мнимым правительством» [1, с. 124]. Несмотря на то, что последняя характеристика была записана со слов израильского посланника в Москве М. Намира во время беседы с заместителем отдела стран Ближнего и Среднего Востока А. Д. Щибориным 19 апреля 1950 г., никаких кавычек или оговорок рядом указано не было, что означает близость оценок (если не полное сходство) Израилем и СССР личности муфтия.

В не меньшей степени, нежели пренебрежение, относительно арабов советская сторона испытывала в то время недоверие. Так, даже расследование сирийцами террористического акта против

** При чем такое отношение к этому арабскому государству оглашалось советскими дипломатами А. А. Громько и С. К. Царапкиным даже официально, с трибуны ООН [2, с. 307-308, 310, 423-425, 427].

советской культурной выставки, совершенного в Дамаске 30 ноября 1947 г., обозначалось только в кавычках. Боле того, о невозможности объективного следствия указывалось прямым текстом. А политика стран ЛАГ в палестинском вопросе и вовсе описывалась как скрытная; отмечалась большая вероятность «договора» с англичанами [1, с. 23]. Посол Египта Биндари-паша «пытался показать себя истинным другом СССР», изрекал «витиеватые фразы с заверениями о симпатии, дружбе и любви к Советскому Союзу», «назойливо домогался получить ответ» по интересующим его вопросам, «пространно говорил о дружеских чувствах, которые он испытывает по отношению к Советскому Союзу и его руководителям», «заминался и пускался в свои обычные разглагольствования о тех дружеских чувствах, которые он испытывает к Советскому Союзу» и пр. [1, с. 21, 25, 44, 50, 77]. В диалогах с египетским послом постоянно фигурирует оборот «в частном порядке» относительно речей Биндари-паши, а его поведение (смущение, жалобы, неадекватная реакция на некоторые встречные инициативы и решения СССР и т. п. [1, с. 50-51]) расценивалось как признак неискренности. Посол Сирии также излагал «пространные заявления» [1, с. 56], а иной раз сообщал «сугубо доверительно, без какой бы то ни было возможности на ссылки» [1, с. 86]. Посланник Ливана в СССР Х. Таки Эд-Дин пытался «убедить в правильности им сказанного» временного поверенного в делах Советского Союза в Ливане В. Т. Хангулова во время протокольного визита 20 июля 1950 г., а его ответ был составлен в «очень туманных и неконкретных выражениях» [1, с. 129-130]. Директор политического департамента И. Истуани не мог раньше посетить поверенного в делах Сирии И. А. Исагулова по причине «чрезмерной занятости», специально взятой в донесении советского дипломата в кавычки [1, с. 62]. То же самое относится и к покушению на ливанского премьера Р. Сольха, которое также было указано в кавычках в письме посланника СССР в Сирии и Ливане Д. С. Солода первому заместителю министра иностранных дел А. А. Громько от 22 марта 1950 г. Даже египетский руководитель М. Нагиб тоже «якобы болел», принимая советского посланника С. П. Козырева в своей частной резиденции [1, с. 190]. Очевидно, что кремлевские дипломаты не воспринимали за правду то, что говорили им арабские коллеги. Это одна из отличительных черт советской политики на Ближнем Востоке в сталинскую эпоху.

Особый негатив у сотрудников МИД вызвало новое египетское руководство, пришедшее ко власти после июльской революции 1952 г. Премьер-министр генерал Нагиб, судя по телеграмме посланника Советского Союза в Каире от 29 января 1953 г., сильно затягивал их первую встречу «в демагогических целях», и, «притворяясь чуть

ли не другом СССР и играя словами в «безвыходное» положение и «необходимость» получения помощи у других стран, под которыми имеются в виду лишь США, предпринял попытку заранее оправдать свою политику втягивания Египта в антисоветский агрессивный блок». В тех же целях «демагогии» он касался вопроса о поставках советского оружия [1, с. 180-182].

Еще одной проблемой отношений с арабами была выборочность восприятия их посланий советской стороной, а также банальное непонимание и нежелание понять, что они пытаются донести. Зачастую содержательная часть документа, посылаемого из посольства наверх, начиналась с фразы «из сказанного [фамилия собеседника] в процессе беседы с ним заслуживает внимания следующее...», а заканчивалась «других важных (существенных) вопросов в беседе не затрагивалось» («в остальном беседа не представляла интереса»). В донесениях наверх мыслей арабских политиков часто употребляется такой оборот, как «дал понять», что свидетельствует также о чрезмерной конспирации и дистанцировании от собеседника. Распространенным способом уклонения от ответа на неприятные вопросы была ссылка дипломата на отсутствие специальных знаний по данному вопросу и общее обещание донести сказанное до сведения советского правительства. Сотрудники советского МИД достаточно часто уклонялись от разговора на такие темы, как поставки оружия арабским странам, поддержка Израиля в палестинском вопросе и т. д. [1, с. 122, 128, 181, 199, 203]. Суммарно все вышперечисленное свидетельствовало о самоустранении сталинской дипломатии от арабского мира.

Подводя общий итог советским оценкам, следует выделить их такие характерные черты, как недоверие, высокомерие, презрение и нежелание понять противоположную позицию. Это проявлялось в общем холодном и крайне сдержанном тоне и духе бесед с представителями государств Ближнего Востока, их информационной скудности, соответствующем негативном лексиконе при описании и манере общения, язвительных замечаниях, оборотах, вводных словах-сомнениях и предположениях, а также распространенному закавычиванию важных положений речи арабских дипломатов, политиков и прочих государственных деятелей.

Благодаря инерции сталинская внешнеполитическая линия продолжала доминировать в регионе ближайшие два года после смерти вождя. Все родимые пятна того периода явственно проступают в документах 1953-1954 гг. Так, «свободные офицеры», захватившие власть в Египте, характеризовались посланником Д. С. Солодом (уличившим к тому же египетского посла в СССР А. Аль-Масри в неискренности по

данному вопросу) как «копировавшим во всем немецкий и итальянский фашизм; на днях министр социальных дел майор Камаль эд-Дин Хусейн прямо заявил, что величайшим деятелем века он считает Гитлера»*** [1, с. 200]. Но уже с 1954 г. отчетливо прослеживается заметное потепление в диалогах между арабскими и советскими дипломатами, отраженное в справках сотрудников МИД СССР относительно Ближнего Востока. Именно в это время постепенно начинает меняться общий тон общения с арабами – в отличие от периода конца 1940-х – начала 1950-х гг., в документах появляются теплые эмоции и просто добрые слова при контакте с арабскими государствами, формирующие дружественную атмосферу. Кроме того, изменяется и содержание бесед – они становятся более информативными и определенными, наполненными конкретными вопросами, ждущими своего разрешения: поставки оружия, оказание экономической помощи, занятие солидарных позиций на трибуне ООН, проблема противодействия давлению Великобритании и США, отношений с Израилем. Это расчеты, проценты, цифры, сроки, товары, отношения к планам западных держав и т. п. Взамен отсутствия каких-либо заверений в практике советских дипломатов начали появляться обещания арабским коллегам относительно донесения их просьб и пожеланий до сведения хрущевского руководства.

Впрочем, какое-то время уровень недоверия по-прежнему был высоким. Так, в беседе 17 июня 1954 г. с депутатом ливанского парламента Э. Бустани его «подтверждения» о собственной «независимости» произвели скорее обратное впечатление на советского посланника В. А. Беляева, а в канун второй годовщины египетской революции 1952 г. в советских донесениях она по-прежнему именовалась государственным переворотом [1, с. 213, 216]. К арабским дипломатам все еще относились со значительным пренебрежением и недоверием, что проявлялось во фразах о них типа «старался представить себя в качестве сторонника развития дружественных отношений между Сирией и Советским Союзом» (о министре национальной обороны М. Давалиби) [1, с. 202], «пустился в рассуждения» (иорданский посол в Египте А. Абдель-Хади) [1, с. 224], «принялся многословно говорить», «декларативный характер», «начал развивать теорию» (о министре иностранных дел Египта М. Фаузи и премьер-министре Г. Насере) [1, с. 229, 257, 277]

*** Характерно, что подобная оценка совпадала с точкой зрения египетских коммунистов, призывавших к борьбе с «фашистской бандой» генерала Нагиба и «предателем» Абдель Насером; однако доверия у сталинской дипломатии не было даже к арабским левым, что выражалось в соответствующих негативных высказываниях при характеристике коммунистического движения в арабском мире [7, л. 1-73].

и многое другое. Смена настроений в дипломатической среде настоящего наступила в 1955 г. Интересно, что кардинальное улучшение образа арабских режимов в дипломатической документации коснулось не только Сирии и Египта, которые с этого года, по сути, стали союзниками СССР (благодаря первым оружейным траншам со стороны Москвы), но также и государств, остававшихся целиком в западной орбите влияния: в первую очередь, Ливана, и, в меньшей степени, Иордании и Саудовской Аравии.

Кроме того, в документах появилась более-менее объективная аналитика текущего положения в регионе, тонкие детали внутреннего положения в арабских странах. Действия арабских правительств, их настроения и планы начали объясняться в контексте конкретной проблемы и взаимоотношений с другими акторами Ближнего Востока, а не сквозь призму идеологических стереотипов сталинских времен, где эмоциональная окраска зачастую затмевала собой рациональное зерно, а действительность «подгонялась» под идеологические штампы. Это также способствовало отходу от демонизации как националистических республиканских режимов, так и консервативных монархий. Начиная с 1955 г. многие ранее избилующие пренебрежительно-недоверчивые пассажи покидают лексикон советских дипломатов. Постепенно арабские страны из «марионеток Англии» становятся «антиколониальными борцами» за национальную независимость, суверенитет и свободу при поддержке СССР [4, л. 43, 95-96; 5, л. 49-50; 1, с. 261, 264, 367, 409-410, 412-413, 418]. Критические замечания и соображения относительно позиции арабов приобретают логичность и осторожность, такт. Дипломаты переходят к более обтекаемым словесным формам, таким как «повидимому», «как бы мимоходом», «не развил своей мысли, и по сути дела осталось неизвестным, что он хотел сказать», «в порядке информации, как он выразился», «сначала пытался уверить о нецелесообразности», «не совсем понятно», «в неофициальном порядке», «в тактичной форме» [1, с. 283, 285, 288, 332, 346, 356, 455] и т. д.

Несмотря на характеристику правительства «буржуазного» [4, л. 96] Насера во внутренней политике как проводящей «антидемократический курс на подавление демократического движения, открыто заявлявшего, что оно является антикоммунистическим» [1, с. 305-306], с 1955 г. количество контактов с египтянами возрастает во много раз в сравнении с предыдущими годами. Между государствами появляется взаимное доверие и уважение. Изменяется не только информативность и тематика, но и качество бесед – они приобретают куда более откровенный характер по всем проблемам, что отмечали и сами арабы [1, с. 340; 5, л. 53; 6, л. 89].

Возникает даже некоторая рабочая спешка в таких животрепещущих вопросах, как события международной жизни либо же поставки вооружений. Меняется и рабочий лексикон на нейтрально-деловой: все чаще встречаются фразы «я обещал сделать», «обещал передать», «рассказал следующее», «сообщил», «заявил», «поблагодарил», «встретился», «позвонил» и пр. На смену бессодержательному «после обмена обычными приветствиями» приходит весьма показательное «как ранее было условлено».

Постепенно в общении с союзными арабскими державами Москва начала переходить к практике советов и даже указаний [1, с. 343, 436]. Кульминацией такого поворота стал Суэцкий кризис, разразившийся в конце июля 1956 г. В дипломатических отчетах поселились такие обороты, как «информировать в доверительном порядке», «посетите Насера», «срочно посетите Сабри» и т. п. Египетское руководство прямо информировалось об оптимальных шагах на международной арене с точки зрения Кремля.

Благодаря кризису за Египтом окончательно закрепился образ «свободолюбивого народа» и «суверенной страны» [1, с. 463], «ведущей борьбу против... угнетавшего их колониализма, за укрепление своей национальной независимости, за обеспечение своего государственного суверенитета» [1, с. 535]. То же самое касалось и сирийцев [6, л. 73]. Мужественное отстаивание своей независимости и «борьба за правое дело» приводило А. Н. Микояна, ведшего в ноябре 1957 г. переговоры с египетской делегацией, в восхищение и напоминало ему времена Гражданской войны [6, л. 82, 86-87, 135].

Именно из-за отстаивания Каиром своих прав на канал, а также последующей защитой от интервенции союзников, как на международной трибуне и при двустороннем общении с арабами, так и во внутренней переписке, образ борцов с колониализмом и империализмом стал безраздельно господствовать в советской документации.

Таким образом, нами была совершена попытка проследить эволюцию образа арабских режимов на протяжении 1947–1957 гг. Вначале данного периода сталинская дипломатия крайне негативно отзывалась о руководстве стран Ближнего Востока, считая их реакционными марионетками Великобритании. Начиная с 1955 г. на смену прежнему дискурсу приходит новый образ арабов как борцов с колониализмом. Этот сдвиг коснулся в равной степени как официальных заявлений, так и материалов для внутреннего пользования. То есть советское руководство каждый раз не лукавило, искренне считая правительства государств района Леванта и Персидского залива то коллаборационистами, то

представителями национально-освободительного движения. Такая позиция была обусловлена сменой ориентиров внешней политики Советского Союза в странах «третьего мира», произошедшей благодаря не внутривластной «оттепели», а принципиальному изменению характера отношений Кремля с деколонизирующимися государствами, позже обоснованного теорией «социалистической ориентации».

Литература

1. Ближневосточный конфликт. Из документов архива внешней политики РФ. 1947-1967: в 2-х т. / Отв. ред. В. В. Наумкин. – Т. 1 (1947-1956). – М., 2003.
2. Внешняя политика Советского Союза. 1948 г.: в 2-х кн. – Кн. 2. – М., 1950.
3. Внешняя политика Советского Союза. 1949 г.: в 2-х кн. – Кн. 2. – М., 1950.
4. ГАРФ. – Ф. Р-5446. – Оп. 98с. – Д. 702.
5. ГАРФ – Ф. Р-5446. – Оп. 98с. – Д. 704.
6. ГАРФ – Ф. Р-5446. – Оп. 98с. – Д. 754.
7. РГАНИ. – Ф. 5. – Оп. 28. – Д. 93.
8. РГАСПИ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Д. 1033.
9. РГАСПИ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Д. 1042.
10. Советско-израильские отношения: Сборник документов. 1941-1953: в 2-х кн. / Под ред. Б. Колоколова, Э. Бенцура. – Кн. 1 (1941 – май 1949). – М., 2000.
11. Советско-израильские отношения: Сборник документов. 1941-1953: в 2-х кн. / Под ред. Б. Л. Колоколова, Э. Бенцура. – Кн. 2 (май 1949 – 1953). – М., 2000.

УДК 325.53(6-52:430)«18/19»

Формирование хозяйственного уклада переселенцев в африканских колониях Германии в конце XIX – начале XX вв.

Луценко Сергей Михайлович

Статья посвящена анализу хозяйственной деятельности переселенцев и их роли в экономическом освоении колоний. Рассмотрены региональные особенности хозяйственного уклада колонистов, появление в протекторатах производства, специфические черты формирования внутреннего и внешнего рынка и др.

Ключевые слова: колонии, хозяйственный уклад колонистов, колониальная экономика

Луценко Сергій. Формування господарського устрою переселенців в африканських колоніях Німеччини наприкінці XIX – на початку XX ст. Стаття присвячена аналізу господарської діяльності переселенців і їхній ролі в економічному освоєнні колоній. Розглянуто регіональні особливості господарського освоєння колоній, появи виробництва, специфічні риси формування внутрішнього і зовнішнього ринку та ін.

Ключові слова: колонії, господарський уклад колоністів, колониальна економіка

Lutsenko Sergi. Formation of economic structure of colonists in the African colonies of Germany in the 19th - early 20th. This article is dedicated to the analysis of economic activity of migrants and their role in the economic development of the colonies. The regional features of the economy are analyzed; the emergence of the production, the specific features of the domestic and foreign markets are considered.

Key words: colony, economic structure of the colonists, the colonial economy

Изучая историю германского колониализма в Африке, исследователи зачастую недостаточно освещают особенности формирования хозяйств немецких колонистов. Проблема экономического освоения заморских территорий затрагивалась в работах Лота [1], Утермак [7], Балезина [17]. Авторы в своих научных трудах дают общую оценку экономики колоний и ее роли в хозяйстве метрополии. Однако, зачастую, не затрагивается

проблема становления и развития хозяйств колонистов, являвшихся основой колониальной экономики.

Целью статьи является исследование региональных особенностей развития хозяйственной деятельности немецких переселенцев в германских африканских колониях.

Перспективы эксплуатации экономического потенциала колоний и получения прибыли, по представлению немецких колониальных теоретиков, были безграничны. Среди немцев специально распространялся миф о возможности быстрого обогащения в колониях при минимальных усилиях и затратах. Однако на практике многие колонисты при ведении бизнеса, основанного на товарном производстве, едва сводили концы с концами.

Основным видом производственной деятельности в африканских колониях стало сырьевое сельское хозяйство. Начальным этапом ведения хозяйственной деятельности для любого колониста или компании становилось приобретение земли. Привилегированное положение в получении земли занимали компании, планировавшие заниматься плантационным хозяйством. Предоставление значительных площадей от государства было безвозмездным. Несмотря на это, желающих заниматься выращиванием тропических культур в далеких колониях было не много. Например, в Того работала единственная компания – «Германское общество Того» («Deutsche Togo-Gesellschaft»), владевшая 300 кв. км земли [1, с. 134].

В Юго-Западной Африке в 80-х годах XIX в. большую часть земель правительство передало частному капиталу, учредив земельные концессионные общества. Предполагалось, что они примут активное участие в заселении колонии немецкими эмигрантами, и это будет способствовать экономическому подъему колонии. Однако надежды правительства не оправдались, концессионные общества не только не стали двигателем развития колонии, но и превратились в сдерживающий фактор. Завышая цену на земельные участки и не выставляя на продажу всю землю сразу, компаний пытались искусственно создать дефицит, вызвав ажиотаж и таким образом получить сверхприбыль. Многие колонисты, столкнувшись с подобной ситуацией, задавались вопросом: «В чем собственно состоит польза этих обществ?» [2, с. 99]. Однако земельные права концессионных обществ германское правительство старалось не трогать, соблюдая право на частную собственность. Для решения возникшей проблемы колониальные власти установили льготные цены на государственную землю: от 50 пфенигов до 1 марки за 1 га (в Германии стоимость 1 га поля составляла 12 тыс. марок) [3, с. 63].

В колониях Того, Камерун и Восточная Африка немцы преимущественно занимались плантационным хозяйством. Интересующие колонистов сельскохозяйственные культуры практически не культивировались местным населением, исключение составляли масленичная и кокосовая пальмы. Не имея опыта по выращиванию тропических растений, немцы организовывали многочисленные научные экспедиции, примером чего может служить экспедиция 1899-1900 гг. Рудольфа Шлехтера по изучению добычи каучука [4, с. 326]. В колониях организовывались государственные опытные сельскохозяйственные станции, устраивались выставки. Издавались также специализированные газеты, например, «Tropen pflanzer Zeitschrift für Tropische Landwirtschaft», книги и журналы, в которых размещалась информация об опыте выращивания тропических культур.

Создание плантаций требовало значительных усилий и времени. Обычно для закладки плантации компания нанимала управляющего, имевшего опыт в данной сфере. Изначально отведенный участок под плантацию необходимо было очистить от леса или флоры саванны. Только подготовка участка под посадку занимала от 3 до 6 месяцев, а сам урожай иногда приходилось ждать порой достаточно долго. Например, с момента посадки до сбора урожая хлопка проходило 8–10 месяцев, все это время поля необходимо было орошать и бороться с сорняками. Поскольку всю физическую работу выполняли африканцы, управляющему, чтобы избежать остановки работы, потери инвентаря и пр., приходилось за всем следить лично [5, с. 72–73].

Наибольшего успеха немцы добились в культивировании агавы (*Agava sisolana*). Ее использовали для получения сизаля – натурального грубого волокна. Впервые агаву немцы завезли в 1893 г. в Восточную Африку на плантацию Кикогвэ. В 1900 г. в Восточной Африке был собран первый урожай – 7,5 т сизаля стоимостью 3116 марок, а в 1906 г. урожай составил уже 986 т, стоимостью 645000 марок [6, с. 467]. Культивирование немцами агавы было настолько успешным, что и сегодня Танзания занимает второе место в мире по производству этого продукта.

Заметный рост наблюдался и в производстве других культур. Однако, несмотря на рост производства тропических культур, немцы так и не смогли полностью обеспечить метрополию данной продукцией. Так, в 1905 г. из 402858 т хлопка, ввезенного в Германию, лишь 300 т было произведено в африканских колониях, из 180166 т кофе – 456 т, из 29633 т какао – 876 т, из 21393 т каучука – 1307 т [7, с. 105]. Общая стоимость экспорта из Камеруна в 1913 г. составило 29 млн марок, из

Того – 8 млн марок, из Восточной Африки – 35 млн марок [8, с. 82–89]. При этом надо отметить, что количественное производство на немецких плантациях уступало валовому сбору урожая туземного населения.

Особенностью Юго-Западной Африки было то, что основой сельского хозяйства местных поселенцев стало животноводство [9, с. 72]. Здесь фермерам для рентабельного введения хозяйства необходимо было иметь постоянное стадо в 200–400 голов и продавать в год 100–200 коров, что приносило 10–20 тыс. марок прибыли [10, с. 170]. В условиях неразвитости транспортной системы и преобладания кавалерии в «охранном войске», разведение лошадей было более выгодным. Так, за ломовую лошадь платили от 500 до 800 марок, а за жеребца-производителя цена доходила до 3 тыс. марок [11, с. 70]. Однако быстро развести большое стадо скота или купить сразу такое поголовье было очень трудно. Поэтому многие фермеры в Юго-Западной Африке, чтобы выжить, вынуждены были заниматься на начальном этапе огородничеством, торговлей, перевозкой грузов или ремеслом. Так, примерно 30 % фермеров занимались выращиванием овощей и фруктов [12, с. 382]. Природно-климатические условия колонии позволяли выращивать широкий ассортимент этих продуктов. Отдельные фермеры успешно культивировали зерновые, хлопок, виноград, цитрусовые. По наблюдению журналистки Клары Брокман, практически в каждом фермерском подворье содержались куры, утки, индюки и гуси, так что мясо птицы и яйца в колонии были в избытке [11, с. 70]. Однако на реализацию своей продукции могли рассчитывать только те фермеры, которые жили неподалеку от городов, где их товар был востребован. Притом из-за перепроизводства овощей и фруктов цены на эти виды товаров были не велики. Более прибыльным для выращивания в Юго-Западной Африке считался табак, который шел на внутренний рынок. Цена табака хороших сортов составляла 5 марок за фунт [11, с. 70]. По мнению жителей колонии, лучший табак выращивали буры в области Гротфонтейн [2, с. 159].

До постройки железной дороги колонисты, имевшие фургон с упряжкой волов, могли подзаработать на перевозке грузов от г. Свакопмунд до г. Виндхука. Фургон мог взять от 40 до 50 центнеров груза. За один центнер платили 16 марок, так что за один перегон хозяин фургона мог заработать до 800 марок.

Большим подспорьем в хозяйстве колонистов стала продажа европейских товаров африканцам. Для ведения торговли колонисту необходимо было иметь фургон и необходимый товар, который нередко брался в кредит. Основными товарами для продажи были мука, рис, сахар, кофе, одежда и обувь [2, с. 167].

В Восточной Африке часть немецких переселенцев, приехавших из России, столкнувшись с трудностями при ведении сельского хозяйства, стали заниматься различными ремеслами, реализуя свои навыки. В колониальных условиях занятие кустарными промыслами было более рентабельным и перспективным, нежели полеводство [13, с. 676–577].

Сдерживающим фактором в развитии хозяйственной деятельности немецкой колониальной общины в Юго-Западной Африке был недостаток воды. До одной трети территории колонии занимали две пустыни – Намиб и Калахари. Поэтому изначально фермы располагались как можно ближе к руслам рек. Хотя небольшие реки и пересыхали летом, все же поблизости от них можно было найти воду на глубине 15–20 м. Позже фермы приходилось устраивать в менее благоприятных с точки зрения водоснабжения районах, и рытье колодцев нередко оказывалось бесполезным делом. Воду приходилось накапливать в дождливый сезон в маленьких водоемах. В крупных фермерских хозяйствах ситуацию усугубляли сложности с выпасом крупнорогатого скота. Из-за особенностей травостоя пастбищ стадо необходимо было постоянно перегонять на значительные расстояния, поэтому через каждые 15–30 км должны были быть обустроены поилки [14, с. 65–66].

Ввиду важности данной проблемы, правительством Германии были предприняты меры по обеспечению водой колонистов Юго-Западной Африки. В колонию была направлена геологическая экспедиция для изыскания подземных источников. В результате проведенных исследований на засушливом юге были открыты подземные запасы воды, построены артезианские колодцы. Разрабатывались проекты плотин, передававшиеся поселенцам безвозмездно. Имея проектную документацию, фермер мог самостоятельно возвести греблю. Проблемой при строительстве плотин стало отсутствия камня в некоторых областях протектората. Возведенные из земли плотины часто размывались дождями, что наносило существенные убытки [14, с. 78–94]. Некоторые фермеры в своих запрудах разводили карпа и линя, специально завезенных из Европы [11, с. 70].

В 1907 г. в Виндхуке под контролем правительства был организован департамент по водоснабжению [15, с. 132–133]. Были созданы две компании по бурению скважин на севере и юге протектората. Любой желающий фермер мог подать заявку в компанию и в порядке очереди, за компенсацию затрат, ему бурили скважины [16, с. 39]. Подъем воды из скважин осуществлялся с помощью ветряков. В 1912 г. в среднем на одну ферму приходилось от 1 до 14 ветряков, и от 1 до 13 плотин

[17, с. 78]. Ветряки – характерная деталь пейзажа страны и сегодня. Вода, добытая ими, скапливается сначала в резервуарах, а затем распределяется по пастбищам через трубы. В 1907–1908 гг. скважины обеспечивали 61 % потребности в воде на юге и 50 % на севере. Но в 1910–1911 гг. разразилась невиданная засуха, и больше половины пробуренных водозаборов пересохли. В 1911 г. в колонию были доставлены 12 бурильных установок для частного использования, но к 1914 г. сооружение скважин правительственными и частными машинами не могло угнаться за темпами немецкого заселения [10, с. 175]. Решить до конца проблему нехватки воды в Юго-Западной Африке так и не удалось.

Из-за специфических экономических условий в Юго-Западной Африке сложилось два типа аграрных хозяйств. Возле крупных городов и по р. Свакоп возникли небольшие фермы площадью от 6 до 20 га, которые производили сельскохозяйственную продукцию для внутреннего рынка и обеспечивали собственные потребности. Основными отраслями хозяйства являлись разведение скота мясомолочных пород, выращивание овощей и фруктов. Второй формой хозяйств стали крупные животноводческие фермы, экономическая деятельность которых ориентировалась на расширенное производство и экспорт. Размер таких ферм, которые занимали приоритетное место в аграрном секторе колониальной экономики, варьировался от 3 до 6 тыс. га на севере и до 20 тыс. га на юге. Фермы специализировались на разведении крупнорогатого скота, ангорских коз и страусов, занимались овцеводством (в том числе каракулевым) и коневодством [13, с. 669–670]. В 1913 г. в Юго-Западной Африке насчитывалось 15916 лошадей, 13618 мулов и ослов [18, с. 91]. В 1914 г. в колонии насчитывалось 206 тыс. голов крупного рогатого скота. С целью создания новых продуктивных пород проводилась селекция. Так, порода коров бонсмара была специально выведена Хансом Шольцем для климатических условий Юго-Западной Африки. Им же был выведен гибрид симментальской и фламандской пород [19, с. 175]. Среднее количество крупного рогатого скота на одну ферму составляло от 83 до 204 голов, мелкого скота от 79 до 373 голов [18, с. 78].

Имея успешный пример разведения овец с 1891 г. фермером Германном в Юго-Западной Африке [20, с. 2], немецкие власти инициировали программу по доставке в колонию высокопродуктивных пород овец. В 1907 г. были завезены 500 овец меринсов, которые были проданы фермерам, изъявившим желание заниматься овцеводством. При этом власти настаивали на чистокровном разведении породы, утверждая, что шерсть меринсов имеет большую ценность, чем других овец,

и стоит 8–9 марок за настриг с овцы (6–7 кг). В 1907 г. из Средней Азии были привезены каракулевые овцы, и к 1914 г. протекторат стал важным поставщиком каракуля на мировой рынок [19, с. 175]. С учетом роста спроса на шерсть в Германии, в колонии была создана «Германская компания шерстного овцеводства Юго-Западной Африки» («Deutsch-Südwestafrikanische Wollzüchterei»), которой было передано 221 тыс. га земли под пастбища [1, с. 127]. В 1913 г. поголовье овец в протекторате составляло 53691 меринсов, 17171 овец мясо-сальных пород, 776 чистокровных каракулевых овец и 10418 гибридов [18, с. 91]. Поставки шерсти в метрополию составили: в 1906 г. – 1,4 т, в 1908 г. – 44,9 т [13, с. 670].

В Восточной Африке сельскохозяйственная деятельность переселенцев имела свою региональную специфику. Так, немецкие переселенцы из России, по замыслу колониальной администрации, должны были поддерживать общинный уклад, как в российской деревне. Однако колонисты выбрали фермерский путь развития своего хозяйства, занимаясь в основном земледелием (зерновое хозяйство, выращивание овощей и фруктов) и животноводством (главным образом разведение крупнорогатого скота), ориентируясь на внутренний рынок [13, с. 676–677]. Колонисты из Германии занимались выращиванием хлопка, кофе и страусов (на перо) на экспорт. Однако доля продукции, производимой фермерами в Восточной Африке, была ничтожно мала по сравнению с объемом производства на плантациях немецких концернов, использовавших труд аборигенов.

Существенную помощь в развитии фермерского хозяйства оказывали немецкие власти. Так, губернатор Юго-Западной Африки Линдеквист открыл шестимесячные бесплатные курсы для начинающих фермеров на базе государственной фермы Нойдамм [22, с. 386–387]. По инициативе властей в Юго-Западной Африке в каждом округе была организована ветеринарная служба, всех чиновников, военных и гражданских лиц обучили делать прививки для скота. Данные меры способствовали прекращению распространенных до этого эпизоотий сельскохозяйственных животных [14, с. 205].

Выступления африканцев против колониального господства нередко выливались в погромы хозяйств немецких поселенцев. В результате многие колонисты, владевшие хозяйствами, лишались всего. Например, фермер Эскенбрехер, специально изучавший в Шотландии особенности овцеводства, чтобы внедрить опыт в Юго-Западной Африке, и вложивший свой труд и средства в создание фермы, потерял всё в ходе

восстания гереро 1904–1905 гг. и вынужден был покинуть колонию. Фрау Фалькенхаузен, потерявшая в ходе восстания мужа, характеризовала ситуацию в протекторате как «всеобщее бегство» [86, s. 230]. Чтобы избежать оттока белого населения из колонии и помочь фермерам восстановить разрушенные хозяйства, немецкие власти выплачивали материальную помощь поселенцам, пострадавшим в ходе восстаний. Уже в 1904 г., в разгар военной компании, для этих целей было выделено 2 млн марок, средняя компенсация составила 700 марок [24, s. 118; 17, с. 68]. Кроме правительственной поддержки, сбором финансовых средств среди населения Германии занимались колониальные организации, в первую очередь, Германское колониальное общество [25, s. 6]. Данные меры способствовали стабилизации ситуации в колонии. Так, в газете «Kolonie und Heimat in Wort und Bild» отмечалось: «За два года после подавления восстания нама и гереро основной капитал фермерских хозяйств и поголовье скота увеличились вдвое по сравнению с довоенным уровнем» [26, s. 4].

Большую угрозу хозяйствам, как животноводческим, так и плантационным, представляли всевозможные природные явления, такие как тропические бури, ливни, засухи, а также нашествия саранчи, нередко уничтожавшей траву на пастбищах, урожай на плантациях и полях [11, s. 70]. Наибольшие нашествия саранчи наблюдались в 1891 г. в Юго-Западной Африке, в 1894, 1895 и 1898 гг. в Восточной Африке, в 1899 г. в Того, повлекшие в ряде областей голод среди местного населения. [26, s. 7]. Иногда природные явления напрямую влияли на рост немецких колониальных сообществ. Например, в поселении Лейдорф в Восточной Африке немецко-русские колонисты в 1905 г. собрали неплохой урожай пшеницы. Но следующий год оказался неудачным: в период цветения начались дожди, погубившие будущий урожай. Возникла реальная угроза голода. Это вызвало пессимистические настроения среди колонистов. Многие из вновь прибывших колонистов потребовали предоставить им средства для возвращения на родину. Две семьи на средства «Восточно-Африканского поселенческого комитета» были отправлены назад, в Россию [13, с. 676].

Отсутствие свободных денежных средств у фермеров Юго-Западной Африки не позволяло им рассчитывать на быстрое развитие хозяйств. Многие фермеры для мелиорации, бурения скважин, постройки коровников были вынуждены обращаться за займами к кредитным учреждениям. Обычно выдавался краткосрочный кредит на год под недвижимость, с выплатой займа и процентов будущим урожаем или выращенным поголовьем скота, при этом

цена за урожай и скот занижалась. В случае неурожая кредитор зачастую забирал ферму. Для предотвращения разорения фермеров и содействия развитию фермерства в колонии правительство Германии инициировало создание системы долгосрочного кредитования под государственные гарантии. Для этого в 1913 г. в Виндхукке был основан Сельскохозяйственный банк с исходным капиталом в 5 млн марок [18, s. 91]. Процентная ставка в Сельскохозяйственном банке составляла 6%, тогда как частные кредитные учреждения брали минимум 8% [27, p. 46].

Сдерживающим фактором развития экономики в Юго-Западной Африке стало отсутствие внешних рынков для сбыта продукции и как следствие этого – перепроизводство товара. К данному фактору добавлялось плохое транспортное сообщение внутри колонии, что делало перевозку скоропортящейся продукции нерентабельной. Из-за этого нередко фермерам приходилось скармливать выращенный урожай овощей скоту. Так, фермер из Озона жаловался, что не может продать превосходный урожай огурцов «даже за пфенинг» [11, s. 70]. Данный фактор касался не только овощей и фруктов, даже экспорт мясной продукции оказывался невыгодным из-за дороговизны доставки в метрополию или соседние колонии. Из колонии, в которой основой хозяйственной деятельности было разведение крупного рогатого скота, на экспорт шли только необработанные шкуры, овечья шерсть, страусовое перо, в незначительном количестве мясо на общую сумму в 10 млн марок в год [8, с. 87].

Схожая ситуация складывалась и в других германских владениях – Того, Камеруне и Восточной Африке. В данных колониях экономически выгодным было производство и экспорт только определенных культур, имеющих большую цену на международном рынке. Остальные же культуры, которые давали хороший урожай и имели низкую себестоимость, из-за дорогой доставки на рынки сбыта метрополии культивировать было не выгодно. Так, по подсчетам современника, стоимость доставки 100 кг кукурузы из Восточной Африки в Гамбург составляла 8–10 марок, что превышало стоимость кукурузы, выращенной в Германии. Таким образом, экономический потенциал немецких африканских колоний полностью не был задействован.

Тем не менее, несмотря на трудности в производстве и реализации продукции, многие предприимчивые фермеры Юго-Западной Африке смогли за несколько лет превратиться в богатых собственников. Например, фермер Шлеттвейн за пять лет увеличил свой капитал с 15400 марок до 124500 тыс. марок. Правда, этот капитал слагался из стоимости земли и

скота владельца, а не наличной суммы [13, с. 661–677]. Однако, были и те, кто, несмотря на все старания, разорались и вынуждены были покинуть колонии. Так, из 22 переселенцев, приехавших в 1893 г. в Юго-Западную Африку, двое вернулись в Германию [17, с. 46].

Начавшееся хозяйственное освоение колоний послужило толчком к созданию там промышленных предприятий. Так, в Того в первом десятилетии XX в. кроме государственных железнодорожных мастерских, кузни, столярного и швейного цехов, были построены два частных завода по производству пальмового масла и один по переработке сизаля. Также в колонии работали: мыловаренный цех, завод по обжигу извести, пекарня и бумажная фабрика со столярными мастерскими при католической миссии [28, с. 497]. В Камеруне к 1908 г. работало четыре завода по производству пальмового масла, один мыловаренный завод в г. Дуала и несколько паровых лесопилок [1, с. 141]. К сожалению, мы не располагаем достоверной информацией о количестве промышленных предприятий в Юго-Западной и Восточной Африке.

Таким образом, экономическое освоение немецких колоний в Африке имело четко выраженную региональную специфику. В колониях Того и Камерун основой хозяйственной деятельности стало плантационное хозяйство, специализировавшееся на выращивании экспортных культур (сизаля, хлопка, кофе, каучука, какао), имевших повышенный спрос в метрополии. В Восточной Африке плантационное хозяйство соседствовало с мелким фермерством. В Юго-Западной Африке изначально развивалось мелкое и крупное фермерское хозяйство, специализировавшееся на товарном животноводстве, садоводстве и огородничестве. Однако многие хозяйства в Восточной и Юго-Западной Африке имели низкую рентабельность. Для выживания мелким фермерам, не имеющим достаточных ресурсов, приходилось дополнительно заниматься торговлей, перевозкой грузов, ремесленничеством.

Для экономического освоения колоний Того, Камеруна, Восточной Африки власти Германии отдавали безвозмездно под плантации значительные по площади земельные участки. В Юго-Западной Африке фермерам участки продавали по низким фиксированным ценам. В засушливых районах проводились геологические изыскания водных источников, оказывалась помощь поселенцам при строительстве плотин и бурении скважин. Организовывались сельскохозяйственные научные станции, ветеринарные службы, издавались специализированные журналы. Завозились перспективные породы скота, проводились работы по селекции. Данные меры способствовали повышению рентабельности и самоокупаемости хозяйств. Однако они не привели к желаемому

экономическому буму. Открытие месторождений алмазов и медной руды в Юго-Западной Африке вызвали приток частного германского капитала и создание современной горнорудной промышленности. Это повысило экспортные возможности колонии и сделало ее не только самоокупаемой, но и прибыльной на заключительном этапе германского колониализма. Общим для экономики всех германских колоний была ее сырьевая направленность с производством определенных групп товаров. Однако производимый в колониях широкий ассортимент продукции зачастую игнорировался немецкими торговцами из-за нерентабельности ее доставки в метрополию. Таким образом, экономический потенциал колоний не использовался в полном объеме.

Литература

1. История германского колониализма в Африке / [J. Ballhaus, H. Drechsler, R. Lakowski, H. Loth, P. Sebaïd]; пер. с немецкого З. А. Миркиной; под ред. А. Б. Давидсона. – М., 1983.
2. *Eckenbrecher, M. Was Afrikamir gab und nahm: Erlebnisse einer deutschen Ansiedlerfrau in Südwestafrika* / M. von Eckenbrecher. – Berlin, 1911.
3. *Wettstein, K. A. Streiflichter zu der Frage* / K. A. Wettstein. – Zürich, 1907.
4. *Schlechter R. Westafrikanische Kautschuk-Expedition* / R. Schlechter. – Berlin, 1900.
5. *Kaundinya R. Erinnerungen aus meinen Pflanzler-Jahren in Deutsch-Ost-Afrika* / R. Kaundinya – Leipzig, 1918.
6. *Stuhlmann, F. Deutsch-Ost-Afrika. Beiträge zur Kulturgeschichte von Ostafrika* / F. Stuhlmann. – Berlin, 1909.
7. *Utermark, S. M. Schwarzer Untertan versus schwarzer Bruder. Bernhard Dernburgs Reformen in den Kolonien Deutsch-Ostafrika, Deutsch-Südwestafrika, Togo und Kamerun* : diss. ... doktor. philosophie / S. M. Utermark. – Kassel, 2012.
8. Академический словарь теории и истории империй / [Аржакова Л., Борисенко В., Валисик В., Гончарова Т. и др.]; под. ред. В. Барышникова. – Санкт-Петербург, 2012.
9. *Балезин, А. История Намибии в новое и новейшее время* / А. Балезин. – М., 1993.
10. *Буталий С. Германия и Юго-Западная Африка: Межцивилизационный контакт и его результаты (1870-е гг.–1915 г.)* : дис. ... канд. ист. наук / С. Буталий. – Краснодар, 2010.
11. *Brokmann C. Briefe eines deutschen Mädchens aus Südwest* / C. Brokmann. – Berlin, 1912.

12. *Leutwein, T.* Elf Jahre Gouverneur in Deutsch Südwestafrika / T. Leutwein. – Berlin, 1908.
13. *Пуховская, Е.* Колониальная идея в кайзеровской Германии: замыслы и воплощение: дис. ... докт. ист. наук / Е. Пуховская – Иркутск, 2001.
14. *Rehbock, Th.* Deutsch-Südwest-Afrika / Th. Rehbock. – Berlin, 1898.
15. Vorschriften des Gouverneurs von Deutsch-Südwestafrika, betreffend Verwendung der Bohrmaschinen des Gouvernementsim Interesse privater Personen. Vom 12. März 1907 // Herausgeber Dr. Köbner. Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung. – Berlin, 1908. – S. 132–133.
16. Deutsch-Südwest-Afrika / Die Herausgeber Wilhelm Schmidt. – Frankfurt, 2001.
17. *Балезин, А.* Цивилизаторы в стране дикарей / А. Балезин. – М., 1996.
18. *Blumhagen, H.* Südafrika / H. Blumhagen. – Hamburg, 1921.
19. *Hintrager, O.* Südwestafrika in der deutschenZeit / O. Hintrager. – Munich, 1956.
20. Kolonie und Heimat in Wort und Bild. – Berlin. № 11, 13.02.1910.
21. *Karsten, P.* Wer ist mein Nächster? Negerty penaus Deutschwestafrika / P. Karsten. – Berlin, 1903.
22. *Линдеквист, Ф.* Из воспоминаний / Ф. Линдеквист // История Африки в документах, 1870–2000. В 3-хт. – Т. 1. – М., 2005. – С. 386-387.
23. *Falkenhausen, H.* Ansiedler-Schicksale: Elf Jahre in Deutsch-Südwestafrika 1893–1904 / H. Falkenhausen. – Berlin, 1905.
24. Verfügung des Reichskanzlers, betreffend Verwendung des in der zweiten Ergänzung zum Haushalts-Etat der Schutzgebite auf das Rechnungsjahr 1904 unter Kapitel 1 Titel 14 der Ausgabenfür das Südwestafrikanische Schutzgebiet bereit gestellten Fonds von zwei Millionen mark. Vom 2.Juni 1904 // Herausgeber Dr. Köbner. Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung – Berlin, 1905. – S. 118.
25. Deuticher Kolonialatlas. Herausgegeben von der Deutschen Kolonialgesellschaft [Электронный ресурс]: 18./19. Jahrhundert. Deutschland. Colonialism. 1.2.2 Berichte zur Entwicklung der deutschen Kolonien. 1908 jahre – Режим доступа: <http://www.zum.de/psm/imperialismus/kolonialatlas>
26. Kolonie und Heimat in Wort und Bild. – Berlin № 3, 24.10.1909.
27. *Calvert, A.* South-West Africa. During the German the German occupation 1884–1914 / A. Calvert. – London, 1915.
28. *Schnee, H.* DeutschesKolonial-Lexikon 3 Bde / Heinrich von Schnee. Bd. III. – Leipzig, 1920.

Історія України

УДК 314.743(=112.2):94(477) “18\19”

**Еміграція німецьких колоністів з України
до країн Північної Америки
як наслідок складних взаємовідносин з владою
(кінець XIX — 20-ті рр. XX ст.)**

Швайка Інна Олександрівна

У статті досліджуються основні проблеми економічного, політичного, соціального характеру, які призвели до еміграції німецьких колоністів з України. Був здійснений аналіз документів, на основі чого вдалося встановити, як саме забезпечувався процес еміграції колоністів до країн Північної Америки у 20-х роках XX століття. Виявлено, з яких колоній емігрували німці та до яких поселень Північної Америки вони прямували.

Ключові слова: німці, колоністи, еміграція, країни Північної Америки, утиски влади

Швайка Инна. Эмиграция немецких колонистов из Украины в страны Северной Америки как следствие сложных взаимоотношений с властью (конец XIX – 20-е гг. XX в.). В статье исследуются основные проблемы экономического, политического, социального характера, которые привели к эмиграции немецких колонистов из Украины. Был проведен анализ документов, на основе чего удалось установить, как именно обеспечивался процесс эмиграции колонистов в страны Северной Америки в 20-х годах XX века. Выявлено, из каких колоний эмигрировали немцы и в какие поселения Северной Америки они следовали.

Ключевые слова: немцы, колонисты, эмиграция, страны Северной Америки, притеснения власти

Shvaika Inna. Emigration of German colonists from Ukraine to the countries of North America as a result of difficult relations with the authorities (late XIX – 1920s). The basic problems of economic, political and social issues that led to the emigration of German colonists from Ukraine are investigated in the article. The analysis of the documents was performed, based on what was found, as it ensured the process of emigration of colonists to the countries of North America in the 1920s. The colonies from which Germans emigrated to North America and their settlements there where are revealed.

Keywords: Germans, colonists, emigration, North American countries, the oppression by government agencies

Протягом десятиліть німецькі колонії залишалися своєрідним, самотнім яскравим явищем в історії України. Від самого початку

переселення німецьких колоністів до України почали з'являтися й антинімецькі настрої, колоністи сприймалися як чужий, ворожий елемент, який несе в собі поки що приховану загрозу для суспільства. Із початком Першої світової війни, а згодом – із приходом до влади більшовиків, почався пошук «внутрішніх ворогів» та боротьба з ними, колоністи сприймалися як потенційні зрадники. Вони поступово перетворюються на ворогів держави. При вивченні історії колонізації України німецькими переселенцями головна увага приділяється питанням виникнення, розвитку та занепаду колоній. Дослідники вивчають питання переселення німців до моменту їхньої еміграції за кордон. Питання подальшої долі переселенців залишається поза увагою науковців.

Лише деякі праці висвітлюють дане питання. Є. В. Ананян намагається у своєму дослідженні розкрити передумови та причини еміграції німецьких колоністів з Російської Імперії у XIX ст. [1], Є. Є. Ходченко робить спробу описати німецькі колонії на півночі Америки [9].

Монографія В. І. Сергійчука «Німці в Україні» побудована на архівних документах та матеріалах наукових розвідок, що проведені Центром етносоціальних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України. У центрі уваги автора – репресивні акції радянського режиму щодо німців в Україні: масові депортації німецького населення з місць його історичного проживання тощо [7].

В. М. Васильчук опублікував досить ґрунтовне видання, яке стосується німецьких колоністів. У своїй книзі автор всебічно висвітлює розвиток німецьких колоній на території України. Зокрема, науковець всебічно розглядає питання еміграції німецьких колоністів за кордон, причини та наслідки цих процесів [2].

Б. В. Чирко у своїй роботі розглядає питання взаємовідносин німецьких колоністів та радянської влади, що призвело до масової еміграції етнічних німців за кордон [8].

При вивченні даного питання слід звертати увагу на праці зарубіжних дослідників. Міхаель Міллер у своєму дослідженні звертає увагу на причини еміграції німецьких колоністів та труднощі, з якими вони зіткнулися при переселенні [10].

Німецька колонізація Новоросії почалася із проголошенням маніфесту Катерини II від 4 грудня 1762 р. Згідно з цим маніфестом, всім іноземцям дозволялось «в імперію нашу приїздити і селитися, де тільки побажають...» з метою скорішого освоєння «вигідних для заселення і проживання людей корисних місць, які до цього ще не використовувалися». Але не всі переселенці зуміли освоїтися на нових землях [2, с. 45].

До 1874 р. еміграція німецьких колоністів з Російської імперії мала місце лише в поодиноких випадках, адже політика царського уряду, пільги та привілеї сприяли економічному розвитку колоній. З приходом до влади Олександра II почався активний наступ на німецькі колонії. Німецькі селяни переводилися під загальне управління й отримували статус селян-землевласників – такий самий, як і селяни в Російській Імперії після звільнення від кріпацтва. Все діловодство перекладалося на російську мову, права та пільги поступово скасовувалися. Вище сказане призвело до першої хвилі еміграції колоністів. До цього додавалося й вороже ставлення до переселенців місцевого населення. Якщо на початковому етапі колонізаторської політики населення сприймало німців досить толерантно, навіть доброзичливо, то зі зміною політики влади відбулися зміни й у ставленні населення. Німецьких переселенців почали сприймати як внутрішніх ворогів [3, с. 3]. Вже наприкінці 1872 р. декілька родин із колоній Ландау, Йоганнесталь, Вормса, Рорбах, Ватерлоо емігрували до США. З середини 1870 рр. німці почали активно емігрувати до США та Канади, але ця хвиля еміграції була незначною. Ще однією причиною еміграції, поряд із тиском з боку уряду, були також і економічні проблеми, головним чином, через нестачу придатної для обробки землі. Північна Америка, натомість, мала велику кількість придатної до обробки дешевої землі, а також розгалужену залізничну систему, що мало допомогти в збуті сільськогосподарської продукції [7, с. 177]. Американське керівництво зацікавило колоністів також тим, що гарантували допомогу в переселенні та придбанні землі. Перші колоністи оселилися в 1974 році в Канзасі, Небрасці, Дакоті. Пізніше, у 1883 – 1898 рр. німецькі колоністи з Південних колоній Фрейденталь, Йоганнесталь Нейдорф, Гофнунгсталь, Бергдорф, Петерсталь, Кассель, Ней-Данциг, Йоганнесталь, Кроненталь, Ней-Рорбах, Марієнталь, Ней-Фрюенталь, Гросслібенталь, Клейнлібенталь, Александергільф, переселилися на території Північної та Південної Дакоти (Емонс, Макінтош, Логан, Хатчинсон, Дуглас, Янктон), Канзаса, Техасу [10, с.18].

Німецькі колоністи, маючи великий економічний потенціал, перш за все, у сфері сільського господарства, швидко вичерпали земельний ресурс, і змушені були освоювати нові землі в штаті Колорадо і на Канадському заході.

За період з 70-х років XIX ст. і до початку Першої світової війни до США переселилося від 6 до 7 тис. осіб. За іншими джерелами, на території Канзасу, Небраски, Південної Дакоти і Міннесоти – більше 10 тис. осіб [1, с. 134].

Варто зазначити, що групи, які емігрували до Канади і США, значно відрізнялися як у конфесійному відношенні, так і за мотивами

переїзду. Переселенці, які прагнули самоізоляції від навколишнього світу виходячи з релігійних переконань, емігрували до Канади і селилися в провінціях Манітоба і Саскачеван. Перш за все, переселенців заохочували пільги та гарантії звільнення від військової служби, дозвіл обирати на власний розсуд район проживання і, нарешті, державний лад, а це були головні причини еміграції із Російської Імперії, яка ці пільги та привілеї в колоністів забрала. У США, навпаки, виїжджали представники прогресивно налаштованих громад, групи заможних селян, головним чином з Молочанських колоній, з Катеринославщини та Харківщини. Численні групи менонітів осіли в штатах Канзас (Маріон, Харвей, Рено, Макферсон і Вудсон), Небраска (Буні, Хічкок), Дакота (Тернер), Міннесота. Південно-центральна частина Північної Дакоти була відома як «Німецько-російський трикутник» через велику кількість новоутворених колоній. До кінця 1887 р. тут налічувалося 17 таких груп, які об'єднували 1256 парафіян (близько 3500 осіб). Невеликі групи менонітів осіли в штатах Оклахома, Колорадо, Орегон, Мічиган, Каліфорнія [9, с.50].

Німці, емігруючи до країн Північної Америки, намагалися позбутися утисків з боку влади, які стосувалися не лише економічного сектору, але й духовного, адже в колоністів забрали і пільги щодо проходження військової служби, що було принциповою позицією останніх при еміграції в Російську Імперію.

Взаємини між владою та етнічними німцями в Російській імперії загострилися з початком Першої світової війни. І хоча зовні царський уряд відверто не показував недовіри до німців, це почало виявлятися як на побутовому рівні, так і у практиці дій влади. Підтримки уряду, яку отримували матері і дружини російських солдатів, німецькі жінки не мали. Усі етнічні німці прифронтової зони підлягали переселенню вглиб країни [2, с. 189].

Ситуація для етнічних німців значно погіршилась із приходом до влади більшовиків. Почалися численні експропріації, а оскільки значний відсоток менонітів був заможним, то їх це торкнулося в першу чергу. Нова влада націоналізувала завод «Луч» на Харківщині. Один з колишніх власників заводу І. Фрез просив залишити його на підприємстві простим службовцем, але в цьому йому було відмовлено [5, арк 28]. Так втілювалася теорія знищення буржуазії як класу, що практично означало позбавлення засобів до існування конкретних людей.

У часи НЕПу на етнічних німців дивилися як на «куркулів», їхні господарства обкладалися непосильними податками. Політика протегування нової влади комунам та іншим формам колективної

власності і прагнення задушити одноосібника були настільки очевидними навіть в роки НЕПу, що було ясно – влада рано чи пізно здійснить відчуження власності [8, с. 157].

Не меншого для німців значення мала ідеологічна політика більшовиків. Антирелігійне спрямування було ключовим моментом ідеології 1920-1930-х рр. Релігійні питання вирішувались досить жорстко, адже релігія більшовиками розглядалася як ідеологія. А у більшовиків була власна ідеологічна політика, тому всіх опонентів намагалися знищити [8, с. 189].

Масовий виїзд менонітів з СРСР почався в 1923 р., коли повністю завантажені чотири ешелони біженців (близько 4000 тисяч осіб) виїхали до портів Прибалтики, щоб потім дістатися Канади. Про масштаби менонітської еміграції свідчить той факт, що тільки 17 липня 1924 р. із Григорівки, зі станції Барвінкове виїхало 175 осіб. Виїхали з сім'ями майже усі провідні барвінківські підприємці, дехто з них ще раніше перебрався до Старих колоній (Г. Фрез) і емігрував звідти. 1 жовтня 1925 р. Барвінкове покинула родина Классенів. Їх проводжали понад 100 осіб [4, арк 17].

Радянське керівництво розуміло, що еміграція починає набувати масового характеру, через це на всіх рівнях управління було видано наказ про фіксацію всіх випадків еміграції. У Доповідній записці Центрального бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У до секретаріату ЦК КП(б)У 1925 р. зазначається, що еміграційний рух серед німців на Україні після піврічної перерви знову поновлюється, поширюється і починає охоплювати не тільки менонітів, але і лютеран та католиків. Характерним є те, що рух у більшості охоплює бідні та середні прошарки колоній. На місцях йде підготовка до виїзду у США та Канаду: організація ініціативних груп, вибори головуючих та складення списків бажаючих виїхати за кордон. Із доповідної записки випливає, що головними мотивами бажаючих емігрувати були:

- непомірне обкладення колоністів єдиним сільськогосподарським податком і погані прогнози на врожай;
- непроведення прерозподілу землі в німецьких колоніях за принципами постанови ВУЦВК від 16 липня 1924 року;
- релігійні утиски [6, с.70].

Більшовицька влада намагалася спочатку мирним шляхом зупинити еміграцію, навіть було підвищено ціну на отримання закордонного паспорту із 30 до 200 карбованців, а в деяких випадках, коли бажаючим емігрувати виявлявся підприємець, то ціну підвищували до

300 карбованців. Це впливає із Повідомлення Запорізького окрвиконкому адміністративному відділу НКВС УСРР про виїзд менонітів за кордон від 7 квітня 1926 р. [6, с 76].

Як приклад розподілу емігруючих по країнам можна навести «Відомості про еміграцію німців колоністів Волині за кордон з жовтня 1925 по вересень 1926 р. від 20 жовтня 1926 р.».

З 1 жовтня 1925 р. до 1 січня 1926 р. 21 особа емігрувала невідомо куди.

З 1 січня 1926 р. до 1 квітня 1926 р. – 26 осіб, серед яких: до Канади – 19, Мексики – 6, Німеччини – 1.

За квітень 1926 р. – 39 осіб, з яких: до Канади – 11, Бразилії – 11, Німеччини – 5, Куби – 7, Аргентини – 1, Мексики – 3, Уругваю – 1.

За травень 1926 р. – 29 осіб: до Канади – 20, Бразилії – 2, Німеччини – 1, Мексики – 5, Куби – 1.

За червень 1926 осіб: до Канади – 4.

За липень 1926 р. – 20 осіб: до Канади – 18, Мексики – 2.

За серпень 1926 р. – 42 особи: до Канади – 39, до США – 1, до Німеччини – 1.

За вересень 1926 р. – 12 осіб: до США – 3, Німеччини – 4, Куби – 1, Канади – 4 [6, с. 81].

Варто відзначити, що існували спеціальні організації, які займалися безпосередньо організацією еміграції німецьких колоністів до США та Канади. Цими організаціями були РУСКАПА (Русько-Канадсько-Американське пасажирське агенство) та БУДАРТ – компанія, яка надавала кредити на виїзд та придбання землі всім бажаючим виїхати до США та Канади [6, с. 89].

Еміграція переселенців супроводжувалася величезними труднощами, в першу чергу, пов'язаними із бажанням влади не допустити виїзду німців за кордон. Виїзд колоністів продовжувався до початку 1930-х рр., коли кордон тоталітарної держави влада зачинила.

Таким чином, проживаючи на теренах України, німецькі переселенці прагнули зберегти свою етнічну, культурну і конфесійну самобутність. У досить непростих умовах їм вдалося на деякий час утвердити свої побутові звичаї, організувати відповідно до національних традицій громадське і духовне життя. Але еміграційні процеси серед німців, які почалися майже відразу після переселення на територію України, свідчать про те, що їхні економічні, соціальні та культурні потреби не були задоволені державою на достатньому рівні. Емігруючи за кордон колоністи, перш за все, намагалися втекти від економічних проблем,

тиску з боку держави та ворожого ставлення з боку місцевого населення. Це була свого роду спроба пошуку кращого життя за кордоном.

Питання еміграції німецьких колоністів залишається відкритим через недостатню джерельну базу. Німці, переселяючись, намагалися не залишати відомостей про те, куди вибувають, а приїхавши на нове місце проживання, не повідомляли місце, звідки прибули. Дослідження даного питання в більших масштабах було б доцільним для кращого розуміння політико-економічних наслідків еміграції німців для України. Виїзд німців з СРСР продовжувався до кінця 1920-х років, аж поки в 1930 – 1931 рр. кордон тоталітарної країни не був закритий.

Література

1. *Ананян, Е.* Эмиграция немцев Поволжья в Америку в 70-х годах XIX в.: предпосылки, причины, и результаты : дис. канд. ... ист. наук / Е. Ананян. – Волгоград, 2004.
2. *Васильчук, В.* Німці в Україні. Історія і сучасність / В. Васильчук. – К., 2004.
3. *Вольнец, А.* Немецкое завоевание на юго-западе России / А. Вольнец // Харьков и губерния на страницах газеты «Южный край» (1880 – 1918). – Харьков, 26 февраля 1891. – С. 3
4. ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 797. – 29 арк.
5. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3066. – 197 арк.
6. Німці в Україні 20-30-ті рр. XX ст. Збірник документів державних архівів України / Упоряд. Л. Яковлева, Б. Чирко, С. Пишко. – К., 1994.
7. *Сергійчук, В.* Німці в Україні / В. Сергійчук // Український світ. – 1993. С. 28-29.
8. *Чирко, Б.* Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина XX століття) / Б. Чирко. – К., 2015.
9. *Ходченко, Е.* Колонии российских немцев в Северной Америке в конце XIX-начале XX вв. / Е. Ходченко // Вопросы германской истории. Днепропетровськ, 2013. – С. 50-69.
10. *Miller, M.* A Brief History of the Germans from Russia / M. Miller // Researching the Germans from Russia. – Fargo, 1987. – P. 17-19.

УДК: 94(477) “1918/1921”:[394:341.781]

Повсякденність українських дипломатичних представництв періоду Директорії УНР (1919 – 1921 рр.)

Ластовець Наталія Олександрівна

Стаття присвячена впливу повсякденності на діяльність закордонних представництв УНР періоду Директорії. Досліджений вплив побуту, житлових умов та структури представництва на ефективність праці українського дипломата початку XX століття.

Ключові слова: повсякдення, дипломатичне представництво, Директорія УНР, міжнародні відносини

Ластовець Наталія. Повседневность украинских дипломатических представительств периода Директории УНР (1919 – 1921 гг.). Статья посвящена влиянию повседневности на деятельность иностранных представительств УНР периода Директории. Было исследовано влияние быта, жилищных условий, структуры представительства на эффективность работы украинского дипломата начала XX века.

Ключевые слова: повседневность, дипломатическое представительство, Директория УНР, международные отношения

Lastovets Nataliia. The commonness Ukraine's diplomatic missions of the period the Directory of the UPR (1919 – 1921). This article is dedicated to the influence everyday life on the activity of Ukrainian diplomatic missions of the period of the Directory of the UPR. The influence of the everyday life on the effectiveness of the diplomatic mission of the UPR is analyzed.

Keywords: the commonness, diplomatic mission, the Directory UPR, international relations

Дослідження повсякдення як елементу історичного процесу на території пострадянських країн набули поширення та розвитку не так давно. В останні десятиліття значно активізувався пошук та систематизація матеріалів, присвячених даній проблематиці, розширився спектр розгляду побутових умов та впливу кадрового складу на діяльність установ та організацій [13, 21]. Не виключенням стала тема міжнародних відносин.

Історіографічна база проблеми наповнена працями загального характеру. На початку XX століття головна увага приділялася © Ластовець Н., 2016

передумовам діяльності українських дипломатів та документам, що цю діяльність висвітлюють [2; 5; 20]. Дослідження Д. Дорошенка [9], В. Липинського [3] та інших очевидців розкривають причини змін політичних векторів українських дипломатичних представників, поставлені ними цілі та шляхи, що передбачалися для їхнього досягнення.

В радянський час питання внутрішньої політики українських державних утворень набули лише часткового розгляду [10; 15], а зовнішня політика українських урядів початку ХХ століття не аналізувалася. Серед емігрантської історіографії того періоду найбільш відомою працею є дослідження М. Стахіва [22].

Праці В. Веденєєва [1], І. Дацьківа [6], В. Соловійової [21], Я. Попенка [16; 17] торкаються різних аспектів діяльності дипломатичного корпусу початку ХХ століття. Широкого розгляду набув взаємозв'язок зовнішньої та внутрішньої політики, роль «українського питання» на міжнародній арені, вплив фінансування на діяльність дипломатичних представництв [4], активізується розгляд біографій окремих визначних дипломатів УНР та Української Держави [17].

Розгляд повсякденного життя дипломатичних представників на даний момент не набув належного рівня. Організація побуту та взаємовідносин в середині місії до сих пір вивчалися лише ситуативно [6; 21]. Такому стану речей сприяє розпорошеність наявного матеріалу по різних джерелах та відсутність повної інформації про кадровий склад дипломатичних представництв.

Джерельна база дослідження включає в себе документацію державних утворень та дипломатичних місій, мемуарну літературу, періодичні видання. Частина необхідної інформації знаходиться в архівних установах. На сьогоднішній день доступ до архівних документів не викликає труднощів. Наявні матеріали окреслюють поле діяльності дипломатичних місій, їхній кількісний склад, поділ на ранги, витратну звітність та дипломатичну переписку. Особиста переписка, здебільшого, представлена у фондах, присвячених конкретним діячам [29; 31; 32].

Джерела особового походження, в більшості випадків, опубліковані і доступні для широкого загалу. Це спогади таких діячів як Д. Дорошенко [8], В. Винниченко [2], М. Галаган [5], Є. Онацький [15], О. Севрюк [20]. Тим не менш, частина важливих матеріалів до сих пір не видана та знаходиться в архівних установах.

Окремо слід сказати про кіно та фотоматеріали. Стосовно кіноматеріалів того часу, зустрічається надзвичайно мало згадок про їхню наявність, але є рахунок «Укрінфільму» до місії УНР у Великобританії, де записано витрати на «позитиви» двох фільмів «18-й з'їзд Директорії»

та «Похорони січовиків, які загинули при війні проти Гетьмана» на суму 3920 карбованців [30].

Масив наявних джерел та літератури дає змогу скласти цілісну картину умов роботи та проживання українських дипломатичних представників на початку ХХ століття з урахування таких факторів, як ставлення до України іноземних держав, внутрішня ситуація на її території, національні питання та шляхи їх вирішення, характер взаємовідносин всередині дипломатичних представництв.

Під час аналізу наявного масиву інформації, присвяченої темі повсякденного життя дипломатичних представників, виокремилися такі напрямки як: матеріальне забезпечення; кадрове наповнення; умови проживання; умови праці.

З перерахованих напрямків частково проаналізовані матеріальне забезпечення та кадрове наповнення дипломатичних представництв. Матеріальне забезпечення розглядали в своїх дослідженнях П. Гай-Нижник [4], основна увага якого була прикута до розгляду фінансів українських державних утворень, діяльності економічних місій закордоном та матеріального забезпечення деяких конкретних місій (Берлін). Інформація про голів дипломатичних місії опосередковано зустрічається майже у всіх монографіях та статтях, присвячених закордонним представництвам. Рідше зустрічається перелік всіх членів місії та їхніх обов'язків [13].

Зовнішньополітична діяльність Директорії УНР мала на меті визнання України як незалежної держави, а отже, суб'єкта міжнародного права. Подвійна орієнтація, одночасно на співробітництво з Радянською Росією (з боку В. Винниченка) та країнами Антанти (з боку С. Петлюри), створила складнощі для налагодження відносин з Францією, Великобританією та США. Для досягнення порозуміння був використаний шлях відправлення більшої кількості місій до різних європейських країн.

Станом на початок 1919 р., зі скликанням Мирної конференції в Парижі, кількість українських місій, відправлених закордон, збільшилася майже вдвічі. В. Чехівський, новий міністр закордонних справ, провадив політику залучення інтелігенції до дипломатичної роботи з метою формування позитивного іміджу держави закордоном. Саме тому до складу представництв брали всіх охочих українських діячів. Це відобразилося на якісній характеристиці штату дипломатичних місій.

Проблеми в організації дипломатичних представництв з'явилися практично відразу [9, с. 403-405]. Повторилася ситуація періоду Центральної Ради: труднощі з організацією переїзду, знанням мов, житловими умовами, з однією відмінністю – штат місій перевершував

заявлений. Його розширювали за рахунок урядовців та співробітників канцелярії.

Аналізуючи ротації кадрового складу слід наголосити на центральній ролі голови місії у організації її діяльності. Знаковим прикладом є документ про «поділ праці посла» дипломатичного представництва періоду Директорії УНР [25, с.256] в якому було шість пунктів. Робочий день починався з доповіді радника, о 10.15 ранку. З одинадцятої до першої години дня було передбачено прийняття партій, що, враховуючи специфіку соціалістичної спрямованості уряду Директорії, могло означати прийом партійних діячів країни перебування з різноманітними пропозиціями та побажаннями. О першій – реферат начальника інформативного відділу і о пів на другу дня – доповідь радника. Щосуботи відбувався звіт керівника господарчого відділу. Відносно рішення про прийняття на роботу осіб, то його мав право видавати лише посол і виключно у письмовій формі, що в подальшому оформлювалося в законодавчий акт і проходило через канцелярію.

Дане рішення було вмотивоване декількома причинами. Перш за все, це надмірно розширений штат, який потрібно було утримувати. Окрім того, з повістки денної не зникало питання кур'єрів, які передавали оказією необхідну інформацію з Міністерства закордонних справ. Часто відбувалися спекуляції на тему оплати доставки: платили і в міністерстві, і в представництві. Фіксованої суми не було через складнощі з переїздом. Тому було запропоновано включити до штату дипломатичних місій посаду кур'єра [25] з фіксованою ставкою оплати праці.

Окремим документом йде інструкція з кадрового наповнення місій, датована початком 1919 р., в якій йде мова про фіксований склад штату дипломатичних представників для всіх місій, не враховуючи розрядність. Склад дипломатичного представництва включав в себе голову, радника, секретаря, двох аташе та двох урядовців для доручень [25, с. 259]. Також видавалася індивідуальна інструкція з організації роботи представництва, як це сталося з місією в Берліні, в якій окреслювався штат (голова місії, радник, старший та молодший секретар, дипломатичні аташе). При однаковій кількості осіб, склад міг варіюватися. Наприклад, у місії УНР в Італії секретар був один [33, арк.21-22], а радників декілька, хоча розподіл обов'язків всередині місії залежав від рангу представництва.

Поділ на п'ять відділів був типовим для дипломатичного представництва. Начальниками призначали радників, секретарів та аташе. Дипломатичним відділом керував голова місії, у віданні якого знаходилися питання зовнішніх зносин, налагодження необхідних контактів в середовищі країни перебування тощо. Канцелярський

відділом керував секретар представництва, при наявності двох секретарів, перший зазвичай вів канцелярію посольства. Головним завданням відділу була підготовка всього масиву урядового листування, його перевірка/експедиція, опрацювання кореспонденції, робота з кур'єрами, створення та систематизація архівів. Господарчим відділом завідував радник або секретар, хоча в інструкції зазначалося, що завідувати могли урядовці представництва. Відділ відповідав за відання касою, забезпечення всієї структури необхідними матеріалами та приладдям, організацію пересування по місту та країні, оплату оренди приміщення.

В інформаційному відділі або прес-бюро чіткого розмежування відносно статусу особи, що займала дану посаду не було, головним завданням було поширення інформації про країну, стан речей на її території, друк буклетів, брошур, книг, присвячених діяльності визначних діячів та популяризації, в даному випадку, «українського питання». Консульський відділ займався всебічним захистом населення в країні перебування, оформленням паспортів, віз, за необхідністю – дотацій, тощо. [25, с.258-259].

До конфліктних ситуацій призводило різне соціальне положення членів дипломатичної місії (конфронтація М. Тишкевич – І. Борщак / А. Марголін, що мала місце під час роботи делегації на Паризькій мирній конференції і виражалася в саботуванні частини доручень голови делегації) [12, с. 25], конфлікт між М. Поршем та М. Васильком, що проявлявся у взаємних звинуваченнях в некомпетентності та фінансових зловживаннях [25; 31, арк. 22]), різні політичні уподобання (конфлікт між В. Мазуренком та Є. Онацьким [33, арк. 3-4]), або банальна безвідповідальність (конфлікт між Ю. Бачинським та В. Козакевичем, спричинений тим, що останній, в якості секретаря дипломатичної місії не провадив належної діяльності для систематизації документів та складання фінансових звітів [29, арк.4]).

О. Жуковський, що виступав ревізором дипломатичних місій періоду Директорії, так описував ситуацію, що склалася: «Наші посольства треба зреорганізувати і перечислити. Тут стільки завелося різного роду контрреволюціонерів, стільки політичних спекулянтів, що дивуєшся, як ще їх носить земля. Коли починаєш перераховувати наших послів, то приходиш в жах від того, де знайшли цих представників для УНР з «соціалістичним» її урядом! Чого стоять такі фігури як Василько, Тишкевич, Залізняк – це форменний скандал» [26, арк.155].

Причиною конфліктів та урізання штату місій також було розчарування у провадженні політики, мала результативність дій, направлених на ствердження держави та її підтримки з боку країн Антанти. В кінці 1919 р. відбулося масштабне скорочення штатів, а на

початку 1921 р. – скорочення «місії меншої ваги» [25, с. 271]. Пресбюро, організоване у Великобританії, не проіснувало й місяця з моменту відправлення місії. Доктору В. Піснячевському, як його голові, були видані кошти, але вже після розформування пресбюро [33, арк. 6].

Велика кількість «уповноважених» представників отамана і уряду, не узгоджених з дипломатичними місіями, але з наявними документами, заплутували іноземний політикум. Саме відсутність координації дій та непряма підпорядкованість (найчастіше уповноважені підпорядковувалися або особисто отаману, або певному міністерству, і не були підзвітні голові дипломатичної місії) призводила до непорозумінь та відкритої конфронтації. Показовим є приклад італійської місії, яка вважалася однією з найрезультативніших періоду Директорії. В архівах збереглися дані про приїзд інженера Шумицького, який «поставив в незручне становище посла, бо був представником від Петлюри до Італійського королівства і трьох західних держав» [33, арк. 3]. Подібна ситуація, але з більшим розмахом, сталася в США з представником отамана М. Імхорницьким. Він, за матеріалами газети «Свобода» [29, арк. 1], повинен був зайняти місце тогочасного голови місії Ю. Бачинського, заявив права на фінанси та майно місії, яке мало бути відчужене в судовому порядку.

Проблеми зі зв'язком яскраво відобразилися при оформленні віз для в'їзду до країни перебування. Замість вчасного надання документів та оформлення дозволів для в'їзду місії до іншої держави, Міністерство закордонних справ УНР видавало документи в односторонньому порядку. Затримка з в'їздом до держав, в яких раніше не було дипломатичних представництв (особливо це стосується країн Антанти), подекуди становила до чотирьох місяців [21, С.189].

Характеризуючи побутові умови пересічних членів місії, слід звернутися до свідчень М. Стечишина (члена дипломатичної місії УНР в США, а згодом її секретаря), який в своїй статті до часопису «Українське слово» [29] окреслив умови перебування, фінансування та характер взаємин членів дипломатичного представництва періоду Директорії. За даними М. Стечишина, стосунки дипломатів УНР були далеко не ідеальними. З подібною ситуацією, так чи інакше, стикалися всі дипломатичні місії 1919 – 1921 рр.

Рівень політичної свідомості виражався у ставленні до процесів, що відбувалися на території України, та реакції на них. Так, барон М. Василько у листі до М. Порша писав: «Не через мою вину, а в наслідок того, що ми оба різно розуміємо наші службові обов'язки, стався формальний перерив наших особистих відносин» [31, арк. 22]. Непримирима критика

призводила до негативних результатів на поприщі зовнішньої політики. Станові упередження виражені фразами про «лизання з рук тільки через те, що він «граф» [32, арк. 6] руйнували зачатки нормальних взаємин і лінію зовнішньої політики, що для ствердження незалежності було основоположним.

Для українських дипломатичних представників був характерний певний світоглядний злам, що виражався у повноцінному переході від культурно-освітньої направленості до державотворчих починань, але ситуація, що склалася у світі, вимагала швидких та зважених рішень. Одночасно, діяльність дипломатичних представництв виступає маркером політичної зрілості та готовності до перетворення України на суб'єкт міжнародно-правових відносин. Всі українські дипломатичні представники, незалежно від періоду існування державних утворень, мали вищу освіту, найчастіше військову, юридичну чи історичну. Половина з них навчалася в двох і більше університетах і знала декілька іноземних мов, але це не компенсувало відсутності досвіду міждержавних взаємин та знання дипломатичного протоколу.

Отже, повсякденність українських дипломатів початку ХХ ст. потребує всебічного розгляду та детального вивчення. За допомогою масиву літератури і джерельної бази складається цілісна картина перебування представників УНР на дипломатичній службі, їхніх внутрішніх взаємин, впливу специфіки повсякденного життя дипломатів УНР на зовнішньополітичний курс молоді української держави, її ствердження на міжнародній арені початку ХХ ст.

Характерними особливостями повсякденності українських дипломатичних представників періоду Директорії УНР (1919 – 1921 рр.) були: ключова роль голови місії в організації представництва та формуванні його кадрового складу; проблеми зі зняттям помешкання для місії та помешкань для урядовців; конфліктні ситуації всередині представництв, що не тільки заважали, а часто дискредитували конкретних діячів та діяльність місії в цілому (як це сталося з делегацією в Парижі та Надзвичайної дипломатичної місії у США); нераціональний розподіл коштів, призначених для функціонування дипломатичних місій; спроба чіткої регламентації роботи представництва загалом та його складових частин зокрема.

Найбільше проблем створювала відсутність зв'язку з Міністерством закордонних справ, що унеможлилювало швидку реакцію на численні інциденти, яких було багато на початку 1919 – 1921 рр. Наступною проблемою була конфронтація як в середині представництва, так і між різними дипломатичними місіями. Вона посилювалася діяльністю на

поприщі зовнішньої політики великої кількості уповноважених урядом представників, які часто провадили угоди з урядами інших країн без відома голів місій, що підривало авторитет останніх. Окрім протиріч усередині представництв, ситуація обтяжувалася низкою зовнішніх та внутрішніх чинників, але дипломати зробили все від них залежне для ствердження України на міжнародній арені.

Література

1. *Веденєв, Д.* Дипломатична служба Української Народної Республіки доби Директорії / Д. Веденєв, А. Гошуляк // Пам'ять століть. – 1998. – №1. – С. 243-258.
2. *Винниченко, В.* Відродження нації (історія української революції : марець 1917 р. – грудень 1919 р.). – Ч. 2. / В. Винниченко – К., 1990.
3. *Липинський, В.* Твори. Архів. Студії / В. Липинський. – Т. 1. – К., 2003.
4. *Гай-Нижник, П.* Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою як віддзеркалення стосунків України та країн Антанти (1917–1918 рр.) / П. Гай-Нижник // Пам'ять століть. – 2007. – №2. – С.133-152.
5. *Галаган, М.* З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / М. Галаган.– К., 2005.
6. *Дацьків, І.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917 – 1923 рр. / І. Дацьків – Тернопіль, 2009.
7. *Держалюк, М.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 рр. / М. Держалюк – К., 1998.
8. *Дорошенко, Д.* Історія України 1917 – 1923 рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Д. Дорошенко. – К., 2002.
9. *Дорошенко, Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 роки) / Д. Дорошенко. – К., 2007.
10. *История Украинской ССР: в 10 т. – Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917 – 1920).* – К., 1984.
11. *Кондратюк, В.* Україна в історії міжнародних відносин / В. Кондратюк, І. Верхоляк, О. Омельченко. – Львів, 1995.
12. *Марголин, А.* Украина и политика Антанты: записки еврея и гражданина / А. Марголин. – Берлин, 1921.
13. *Матяш, І.* Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи / І. Матяш. – К., 2005.
14. *Онацький, Є.* По похилій площі. Записки журналіста і дипломата / Є. Онацький. – Ч. 1. Ч. 2. – Мюнхен, 1964.
15. *Победа Советской власти на Украине: историческая литература / Ред. Ю. Кондуфор. – М., 1967.*

16. *Попенко, Я.* Діяльність дипломатичної місії УНР у Франції (січень – червень 1920 р.) / Я. Попенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету – 2010. – №28. – С. 169-174.
17. *Попенко, Я.* Михайло Тишкевич – голова дипломатичної місії УНР у Ватикані / Я. Попенко // UcrainicaPolonica. – 2007. – №1 – С. 150-158.
18. *Потульницький, В.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть / В. Потульницький – К., 2002.
19. *Прідченко, Н.* Вячеслав Липинський про місце України в системі міжнародних відносин / Н. Прідченко // Історичні і політологічні дослідження –2001. – №2. – С.110-113.
20. *Севрюк, О.* Берестейський мир (уривки із спогадів) / О. Севрюк. – Париж, 1928.
21. *Соловійова, В.* Дипломатична діяльність українських національних урядів у 1917 – 1921 рр. / В. Соловійова. – К., 2006.
22. *Стахів, М.* Україна в добі Директорії УНР. – Т. 5: Директорія і Антанта / М. Стахів. – Скrentон, 1964.
23. *Стрельський, Г.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.) : біогр. довід. / Г. Стрельський. – К., 2000.
24. *Табачник, Д.* Українська дипломатія. Нарис історії / Д. Табачник. – К., 2006.
25. *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / Упор. В. Даниленко, Н. Кривець. – К., 2012.*
26. ЦДАВО України. – Ф. 3541. – Оп. 1. – Спр. 5.
27. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 6.
28. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 106.
29. ЦДАВО України. – Ф. 3934. – Оп.1. – Спр. 20.
30. ЦДАВО України. – Ф. 4445. – Оп. 1. – Спр. 7.
31. ЦДАВО України. – Ф. 4456. – Оп. 1. – Спр. 1.
32. ЦДАВО України. – Ф. 4456. – Оп. 1. – Спр. 5.
33. ЦДАВО України. – Ф. 4472. – Оп. 1. – Спр. 2.

УДК 661.938

Роль наукових досліджень у становленні азотної промисловості України

Кузнецов Павло Володимирович

У статті показано широке застосування сполук зв'язаного азоту в різних галузях промислового виробництва. Встановлено, що сучасна азотна промисловість є однією з передових галузей хімічної індустрії України. Історія азотної промисловості свідчить про її розвиток в контексті поступу всієї світової науки, про створення в 20-30-ті рр. ХХ ст. складного хімічного комплексу держави. Основою для азотної промисловості в Україні була розробка технології азотної кислоти контактним окисненням аміаку І. І. Андреевим. Подальше становлення та розвиток азотної промисловості відбувалось завдяки активній науковій діяльності І. Є. Ададунова та В. І. Атрощенко.

Ключові слова: азотна промисловість, науковці, досягнення, впровадження

Кузнецов Павел. Роль научных исследований в становлении азотной промышленности Украины. Показано широкое применение соединений связанного азота в различных отраслях промышленного производства. Установлено, что современная азотная промышленность является одной из передовых отраслей химической индустрии Украины. История азотной промышленности свидетельствует о её развитии в контексте развития всей мировой науки, о создании в 20-30-е гг. ХХ в. сложного химического комплекса страны. Основой для создания азотной промышленности на Украине была разработка технологии азотной кислоты контактним окислением аммиака И. И. Андреевым. Дальнейшее становление и развитие азотной промышленности происходило благодаря активной деятельности И. Е. Ададунова и В. И. Атрощенко.

Ключевые слова: азотная промышленность, ученые, достижения, внедрения

Kuznetsov Pavel. The role of scientific research in the development of the nitrogen industry of Ukraine. A widespread use of nitrogen compounds in various fields of industrial production is shown. It is shown that modern nitric industry is one of the leading sectors of Ukrainian chemical industry. The basis for the creation of nitric industry in Ukraine was development of nitric acid processing with ammonia contact oxidation by I. Andreev. Further formation and development of nitric industry occurred with the active scientific work of I. Adadurov and V. Atroschenko.

Keywords: the nitric acid industry, academics, achievement, implementation

© Кузнецов П., 2016

У сучасний період в індустріально розвинутих країнах світу азотна промисловість займає дуже важливе місце в економіці і є однією із провідних галузей. Зростаючі обсяги виробництва азотної кислоти пояснюються великим значенням її продукції для різних галузей господарства. Від продуктів, які виробляє хімічна галузь, залежить забезпечення сільського господарства азотними добривами, без застосування яких неможливо суттєво підвищити врожайність зернових і технічних культур. Продукція азотної промисловості широко використовується в галузі військово-промислового комплексу. Концентрована азотна кислота використовується у виробництві вибухових речовин – тротилу $C_6H_2CH_3(NO_2)_3$, мелініту $C_6H_2OH(NO_2)_3$, гекогену $(CH_2NNO_2)_3$, ксилілу $C_6H(CH_3)_2(NO_2)_3$, тетрилу $C_6H_2(NO_2)_4$, нітрогліцерину $C_3H_5(ONO_2)_3$ та інших [1, с. 9-10]. Вибухові речовини також використовуються як амоніти – суміші аміачної селітри та нітропохідних ароматичних сполук. Азотна кислота і рідкий тетраоксид азоту використовуються в якості окиснювача в ракетній техніці.

Велику кількість азотної кислоти використовують у виробництві нітропохідних бензолу, нафталіну, атрацину та інших сполук ароматичного ряду, які використовуються в якості напівпродуктів у виробництві штучних фарб та у фармацевтичній промисловості. Оксиди азоту використовують для стерілізації насіння посівних перед внесенням їх у ґрунт для знешкодження хворобливих личинок і підвищення урожайності зернових [1, с.15].

З розвитком гірничодобувної промисловості розширюється спектр використання вибухових речовин, у виробництві яких застосовуються продукти азотної промисловості. Технологія виготовлення вибухових сполук не дозволяє забезпечити необхідний сучасний рівень їх безпечності й ефективності. У зв'язку з цим зараз застосовуються емульсійні вибухові речовини, виготовленні за зарубіжними рецептурами і технологіями на гірничодобувних підприємствах України, де також використовуються сполуки азоту [11, с.109].

Сучасна азотна промисловість є однією з передових галузей хімічної індустрії України. У виробництві продуктів зв'язаного азоту застосовуються низькі температури (для розділення газових сумішей), складні високоактивні каталізатори, що забезпечують великі швидкості хімічних реакцій, високі температури і тиски. У цехах азотно-тукових підприємств використовуються сучасні потужні контактні апарати, абсорбційні і ректифікаційні колони, компресори, холодильне обладнання, високотемпературні печі, які виготовлені з хімічно-стійких і жароміцних матеріалів, таких як хромонікелеві, молібденові, вольфрамові та інші

спеціальні сталі і сплави. Впровадження автоматизації виробничих процесів дозволило оптимізувати технологічні режими, підвищити якість і знизити собівартість продукції, яка випускається азотною промисловістю [13, с. 14].

Покращення технології і техніки азотної промисловості було досягнуто завдяки науковим дослідженням вчених, які своїми теоретичними здобутками та впровадженням їх у промисловість дали змогу азотній галузі вийти на передові рубежі індустрії України. Науковці продовжували суттєво удосконалювати існуючі технологічні процеси, їх апаратурне оформлення і впровадження енерго- та ресурсозберігаючих і екологічно чистих технологій. Дослідження ролі наукових пошуків у становленні азотної промисловості є актуальною і важливою проблемою.

Метою наших наукових пошуків є визначення ролі наукових досліджень у розвитку хімічної промисловості України, характеристика етапів використання хімічних технологій в азотній галузі, внеску різних вчених у цей процес.

Виробництво продуктів зв'язаного азоту синтезує досягнення різних галузей науки й техніки, накопичених багатьма поколіннями дослідників. Тому закономірним є інтерес до історії цієї галузі, що простежується в наукових працях українських вчених. Так, Л. Л. Товажнянський, Г. І. Гринь, П. В. Кузнєцов заповнили наявні пробіли в історії наукової школи в галузі кінетики та каталізу зв'язаного азоту [13]. С. О. Гринь та В. В. Казаков розглянули висвітлення технології зв'язаного азоту у фундаментальних працях із загальної історії розвитку хімічної технології [6]. Внесок учених України у розвиток азотної промисловості, їх біографії та шлях у науці, а також історичні аспекти підготовки фахівців висвітлено в монографії П. В. Кузнєцова [10]. У дослідженні Т. В. Мельник дається порівняльна характеристика історії виробництва азотної продукції в Україні та країнах зарубіжжя [8]. Частково цю проблему розглядали Б. Г. Овчаренко та С. М. Охотський, проаналізувавши організаційні етапи розвитку Державного інституту азотної промисловості [9]. Д. Ю. Гамбург детально розглянув історичні аспекти застосування процесу синтезу аміаку [5]. Розвиток хімічної промисловості висвітлено в праці В. Скляренко [11]. Але до сих пір спеціально не розглядалася роль досліджень провідних наукових центрів у становленні азотної промисловості України, не аналізувалося питання щодо того, як теоретичні та практичні результати їхньої роботи вплинули на розвиток галузі.

Останнім часом, коли Україна має намір інтегруватися до Європейського Союзу, високорозвинені держави Західної Європи, США

та інші пропонують ученим, фахівцям різних галузей широкі можливості для стажування та проведення спільних наукових досліджень. Сам факт реалізації таких наукових проектів у висококласних європейських та американських лабораторіях свідчить про те, що українські вчені спроможні підтримувати високі традиції своїх наукових шкіл.

Історія хімічної технології України, а також азотної промисловості, як однієї із пріоритетних її галузей, свідчить про розвиток хімічної технології в контексті поступу всієї світової науки, про створення в 20-30-ті рр. ХХ століття складного хімічного комплексу України.

Азотна кислота та її природна сіль – натрієва селітра, – були відомі з давнього часу. У 779 р. арабський учений Джабір-ібн-Хайян (Губур) описав метод виготовлення «міцної водки» (тоді так називалась азотна кислота) шляхом перегонки селітри з квасцями [1, с. 10].

У Росії виробництво азотної кислоти із селітри було налагоджено при Петрі I. Геніальний учений М. В. Ломоносов вперше провів дослідження умов одержання азотної кислоти із селітри, і в 1763 р. описав їх у своїх працях [1, с. 15].

У подальшому такі учені, як Г. Кавендіш (Англія), К. Ф. Кульман (Франція), Д. Менделєєв (Росія), Г. Майєр (Німеччина), В. Рамзай і У. Вільямс (Франція), А. Франк, Н. Каро, В. Оствальд (Німеччина), Ле-Шательє (Франція), Е. Бредлей і Р. Ловджой (США), К. Біркеланд і С. Ейд (Норвегія), Ф. Габер і В. Нернст (Німеччина), О. Горбов і В. Міцкевич (Росія), К. Бош і А. Бітгаш (Німеччина), І. Андрєєв і В. Пап'єв (Росія), Л. Андрусов (Німеччина), І. Ададуров і В. Атрощенко (Україна) спрямували дослідження на становлення технології зв'язаного азоту як галузі технічних наук. Хімічна промисловість Російської імперії на початку ХХ ст. була слабкою й залежала від іноземної сировини. Азотної промисловості в Росії в цей час не існувало, не було продуктів зв'язаного азоту, більшість хімічних речовин завозилось з-за кордону, що не задовольняло потреб зростаючого промислового виробництва. Відсутність сучасного хімічного виробництва в значній мірі гальмувало розвиток інших галузей промисловості [9, с. 29-30].

Значним кроком у розвитку хімічної промисловості стало створення азотної промисловості в Україні та розробка технології одержання азотної кислоти контактним окисненням аміаку, яка вперше була здійснена у промислових умовах В. Оствальдом у Німеччині та І. І. Андрєєвим у Росії [6, с. 92-93].

Наукову роботу І. І. Андрєєв розпочав з інтенсивних фізико-хімічних досліджень процесу окиснення аміаку на платині: було вивчено термодинаміку реакцій, вихід NO при різних умовах і на різних

каталізаторах, досліджена методика проведення аналізів тощо. За ініціативою І. І. Андреева було налагоджено виробництво платинових каталізаторних сіток, досліджено кислотостійкі матеріали для побудови абсорбційних башт і розроблено рецепт кислотостійкого цементу для зв'язування гранітного каменю [13, с. 14].

Своїми науковими дослідженнями І. І. Андреев успішно вирішив складні питання одержання NH_3 із коксобензолної аміачної води й очищення його від шкідливих домішок переробки аміаку в дефіцитні азотні продукти, які раніше імпортувались в країну [13, с. 15].

Уведення в дію і наступний розвиток Горлівського азотно-тукового заводу мало важливе значення для оволодіння технікою високого тиску й складним каталітичним процесом. Усе це зумовило проведення нових науково-дослідних робіт, підготовку інженерних кадрів для азотної промисловості. Подальший розвиток азотної промисловості, що був тісно пов'язаний з новими науковими дослідженнями, обумовив створення науково-дослідного центру для проведення фізико-хімічних досліджень синтезу NH_3 , виробництва HNO_3 , одержання N_2 - H_2 суміші, вивчення каталізаторів для багатьох нових виробництв. На базі лабораторії основної хімії Інституту прикладної мінералогії в 1933 р. створюється Державний науково-дослідний інститут азотної промисловості – ДІАП та проектний інститут азотної промисловості – ДІПРОАЗОТ, які успішно виконували завдання та розв'язували проблеми розвитку азотної промисловості [9, с. 22-34].

В 1933 р. у Харкові відбувся VI Менделєєвський з'їзд, у роботі якого взяли участь більше 950 хіміків України. Головним завданням в області вивчення зв'язаного азоту на з'їзді було виділено дослідження процесу синтезу NH_3 і контактного окиснення аміаку із метою одержання азотної кислоти. Зусилля науковців були направлені на розробку технічно-сучасних і екологічних методів виробництва чистого азоту та водню для синтезу аміаку. Чистий азот отримували ректифікацією рідкого повітря при низьких температурах, і цей метод залишається до теперішнього часу найбільш економічним [10, с. 36-40].

Подальший розвиток наукових досліджень у галузі хімічної технології в Україні було призупинено війною, німецькі війська повністю зруйнували заводи азотної галузі України [7, с. 98]. Сполуки азоту (аміак, азотна кислота, нітросполуки) – основа для виробництва пороху та вибухових речовин, тому хімічна промисловість СРСР перебувала свої підприємства для потреб військового часу. У цей час наукова діяльність харківського колективу кафедри технології неорганічних речовин не переривалась, успішно розвивались дослідження в області кінетики,

каталізу, абсорбції, технології зв'язаного азоту, добрив та кислот на Чирчикському (Узбекистан) електрохімічному комбінаті [13, с. 156]. В інших наукових центрах України дослідження в цій галузі припинилися, вони не евакуювались. Наукові пошуки в Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Северодонецьку, Одесі були продовжені тільки в 60-х роках минулого століття [8, с. 136].

Однією з найвидатніших, передових, висококваліфікованих наукових шкіл з кінетики та каталізу технології зв'язаного азоту, виробництва азотної кислоти, аміаку, мінеральних добрив, з розвитку інших галузей технічної хімії є школа академіка В. І. Атрощенко. Його діяльність пов'язана з кафедрою технології неорганічних речовин Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (саме таку назву зараз носить вища школа, де працював В. І. Атрощенко). Хімікам-технологам усього світу відоме його ім'я як науковця, праці якого заклали підґрунтя для становлення хімічної технології як науки, насамперед, у становленні азотної промисловості України [13, с. 59].

Значний вплив на В. І. Атрощенко мав професор І. Є. Ададуров ще в роки навчання В. І. Атрощенко в інституті, а потім – в роки сумісної діяльності при виконанні кандидатської дисертації. Вчений, громадський діяч і людина високої моралі, принципових поглядів і доброти, професор І. Є. Ададуров працював завідувачем кафедри технології мінеральних речовин у Харківському хіміко-технологічному інституті (нині Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут») у 1933 – 1938 рр., а в 1938 – 1986 рр. безперервно керував кафедрою його учень – В. І. Атрощенко.

Наукова діяльність І. Є. Ададунова була присвячена дослідженням в області каталізу, кінетики хімічних реакцій, удосконаленню технології виробництва сульфатної кислоти, дослідженням з інтенсифікації виробництва азотної кислоти, технологій одержання різних солей. За результатами досліджень він надрукував більше 140 наукових праць. Фактично проф. І. Є. Ададуров заповнив основу і започаткував наукову школу в галузі каталізу, технології сірчаної та азотної кислот, соди. Він підготував і дав шлях у майбутнє наукове життя Г. К. Борескову, Ф. К. Михайлову, В. І. Атрощенко, А. Н. Цейтліну, В. І. Конвісару – це мала частка науковців, які вважали проф. І. Є. Ададунова своїм учителем [13, с. 57-58].

У другій половині 1940-х – 1950-х рр. в Україні фактично створювалась хімічна промисловість, оскільки підприємства в часи війни були повністю зруйновані.

Найбільших темпів розвитку хімічна промисловість досягла в 60-80-і рр. XX століття завдяки інтенсивним науковим дослідженням та

бурхливому розвитку азотної промисловості, яка переживала суттєві кількісні та якісні зміни. Споруджувались комбіновані системи одержання азотної кислоти потужністю агрегатів 120 т кислоти на добу. Застосовувались абсорбційні колони із сітчастими тарілками. У розробці цих систем виробництва азотної кислоти брали участь вчені Державного інституту азотної промисловості та Харківського політехнічного інституту. Подальші дослідження науковців дали змогу налагодити виробництво азотної кислоти на ВАТ «Рівнеазот», де виробництво здійснюється в агрегатах під єдиним тиском 0,716 МПа (УКЛ-71). Наукова діяльність учених України була тісно пов'язана із промисловим виробництвом, з проектними інститутами. Так, при проектуванні й розробці нових агрегатів виробництва азотної кислоти під тиском 0,716 МПа було використано значну кількість наукових результатів досліджень В. І. Атрощенко та співробітників ХПІ:

- кінетичне рівняння окиснення NH_3 до NO під тиском для розрахунку оптимального часу контактування газу з каталізатором, який забезпечує максимальний вихід NO [2, с. 5-6];
- математичну модель процесу окиснення NH_3 для промислових умов на платиновідному каталізаторі [3, с. 40];
- оптимальні технологічні умови на стадії окиснення NH_3 до NO під тиском 0,716 МПа: співвідношення $\text{O}_2 : \text{NH}_3$; температура процесу; лінійна швидкість, напруженість та кількість каталізатора; тиск процесу; механізм процесу втрат каталітичних сіток та ін. [12, с. 9];
- оптимальні умови окиснення NO до NO_2 та конкретні параметри для технологічної схеми [4, с. 38];
- на стадії абсорбції оксидів азоту результати досліджень рівноваги й швидкості взаємодії NO_2 , N_2O_3 та N_2O_4 із H_2O , водними розчинами HNO_3 ; розрахунок ступеня переробки оксидів азоту; рівняння для знаходження ккд тарілок та ін. [4, с. 2681].

Для створення нової технологічної схеми виробництва азотної кислоти вченими кафедри ТНР ХПІ було запропоновано оптимальні параметри на стадії окиснення NH_3 в агрегаті АК-72 (АК-72М); вперше було досліджено технологічні фактори, що впливають на процес взаємодії оксидів азоту за H_2O на стадії абсорбції в схемі АК-72 під тиском до 1,2 МПа [10, с. 126-127]. Співробітниками цієї кафедри було запропоновано використовувати кисень для окиснення NH_3 , NO і абсорбції NO_2 з метою подальшого створення ефективних технологій виробництва HNO_3 , підвищення продуктивності агрегатів та збереження енергії і ресурсів [3, 10].

Вагомі й ґрунтовні результати досліджень науковців України В. І. Атрощенко, В. Т. Єфімова, І. І. Литвиненка, В. В. Кутового,

Т. І. Печенко, В. І. Конвісара, К. Г. Сєдашової, В. М. Каута та ін. було широко використано для розробки, проектування й побудови технологічної системи великої потужності для виробництва концентрованої азотної кислоти (98-99 %) прямим синтезом безпосередньо з рідких оксидів азоту [13, 8].

Учені України проводили широкі впровадження наукових результатів дослідження на багатьох азотно-тукових підприємствах, що дозволило знизити собівартість азотної кислоти, азотних добрив і багатьох продуктів хімічної промисловості [13, 6]. Так, у 1969 р. був створений серійний агрегат УКЛ-7, за що низці учених було присвоєно звання лауреатів Державної премії СРСР. Співробітниками Харківського політехнічного інституту запропоновано десять нових способів виробництва азотної кислоти, більшість яких упроваджено в промислових умовах. Основним напрямком дослідження було вивчення технологічних процесів, які відбуваються під тиском і з використанням каталізаторів в азотній промисловості. Науковці запропонували використання кисню у виробництві азотної кислоти на всіх стадіях і розробили контактний апарат нового типу для окиснення аміаку високої концентрації [8, с. 129].

Значний внесок у становлення та розвиток азотної промисловості України зробили О. Я. Лобойко, А. С. Савенков, В. І. Тошинський, М. Ф. Клещов, О. В. Шапка, Г. І. Гринь, І. О. Слабун, В. Г. Сазонтов, В. В. Казаков та ін., які пов'язували свою діяльність з кафедрою «хімічної технології неорганічних речовин, каталізу та екології» НТУ «ХПІ». З 1986 р. до теперішнього часу кафедру очолює лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, доктор технічних наук, професор О. Я. Лобойко. Він продовжує дослідження у галузі азотної промисловості, хімічної науки й технології. Зараз існує багато варіантів технологічних схем виробництва азотної кислоти. Це складні енерготехнологічні комплекси великої одиничної потужності із вирішеними проблемами захисту навколишнього середовища, які працюють завдяки науковим розробкам великої кількості учених і фахових співробітників.

Таким чином, проведене дослідження дало змогу з'ясувати головні етапи та роль наукових досліджень у галузі азотної промисловості. Проф. І. Є. Ададуров стояв біля витоків технології зв'язаного азоту, азотної промисловості України, а у подальше формування й становлення азотної промисловості внесли свої наукові здобутки його учні. Завдяки науковій діяльності учених у 50-60-і рр. ХХ ст. завершується формування технології зв'язаного азоту, в якій визнаним науковим лідером був академік В. І. Атрощенко. Подальший розвиток хімічної промисловості в Україні буде пов'язаний з суттєвим удосконаленням

існуючих технологічних процесів, у тому числі і високопродуктивних, їх апаратурним оформленням, виробництвом різноманітної малотонажної продукції, більш глибоким використанням тепла хімічних реакцій, впровадженням високоактивних каталізаторів, підвищенням якості продукції, що випускається, а також розробкою і впровадженням енергозберігаючих і екологічно чистих технологій з використанням в управлінні технологічним процесом сучасної електронно-обчислювальної техніки.

Література

1. *Атрощенко, В.* Технология азотной кислоты / В. Атрощенко. – М., 1970.
2. *Атрощенко, В.* Исследование контактного окисления аммиака под давлением / В. Атрощенко // Вестник ХПИ. – 1968. – Вып.2. №32 – С. 3-6.
3. *Атрощенко, В.* Исследование кинетики окисления аммиака под давлением на платиновом катализаторе / В. Атрощенко // Катализ и катализаторы. – 1970. – Вып.3. – С. 38-44.
4. *Атрощенко, В.* Окисление окиси азота в колоннах с сетчатыми тарелками / В. Атрощенко // ЖПХ. – 1965. – Т. 38. Вып. 12. – С. 2678-2682.
5. *Гамбург, Д.* Синтез аммиака: история и современность / Д. Гамбург // Химическая промышленность. – 1992. – С. 36-40.
6. *Гринь, С.* Технологія зв'язаного азоту у фундаментальних працях із загальної історії розвитку хімічної технології / С. Гринь// Інтегровані технології та енергозбереження. – 2007. – №4 – С.92-100.
7. *История социалистической экономики СССР. – Т.5. Советская экономика накануне и в период Великой Отечественной войны (1938-1945).* – М., 1978.
8. *Мельник, Т.* Розвиток азотної промисловості в Україні. Історичний аспект / Т. Мельник // «Вісник НТУ «ХП». Історія науки і технік. – 2008. – № 8. – С. 102-108.
9. *Овчаренко, Б.* Основные этапы развития ГИАП / Б. Овчаренко // Химическая промышленность. – 1981. – №4. – С. 22-34.
10. *Кузнецов, П.* Історія розвитку азотної промисловості України (початок-кінець ХХ ст.) / П. Кузнецов. – Харків, 2009.
11. *Скляренко, В.* Открытия и изобретения / В. Скляренко. – Харьков, 2009.
12. *Савенков, А.* Исследование процесса окисления аммиака под давлением : автореф. дис. ... канд. техн. наук / А. Савенков. – Харьков, 1969.
13. *Товажнянський, Л.* Наукова та науково-організаційна діяльність академіка В. І. Атрощенко в хімічній технології / Л. Товажнянський – Харків, 2006.

Джерелознавство

УДК 930.1

Исторический источник как «след прошлого»: историко-эпистемологический анализ

Евстратьев Олег Игоревич

В статье рассматривается проблема исторического источника как «следа прошлого» с точки зрения исторической эпистемологии. Данный подход позволяет представить в диалектическом единстве прошлое как объект изучения историка и современность как среду, в которой осуществляется его деятельность. Особое внимание в статье уделено рассмотрению этапов исторического исследования в соответствии с данной концепцией.

Ключевые слова: исторический источник, «след прошлого», историческая эпистемология.

Євстрат'єв Олег. Історичне джерело як «слід минулого»: історико-епістемологічний аналіз. У статті розглядається проблема історичного джерела як «сліду минулого» з точки зору історичної епістемології. Даний підхід дозволяє представити в діалектичній єдності минуле як об'єкт вивчення історика і сучасність як середовище, в якому здійснюється його діяльність. Особливу увагу в статті приділено розгляду етапів історичного дослідження відповідно до цієї концепції.

Ключові слова: історичне джерело, «слід минулого», історична епістемологія.

Yeustratsyeyu Aleh. The historical source as a “trace of the past”: historico-epistemological analysis. The article deals with the problem of a historical source as a “trace of the past” from the point of view of the historical epistemology. This approach allows us to represent the past as an object of the study of historian and present as an environment of his activities in the dialectical unity. Special attention is being paid to the steps of a historical research in accordance to this concept.

Keywords: historical source, “trace of the past”, historical epistemology.

В условиях роста научной междисциплинарности и общественной значимости исторической науки, расширения её проблемного поля и круга используемых источников от исследователя требуется особая обстоятельность в деле оценки применяемых им теорий и методов, которые зачастую воспринимаются априорно. Подобная саморефлексия становится возможной лишь в случае выхода за дисциплинарные рамки

© Евстратьев О., 2016

исторической науки в «заповедное поле» философов. Это обстоятельство не остановило некоторых выдающихся историков, среди которых И. Г. Дройзен, Р. Дж. Коллингвуд, М. Блок, А. Я. Гуревич, Ю. И. Семёнов и др., чья метатеоретическая рефлексия об истории, по словам немецкого философа А. Буллера, «оказалась не только довольно успешной, но и очень полезной как для историков, так и для философов, потому что благодаря «вмешательству» историков в процесс философской рефлексии об исторической науке эпистемология истории смогла сохранить тесную связь с практикой исторических исследований» [2, с. 8-9]. Рассуждения немногочисленных историков, занимавшихся историческим осмыслением своей собственной деятельности, легли в основу настоящей работы. Однако поднятая нами проблема до сих пор специально не рассматривалась в научной и философской литературе.

Очевидно, что исторический источник является единственным «мостиком», связывающим историка с прошлым. Именно на его основании и под влиянием индивидуальных факторов исследователь создает историческое повествование. Поэтому, как отметил британский историк Р. Дж. Коллингвуд, «фактом, привлекающим внимание философа, является не прошлое само по себе, как для историка, и не мысль историка о нем, как для психолога, но то и другое в их взаимном отношении» [8, с. 6].

Таким образом, целью настоящей работы является историко-эпистемологическая рефлексия над проблемой взаимосвязи исторического источника и историка. Историческая эпистемология задает вопросы «об истории», выходя за ее пределы. По замечанию А. Буллера, «историческая эпистемология стремится познать не процессы и события прошлого, а логику познавательных шагов историка» [2, с. 8], что делает ее историческим дисциплиной. Данный подход, с нашей точки зрения, позволяет исследователю осознанно подходить к историко-философским основам своей деятельности и сохранить научную честность на «минном поле» исторического субъективизма и вольных интерпретаций.

По мнению российского историка В. И. Герье, «история отличается от других наук главным образом тем, что не имеет дела непосредственно со своим материалом, т.е. с историческими событиями, но видит только отражения, которые они произвели на очевидцев и ближайших к ним свидетелей» [3, с. 113]. Эти отражения доступны нам в виде исторических источников, составляющих основу исторического знания. Внимание на данное обстоятельство обратил также И. Г. Дройзен. По его словам, «данными для исторического опыта и исследования являются не прошлые времена – они минули, – а непреходящее, то, что от них осталось

в данный момент, т.е. Здесь и Теперь» [5, с. 462]. Можно заметить, что исторический источник представляет собой, выражаясь словами французского философа П. Рикёра, «присутствие отсутствующего», или «след прошлого».

Представление об источнике как о «следе прошлого» появилось относительно давно. Еще в конце XIX в. французские историки Ш.-В. Ланглуа и Ш. Сеньобос указывали, что «история пишется по документам. Документы – это следы, оставленные мыслями и действиями некогда живших людей» [9, с. 49]. М. Блок, в свою очередь, задавался вопросом: «Что понимаем мы под словом «источник» если не след, т.е. доступный нашим чувствам знак, оставленный феноменом, который сам по себе нам недоступен?» [1, с. 33]. Пристальное внимание понятию «след прошлого» уделила немецкий философ Сибилле Кремер. Она выделила следующие его признаки:

1. Отсутствие (след указывает на отсутствие чего-то или кого-то, не делая его присутствующим и даже не показывая само отсутствующее).

2. Способность к ориентированию (след существует лишь в когнитивном пространстве следующего ему, при этом соответствуя интересам и целям этого человека).

3. Материальность (любой след доступен чувственному восприятию человека).

4. Нарушенность (след становится заметным лишь при условии нарушения привычного порядка вещей; след есть вторжение Потустороннего в привычное для нас Посюстороннее, что позволяет «следам прошлого» становится заметными историку).

5. Немотивированность (следы оставляются непреднамеренно).

6. Зависимость от наблюдения и действия (какая-либо вещь становится следом лишь в контексте целенаправленного интереса познающего субъекта; «следы рождаются в глазах наблюдателя»).

7. Интерпретативный, нарративный, многозначный характер (о следе можно лишь рассказать, предварительно проинтерпретировав его одним из множества возможных способов в зависимости от целей познания).

8. Асинхронность (оставившего след и читающего его всегда разделяет временное пространство, которое формирует саму структуру следа, что позволяет говорить о его двойной темпоральности).

9. Одномерность и необратимость (след нельзя изменить; «разговор» с ним всегда носит односторонний, со стороны историка, характер; никакого диалога со следом наладить нельзя).

10. Посреднический, гетерономный, пассивный характер (след есть лишь «посыльный» прошлого, говорящий чужими голосами, лишь передающий информацию) [13, с. 14-18].

Таким образом, любой объект актуальной действительности, созданный некогда человеком и доступный непосредственному наблюдению, представляет собой «след прошлого». Ничего, кроме этих «следов», исследователю недоступно. «Всякая же мысль и всякий поступок, не оставивший прямого или косвенного следа или видимый след которого исчез, навсегда потерян для истории, как если бы он никогда и не существовал» [9, с. 49].

Но сами по себе эти «следы» являются историческими источниками лишь потенциально. Для того чтобы тот или иной предмет современности как «след прошлого» стал испускать свет знаний о своем происхождении и прошлом окружении, его надо привести в особое состояние, что под силу лишь историку, поскольку «он обладает способностью воспринимать предметы своего настоящего в особом имажинарном и “идеальном пространстве”, в котором прошлое оживает и приобретает конкретный образ» [2, с. 29–30]. П. Рикёр, подчеркивая активную роль «следа прошлого» в плане активизации познавательного процесса, говорил, что «след есть знак и действие в одном» [14, с. 193]. Также и Р. Дж. Коллингвуд отметил, что «доисторические кремневые орудия или римская керамика для будущих поколений становятся историческими свидетельствами не потому, что люди, создавшие их, считали их таковыми, а потому, что мы расцениваем их как исторические свидетельства» [8, с. 15].

Таким образом, историко-эпистемологическое понимание источника как «следа прошлого» позволяет представить в диалектическом единстве прошлое как объект изучения историка и настоящее как среду, в которой осуществляется его деятельность. В данном контексте историк предстает как наблюдатель, исследующий прошлое, имманентно присутствующее в настоящем и зафиксированное в виде «следов-источников», с определенных позиций и с помощью особых методов. Только во взаимодействии историка и «следа-источника» в особом пространственно-временном измерении, в котором одновременно присутствует прошлое и настоящее и которое А. Я. Гуревич называл «территорией историка» [см. 4], возможно появление исторического нарратива.

Каков же механизм этого взаимодействия? Инициатором его выступает историк. Именно он формулирует вопрос, актуализирующий определенный фрагмент прошлого. Причем данный вопрос обусловлен не прошлым самим по себе, а «ставшим таковым настоящим». Постановку проблемы, а вслед за ней и научной гипотезы, можно считать одним из важнейших этапов всего исторического исследования, поскольку он определяет его границы: ведь ни одному историку не под

силу «исследовать и предусматривать все взаимосвязи реальной жизни [...]». Только ограничивая прошлое, историк может (ре)конструировать его» [2, с. 51], стремясь, в конечном счёте, понять, как прошлое повлияло на настоящее, – а также направленность: перспектива видения прошлого исследователем, по замечанию немецкого историка И. М. Хладениуса, определяется его «пунктом наблюдения» (*Sehepunkt, Standpunkt*) [см. 2, с. 13], который обуславливает интересующую историка проблему и горизонт видения прошлого. Таким образом, уже на первом этапе научной работы историк должен понять, что именно он, а не источник, несёт ответственность за то, что включается в исторический нарратив.

На втором этапе исследования историк вводит релевантные «следы прошлого» в проблемное поле, т.е. осуществляет отбор тех «следов», которые были оставлены актуализированным на первом этапе фрагментом прошлого. По мнению А. Буллера, «условием реализации этой возможности является когнитивная способность субъекта “узнавать” в предметах своего настоящего “следы” и “остатки” прошлого» [2, с. 134]. В поисках полезной информации о событиях прошлого имеет смысл обращать внимание на любой «след», не ограничиваясь лишь анализом письменных источников, хотя они и являются наиболее информативными. Историка интересуют не сами эти «следы» как материальные объекты, не их химический состав или строение, но их человеческие качества, т.е. их свойство транслировать определенную информацию о человеке. Для того чтобы вычлени эту информацию, «следы прошлого» необходимо прочитать, выяснить их буквальное значение и смысл, в связи с чем они вводятся в научный оборот, превращаясь в исторические источники.

Третий этап исследования начинается с прочтения «следов-источников» и попытки выделить из них отдельные факты. В этом контексте крайне важно учитывать диалектику триединства «историк» – «след прошлого» – «источник». Ведь, по замечанию российского историка О. М. Медушевской, «исторический факт не есть нечто, данное непосредственно в восприятии» [5, с. 60]. Он имманентно содержится в «следе прошлого», который, как было показано выше, рождается лишь в сознании историка. Задавая «следу прошлого» различные вопросы, исследователь сможет обнаружить интересующие его факты. Но сами эти факты не есть факты объективной реальности, поскольку они опосредованы, с одной стороны, человеком или людьми прошлого, оставившими «след», и, с другой стороны, историком, прочитавшим этот «след» как исторический источник. Прошлое как «вещь в себе» нам недоступно. Лишь будучи опосредованным автором «следа» и историком, определенным образом прочитавшим, т.е. проинтерпретировавшим

этот «след», оно становится «вещью для нас» в виде исторического повествования.

На подобный характер факта вслед за М. А. Баргом обратил внимание советский историк Д. И. Ковальченко. Он выделил три типа исторических фактов: 1. Факты исторической действительности; 2. Факты исторического источника («сообщение источника»); 3. Научно-исторические факты («факты-знание») [7, с. 143]. Таким образом, факт исторической действительности, отраженный в «следе-источнике», прежде чем попасть в историческое повествование, подвергается как минимум двойному опосредованию: автором «следа-источника» и историком. Важно отметить, что видение исторических фактов историком обусловлено научной теорией, проблемой и гипотезой, выдвинутыми на первом этапе исследования, а также множественными вненаучными факторами [11]. Поскольку «след прошлого» всегда есть знак, среди основных дисциплин, определяющих методiku его научной обработки в качестве исторического источника, можно выделить герменевтику и семиотику.

Добравшись до исторического факта, исследователь получает лишь фрагментарное и опосредованное знание о прошедших событиях, поскольку, согласно наблюдению российского историка Ю. И. Семёнова, «установление факта есть вырывание момента действительности из самой действительности» [11]. Но для понимания прошлого необходимо объединить эти отдельные факты разной сложности и характера в единое целое. В отличие от естествоиспытателя, имеющего возможность дробить целостную и доступную его чувственному восприятию реальность на части, как ему удобно, историк, наравне с детективом, имеет дело с уже раздробленной действительностью, доступной ему не непосредственно, но лишь в виде отдельных «следов прошлого», своего рода груды обломков, не представляющих по отдельности особой ценности. Ведь отдельная улика не может дать целостной картины преступления, необходимой для выяснения личности преступника? Также и историк не сможет добиться разрешения поставленной им на первом этапе исследования проблемы, опираясь лишь на отдельные «следы-источники» и факты, почерпнутые из них, вне их взаимной связи. По словам Ю. И. Семёнова, «выявление связей между фактами обычно именуется их истолкованием (интерпретацией), а результат этого процесса – пониманием фактов, а тем самым и их объяснением» [11].

Процесс объединения раздробленных фактов в единую историческую картину Ю. И. Семёнов называет холизацией [см. 11; 12, с. 93-94]. Процесс этот предполагает существование некой идеи, которая «выступает в

качестве своеобразного клея, с помощью которого факты соединяются в единое целое» [11]. Именно на стадии холизации открываются широкие возможности для различных интерпретаций тех или иных фактов, а также того, что принято именовать фальсификацией истории. Ведь идея, на основании которой осуществляется объединение фактов в единое целое, формулируется исключительно самим историком. Некоторые мыслители в этой связи утверждали, что историк не реконструирует, т.е. восстанавливает, прошлое, а конструирует его, т.е. создает заново [см. 10]. Ситуацию усложняет также отсутствие достаточного количества «следов прошлого» для восстановления прошедшей действительности, что вынуждает исследователя использовать свою фантазию с тем, чтобы заполнить белые пятна.

Особенно ярко все эти особенности исторического познания выступают на четвертой, последней стадии исследования, которая заключается в создании исторического повествования. Задача в данном случае сводится к использованию знаков, общедоступных для современников историка и обозначающих интерпретированный определенным образом «след прошлого». Мало того, что картина прошлого, получившаяся у исследователя, опосредована как минимум тремя ступенями интерпретации: на уровне «следа прошлого» тем, кто его оставил; на уровне исторического источника историком, вычленившим из него определенные факты; и на уровне холизации, – в конечном счете все это преподносится читателю в отличной от изучаемой прошлой действительности знаковой системе. Исторический нарратив, как общественно значимый результат научной деятельности историка, равно как и исторический факт, есть продукты взаимодействия трёх нераздельных элементов: историка, «следа прошлого» и исторического источника.

Таким образом, ученому-историку в его стремлении объективно реконструировать прошлое, приходится сталкиваться с множеством трудностей, в основе которых лежит специфический характер объекта исторической науки. По словам А. Я. Гуревича, в случае с исторической наукой «под объектом принято подразумевать внеположный нашему сознанию фрагмент мира. Это историческое прошлое, “каким оно, собственно, было”. Но приходится признать, что история в этом смысле недоступна нашему познанию. То, что мы, историки, изучаем, есть именно предмет, т.е. тот образ прошлого, который возникает перед нашим умственным взором, когда мы формулируем свои вопросы. Это тот образ прошлого, который в результате наших настойчивых усилий создается из дошедших до нас посланий исторических источников» [4,

с. 84-85]. Предмет истории можно представить в виде нераздельной триады «историк» – «след прошлого» – «источник» (см. схему 1), связанной нитями интерпретаций, которые во многом обуславливаются субъективными и вненаучными факторами, воздействующими как на историка, так и на оставившего «след». Выйти за пределы этого порочного круга не представляется возможным. Остаётся лишь подчинить его себе, регулярно подвергаясь «целебной процедуре» историко-эпистемологической саморефлексии.

Схема 1. «Рождение» исторического нарратива.

По замечанию Ю. И. Семёнова, «прошлое человечества не зависит от сознания историка. Можно спорить о том, каким бы оно могло быть, но оно было именно таким, а не иным, в этом смысле оно безальтернативно. Историк не создает и не может создать прошлое, он его отражает, воспроизводит, воссоздает, реконструирует на основе источников, которыми располагает. И его задача состоит в том, чтобы воспроизвести, воссоздать это прошлое как можно точнее» [11]. Эта задача представляется достаточной для обоснования научного статуса истории. Чтобы достичь её, историку имеет смысл отказаться от навязывания «следам прошлого» тех проблем и их решений, которые актуальны для современного ему общества, но лишь задавать им вопросы, позволяющие раскрыть прошлое с новой стороны. Представляется важным иметь в виду, что «след прошлого» есть знак, но особый знак, понятный в полной мере лишь тем людям прошлого, кто оставил его. Чтобы этот «след» смог ответить на наши вопросы, его надо «перекодировать» понятным «следу» образом; нужно как бы погрузиться с нашим вопросом, обусловленным актуальной нам действительностью, в семантическую структуру «следа прошлого» со всеми его особенностями, перевести наш вопрос на язык, понятный «следу прошлого». Имеет смысл избегать вопросов о «капитализме в Древнем Риме, тоталитарном режиме Ивана Грозного или тоталитаризме в идеале якобинства», а также

методологических анахронизмов, вроде «интеллигентов» времен Юлия Цезаря, и ветеранов “революционных армий” периода гражданских войн, и “крупных капиталистов Рима”, и “богатых представителей муниципальной буржуазии”» и т.п. [10, с. 82] Лишь тогда мы сможем получить ответ в контексте изучаемого фрагмента прошлого, что и является конечной целью исторического исследования [см. 4].

Литература:

1. Блок, М. Апология истории или ремесло историка / М. Блок. – М., 1986.
2. Буллер, А. Введение в теорию истории / А. Буллер. – М., 2013.
3. Герье, В. Очерк развития исторической науки / В. Герье. – М., 2011.
4. Гуревич, А. Территория историка / А. Гуревич // Одиссей. Человек в истории. – М., 1996. – С. 81-109.
5. Дройзен, И. Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории / И. Дройзен. – СПб., 2004.
6. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И. Данилевский, В. Кабанов, О. Медушевская, М. Румянцева. – М., 1998.
7. Ковальченко, И. Методы исторического исследования / И. Ковальченко. – М., 2003.
8. Коллингвуд, Р. Дж. Идея истории. Автобиография / Р. Дж. Коллингвуд. – М., 1980.
9. Ланглуа, Ш.-В., Сеньобос, Ш. Введение в изучение истории / Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобос. – М., 2004.
10. Савельева, И., Полетаев, А. О пользе и вреде презентизма в историографии / И. М. Савельева, А. В. Полетаев // «Цепь времен»: Проблемы исторического сознания. – М., 2005. – С. 63-88.
11. Семёнов, Ю. История (историология) как строгая наука [Электронный ресурс] / Ю. Семёнов. – Режим доступа: http://scepisis.net/library/id_155.html. Доступ: 17.05.2016.
12. Семёнов, Ю. Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) / Ю. Семёнов. – М., 2003.
13. Krämer, S. Was also ist eine Spur? Und worin besteht ihre epistemologische Rolle? / S. Krämer // Spur. Spurenlesen als Orientierungstechnik und Wissenskunst. – Frankfurt am Main, 2007. – S. 11-33.
14. Ricœur, P. Zeit und Erzählung. In 3 Bde. / P. Ricœur. – München, 1991. – Bd. III: Die erzählte Zeit.

УДК 94(477.83-25)«16/17»:[687:657.474.22]

Цехова книга кравецького цеху як джерело до історико-демографічної характеристики Львова XVII – початку XVIII ст.

Паславська Наталія Орестівна

У статті охарактеризовано цехову книгу, що містить записи про прийняття на навчання та визволення учнів кравецького цеху. Представлене джерело дає можливість скласти уявлення не лише про виключно ремісниче середовище кравецької корпорації, але й доповнити та скоригувати результати історико-демографічних досліджень Львова.

Ключові слова: цехова книга, кравецький цех, Львів.

Паславская Наталья. Цеховая книга портновского цеха как источник для историко-демографической характеристики Львова XVII – начала XVIII вв. В статье охарактеризовано цеховую книгу, содержащую записи о приёме на обучение и освобождении учеников портновского цеха. Указанный источник даёт возможность составить представление не только об исключительно ремесленной среде портновской корпорации, но и дополнить и скорректировать результаты историко-демографических исследований Львова.

Ключевые слова: цеховая книга, портновский цех, Львов.

Paslavska Nataliya. Craft book tailoring shop as a source for historical and demographic characteristics of the city XVII – early XVIII century. This article describes tailoring workshop book of records that contains entries of acceptance for studies and liberation students tailoring shop. Submitted source enables an idea not only about the environment only craft tailoring corporation, but also to supplement and adjust the results of historical and demographic research the history of the city.

Key words: tailoring workshop book of records, tailoring workshop, Lviv.

Важливим джерелом для дослідження історії ремісничих корпорацій Львова є цехові книги, куди, як правило, записувались дані про хід і результати щорічних виборів старших цеху, протоколи засідань цеху, велись записи про прийняття на навчання учнів із зазначенням року їхнього народження, місця походження, терміну навчання, імен батьків та майстра, за яким закріплювався хлопець, записи про визволення

учнів; окремо могли вестися записи майстрів та рахунково-фінансові справи цеху (записи прибутків та видатків). Загалом львівських цехових книг з періоду XVII – XVIII ст. збереглося близько трьох десятків. Найдавнішими є цехові книги крамарів (1528–1632 pp.) [13], будівельників (1582–1879 pp.) [14], ковалів (1589–1746 pp., 1592–1788 pp.) [15], шевців (1665–1732 pp.) [12] та кравців (1607–1717 pp.) [16]. Збережений комплекс джерел, у порівнянні з іншими українськими містами, є чи не найбільшим і дозволяє вести цікаві спостереження над різноманітними аспектами соціально-правового, економічного, національно-релігійного та історико-демографічного буття ремісничого соціуму Львова ранньомодерної доби. В цілому цехові книги у поєднанні із аналізом та співставленням інших збережених письмових носіїв інформації (цехових статутів, привілеїв, метричних книг, записів про прийняття міського громадянства, судових актів) дають змогу скласти доволі чітку картину про життєвий цикл та професійну кар'єру пересічного ремісника – від прийняття на навчання до вступу в цех повноправним майстром. В ширшому контексті – доповнити та скоригувати результати історико-демографічних досліджень львівського соціуму (простежити міграційні потоки населення, що стікалося до міста; відкрити нові пласти інформації про середній клас та непривілейованих міщан; подати етно-конфесійну статистику мешканців, тощо) [7, с. 316-317].

Проте, реміснича тематика не надто популярна в історіографічних студіях. Попри значний успіх урбаністичних досліджень в західній історіографії, українські історики лише починають освоювати цю ділянку роботи [2, 5, 7, 10-11, 17]. Більшість праць оглядового характеру, присвячених львівському ремеслу, написані переважно в першій третині XX ст. [20, 22-24], сьогодні застаріли як методологічно, так й інформаційно. В радянський період ремесла та цехи вивчалися переважно з погляду економіки та соціальної боротьби, однак ці студії були обмежені вимушеною кон'юнктурною тенденційністю і часто їм бракувало об'єктивного аналізу [1, 9]. Новим ґрунтовним дослідженням з історії ремісничих корпорацій є праця львівського історика М. Капрала [6], що містить комплексний аналіз правового, соціального, релігійного, економічного, культурного життя представників шевського ремесла у XVII – XVIII ст., зроблений на підставі даних цехових книг шевського цеху. Загалом проблема студій над професійними групами міста залишається відкритою. З огляду на окреслену актуальність, метою публікації є характеристика ремісничого середовища кравецького цеху на основі даних збереженої цехової книги про прийняття на навчання та визволення учнів. Також здійснюється спроба доповнити та уточнити

історико-демографічну картину Львова в період раннього Нового часу, а саме XVII – початку XVIII ст., що обумовлено хронологічними межами історичного джерела (1607–1717 pp.) [16].

Кравці належали до найдавніших та найчисельніших професій міста. Вони, поряд із шевцями, мельниками, мулярами, сідлярами входили до середньої групи суспільної ієрархії львівського міщанства – поспільства. У найдавнішій збереженій міській книзі Львова (1382–1389 pp.), написаній після пожежі 1381 р., згадується чимало професій львівських ремісників, зокрема 10 кравців. Перша згадка про кравецький цех датується 1425 р. [9, с. 94], а у 1533 р. король Сигізмунд I затвердив статут кравецького цеху [3, с. 361-363]. Загалом кількість кравців у Львові залежала, передовсім, від кількості населення міста та необхідності забезпечити їх одягом. Попит на товар зростав також через потреби війська та модні тенденції. Періодом розквіту кравецького ремесла слід вважати другу половину XVI – початок XVII ст. До кравецького цеху у Львові входили як католики (здебільшого поляки), так і сповідники грецького обряду – українці. Кравці-українці згадуються в статтях львівських райців у 1534 р. [3, с. 363-366]. Незважаючи на декларовану в статутах рівність вступати в цех та вільно виконувати ремесло католикам та православним, майстрівство других було швидше винятком, ніж закономірністю.

В результаті функціонування кравецької корпорації у Львові для дослідників зберігся документ особливої ваги, що творився безпосередньо в цеховому середовищі і дозволяє реконструювати його історію. Йдеться про цехову книгу, що містить записи про прийняття на навчання та визволення учнів [16]. Сумарно – 310 аркушів. Структурно він складається з двох частин: перша частина – прийняття на навчання (1607–1717 pp.) (530 записів +/- 10 (закреслені або недописані)); друга – визволення учнів (1615–1712 pp.) (349 записів +/- 5 (закреслені або недописані)). До 40-х pp. XVII ст. записи велися латинською мовою, далі почала з'являтися польська, яка згодом стала домінуючою. У великих ремісничих цехах поширеною була практика наймати писаря для ведення канцелярських справ або обирати його з-поміж майстрів, однак каліграфія збереженої цехової книги свідчить про те, що нотатки про прийняття та визволення учнів робили самі ж майстри – почерки різні, постійно змінюються, часто некаліграфічні. Записи, як правило, містять дату початку навчання чи визволення учня, ім'я майстра, інформацію про батьків, термін навчання, місце походження (не завжди). 2–3 % записів внесені, а згодом закреслені: очевидно, той чи інший учень залишив навчання, був виключений чи покинув місто.

Попри поганий стан збереження, цехова книга є єдиним вцілілим

джерелом, створеним у ремісничому цеху і містить дані сумарно за 111 років діяльності кравецького братства. Період досить великий і неоднозначний як в житті цеху, так і в історії Львова – від часу розквіту кравецького ремесла наприкінці XVI ст. до втрати кравцями своїх позицій в середині і другій половині XVII ст., коли вони значно поступились шевцям [8, с. 346]. В історії міста це був перехідний і доволі критичний період (облоги військами Хмельницького в 1648 та 1655 рр., облоги турецьких та шведських військ в 1672 та 1704 рр.). Військові події, з однієї сторони, утруднювали торгівлю, а з іншої – створювали сприятливі обставини для збуту ремісничих товарів (забезпечувати одягом численні військові загони – основний пріоритет кравецького цеху в період військових кампаній). Відтак, кількість кравців в ремісничій корпорації зростала відповідно до збільшення попиту на кравецькі вироби, що нерідко було зумовлено військовими подіями в Речі Посполитій.

Кравецька челядь – учні та підмайстри – були невід'ємною складовою ремесла. Без них неможливою була передача досвіду наступним поколінням та, загалом, щоденний процес виготовлення одягу, оскільки саме вони виконували основну та найважчу роботу. Майстри ж часто зосереджувалися лише на найскладніших операціях, що вимагали високої кваліфікації, як-от викройка та викінчення виробу. Чим більше учнів та підмайстрів було в цеху, тим інтенсивніше відбувався процес пошиття одягу та функціонування цехової організації загалом.

Відтак, аналізуючи дані цехової книги кравецького цеху [16, арк. 3-186], можна зробити висновок, що за період 1607–1717 рр. 530 учнів було прийнято на навчання (4,8 щорічно). Впродовж 1607–1650 рр. навчання в цеху розпочало 174 учні (4 щорічно), впродовж 1651–1717 рр. – 356 учнів (6,2 щорічно). Порівняно з цехом шевців, де впродовж 1665–1732 рр. (сумарно 68 років) було прийнято на науку 2073 хлопців (30,9 щорічно) [6, с. 179], це в чотири рази менше. Найінтенсивніше майбутні кравці приступали до науки у 80-х рр. XVII ст. та на початку XVIII ст. (8–9 щорічно), найнижчі показники спостерігаються в 50-х рр. XVII ст. (2,8 щорічно), що пов'язано з буремними роками Хмельниччини.

В період 1615–1712 рр. (сумарно 99 років) визволилось 349 учнів (3,6 щорічно) з 530, які розпочали навчання, тобто деякі учні (181 учень, третина від загалу) відсіювались, переходили в інші міста чи залишали ремесло [16, арк. 187-310]. В період 1615–1650 рр. визволилось 128 учнів (3,7 щорічно); протягом 1651–1712 рр. у середньому щорічно визволялося 3,6 учнів. Тобто, процес визволення учнів у кравецькому цеху був стабільним – 3,6 учнів визволялися щороку. Проте, порівняно з цехом шевців, у якому в період 1665–1738 рр. підмайстрами ставали

17 осіб щорічно [8, с. 347], цей показник був низьким.

Загалом, багато з підмайстрів так і не одержували бажаного статусу, оскільки кандидат в майстри повинен був пройти навчання, здійснити мандрівку, прийняти міське, або, принаймні, передміське громадянство, володіти в місті чи на передмісті нерухомим майном, а також дати певну суму на придбання зброї для міського арсеналу, нести усі матеріальні витрати, пов'язані із процедурою вступу до цеху (заплатити до каси цеху визначену суму грошей, виставити вечерю для майстрів з приводу свого вступу), одружитися, показати своє вміння у вигляді «майстерштуки» тощо [1, с. 18]. Необхідність великих витрат призводила до того, що більшість підмайстрів була неспроможна досягнути статусу майстра. Переважно ставали майстрами сини та зяті майстрів, що були більш заможні та мали протекцію, звільнялися від половини витрат, пов'язаних з одержанням звання майстра.

Попри суто цехову регламентацію життя та діяльності кравців, існувала також релігійна та національна диференціація. Зокрема, в грамоті Владислава IV від 26 жовтня 1634 р. йдеться про те, що «якщо підмайстер католицької віри звідкись до міста прийде працювати у ремеслі і хтось із майстрів-католиків матиме підмайстра руського обряду, тоді руський підмайстер відпрацює один тиждень, а після виходу тижня, відпускаючи русина, має прийняти католика без будь-якої перешкоди» [3, с. 369].

Різниця між кількістю кравців, що розпочинали навчання в цеху, тих, хто визволялися та тих, хто приймав міське право, тобто реально ставав членом цеху, була досить значною. Вимога прийняти львівське громадянство одночасно зі вступом до цеху прописана в статутах 26 професійних корпорацій, зокрема і в статутах та ухвалах кравецького цеху. Цехові статuti могли ставити вступ майстра до цеху в залежність від наявності у нього львівського громадянства. Тобто, спершу – міське право, а потім – майстрівство. Або навпаки – кандидат на вступ до цеху виконував усі цехові вимоги, приносив документи про своє законне народження, після чого цех рекомендував його раді до прийняття міського права. Наприклад, в статтях, затверджених райцями для цеху кравців від 4 березня 1534 р. прописано: «насамперед, якби котрийсь із підмайстрів звідкись у те місто прийшов, перш ніж буде прийнятий до грона майстрів, повинен найперше півроку працювати поруч з майстром, а далі прийняти міське право та задовольнити звичай ремесла» [3, с. 363]. Схоже положення підтверджується грамотою Владислава IV від 26 жовтня 1634 р.: «коли якийсь новоприбулий майстер хоче вступити до цеху, насамперед має прийняти міське право у панів райців, і потім

цехмістри допущають його до прийняття в цех» [3, с. 374]. Так, за даними реєстрів про прийняття міського громадянства в період 1627–1717 рр. громадянами Львова стали 179 кравців (половина від кількості визволених учнів, що становить близько 2 осіб щорічно) [18]. Якщо врахувати також записи про прийняття громадянства, не внесені до чистових реєстрів – а це 54 кравці, тоді щорічно повноправними громадянами ставали 2,6 майстрів.

Таким чином, близько половини кравців відсіювалася під час процедури набуття повноправного статусу майстра. Найбільше складнощів виникало при оплаті численних вступних внесків, дотриманні ustalених цехових традицій та організації бенкетних церемоній, що вимагало значних фінансових витрат. Загалом кравці в окреслений період складали близько 10 % від загалу усіх новоприйнятих громадян міста [4, с. 457]. Найінтенсивніше кравці приймали громадянство в 60–70-х рр. XVII ст. та з початком XVIII ст. (4,5 щорічно). Найменше кравців прийняло міське право в 30-х та 50-х рр. XVII ст. (0,5 щорічно).

Інтенсивність прийняття громадянства, як і вступу до кравецького цеху, залежала від міграційного потоку населення, що приходило до міста, а вцілому – від соціально-економічного та військово-політичного становища Львова та Речі Посполитої. Саме у другій половині XVII ст. (після подій національно-визвольної війни Б. Хмельницького), яка вважається часом лихоліть та занепаду, спостерігається не зниження, а зростання активності поповнення складу львівських громадян цеховими кравцями. Саме такі високі показники (різниця в дев'ять разів) відображають значення та привабливість міста, як осередку великих можливостей. Так, львівське громадянство робило кравця не лише повноправним членом міського соціуму, котрий може користуватися усіма політичними, економічними, соціальними та культурно-релігійними правами й обов'язками, встановленими королівськими привілеями, міським законодавством та ustalеною в місті практикою, але також давало змогу будувати свою професійну кар'єру.

Отже, в кравецькому цеху на рубежі XVI – XVII ст. налічувалось 73 майстри, в 1606 р. – 50, у 1612 р. – 41, 1621 – 45, в 1675–1700 рр. – 53, впродовж 1700–1727 рр. – 69 майстрів [21, с. 76]. Для порівняння: у Перемишлі, другому за величиною міст Руського воєводства, ситуація в кравецькому цеху виглядала так: 1611 р. – 15 майстрів, 1635 р. – 18 майстрів, 1657 р. – 10 майстрів, 1712 р. – 20 майстрів, що становить різницю в 3–4 рази на користь львівських кравців [19, с. 157–159].

Співставляючи дані кількості учнів-підмайстрів-майстрів за період 1607–1717 рр. доходимо висновку, що на одного майстра випало утримувати 2,3 учня та 1,5 підмайстра, що й було наближено до загальної

норми, оскільки в цехових статутах дозволялось одному майстрові утримувати від 1 до 3 підмайстрів та 1 учня [1, с. 17–18]. Однак, не всі майстри могли скористатися учнівською працею, адже для навчання ремеслу потрібно було створити відповідні умови проживання, утримання та харчування. Близько половини цехових кравців Львова були досить бідними, щоб утримувати хлопців та навчати ремеслу. Проте, були й такі, що могли мати до 10 і більше учнів. Набирали багато учнів переважно цехмістри та старші майстри, користуючись становищем в цеху та матеріальними можливостями. Натомість бідні майстри могли й не мати ні учнів, ні підмайстрів. Характерною така картина була для майстрів-українців, оскільки в спільному цеху їм чинилися перешкоди. Поляки обмежували доступ до ремісничого братства українцям, встановивши для їхніх учнів довгий трирічний термін визволення, тоді як учні-католики могли визволитися через один рік. Крім цього, у випадку смерті чи втечі учнів майстри-українці мали змогу приймати нових учнів тільки після того, як визволиться попередній учень (тобто через три роки), а майстри-католики були вільні від таких обмежень [1, с. 16].

Близько 80 % тих, хто приходили вчитися кравецькому ремеслу чи ставали майстрами, були жителями Львова та інших міст Руського і Белзького воєводств – Жидачева, Бережан, Городка, Жовкви, Мостиськ, Перемишля, Самбора, Яворова, Добромилля. Близько 15 % були вихідцями з сіл Галичини – Давидова, Старого Села, Сокільників, Сихова, Головська тощо. Їхня кількість була незмінною навіть після виходу у 1704 р. ухвали міської ради про заборону приймати учнів із сіл без дозволу власника села [8, с. 350]. Решта (до 5 %) кравців прибували з польських (Краків, Познань), німецьких (Гольштейн), австрійських (Відень) земель. Загалом, з отримувачів львівського громадянства, котрі займалися кравецьким ремеслом, впевнено переважали (до 55 %) місцеві львівські кравці; до 25 % становили вихідці з міст Руського та Белзького воєводств. Абсолютна більшість мігрантів не могли отримати міське громадянство і стати повноправним членом цеху, проте саме вони творили живу основу міського простору Львова (понад 75 % не були громадянами міста).

Скориставшись формулою підрахунку загальної величини шевського середовища, яку застосував М. Капраль в своїй роботі [6, с. 197], ми з'ясували, що загалом кравецька ремісничка громада Львова на початку XVII ст. налічувала понад 600 осіб, в середині століття – трохи більше 400, на початку XVIII ст. – близько 600. Для підрахунків взяли середню величину ремісничої родини (4,6 осіб), додали відповідні показники учнів (2,3) та підмайстрів (1,5), що припадали на одну кравецьку майстерню, і отримали середній кількісний склад кравецького домогосподарства

(8,4 особи). Якщо врахувати, що в кравецькому цеху могло працювати до 73 майстрів і помножити цю величину на середній кількісний склад кравецької господи, то отримуємо умовне число кравецької ремісничої спільноти. Населення Львова в XVII – на початку XVIII ст. становило близько 20-25 тис. [5; 9, с. 25-31], серед яких, за нашими підрахунками, 2-3,5 % належало до ремісничої громади кравецького цеху.

Таким чином, записи про прийняття на навчання та визволення учнів дали змогу зробити висновок, що кількість бажаючих вчитися кравецькому ремеслу (4,8 щорічно) переважала над кількістю кравців, які ставали майстрами в цеху (2,6 щорічно) вдвічі. Співставивши дані реєстрів книги із реєстрами прийняття до міського права, можна встановити орієнтовну кількість майстрів (50-70), середнє число підмайстрів, що припадало на майстерню – 1,5 особи, учнів – 2,3 особи. Таким чином, половина кравців відсіювалась в процесі навчання ремеслу. Загалом кравецьке середовище Львова за чисельністю в даний період поступалося лише шевцям. Кількість учнів та підмайстрів, які прибували до Львова, але не приймали міського права, перевищувала в середньому у 2–2,5 рази кількість майстрів-кравців, що отримували міське право. Відсотковий склад кравців серед львівських громадян становив близько 10 %. Кравецька громада Львова налічувала до 600 і більше осіб, що становило 2-3,5 % від загальної кількості населення міста у XVII – на початку XVIII ст. Отож, в силу чисельності кравців, використання їхньої цехової книги дозволяє доповнювати та коригувати наукові уявлення щодо історико-демографічної ситуації в ранньомодерному Львові, а подальші студії із залученням статистичних даних по інших цехах дозволять скласти чіткіші уявлення про ремісничий соціум загалом та населення міста в цілому.

Література

1. Білецький, С. Боротьба підмайстрів з майстрами у Львові в середині XVII ст. / С. Білецький // 3 історії західноукраїнських земель. – К., 1960. – Т. 5. – С. 15-24.
2. Волошин, Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. / Ю. Волошин. – К., 2016.
3. Економічні привілеї міста Львова XV – XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упоряд. М. Капраль. – Львів, 2007.
4. Заяць, О. Громадяни Львова XIV – XVIII ст.: правовий статус, склад, походження / О. Заяць. – К., 2012.

5. Капраль, М. Документи статистичного характеру як джерела дослідження демографії та соціотопографії Львова XVI – XVIII ст. / М. Капраль // Історична топографія та соціотопографія України: Збірник наукових праць. – Львів, 2006. – С. 357-364.
6. Капраль, М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII – XVIII ст. / М. Капраль. – Львів, 2012.
7. Капраль, М. Стан та перспективи дослідження історії міст України: приклад пізньосередньовічного та ранньомодерного Львова / М. Капраль // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2011. – Вип. 20. – С. 313-323.
8. Капраль, М. Цехові книги шевського цеху як джерела до історичної демографії Львова XVII – XVIII ст. / М. Капраль // Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника: історія і сучасність: Доповіді і повідомлення Міжнародної наукової конференції (Львів, 28-30 жовтня 2010 р.). – Львів, 2010. – С. 346-352.
9. Кісь, Я. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII – XIX ст.) / Я. Кісь. – Львів, 1968.
10. Коваленко, О. Ремісничі цехи м. Полтави XVIII ст. / О. Коваленко // Краєзнавство. – 2010. – № 1-2. – С. 130-135.
11. Крапивний, Р. Ремесла Ніжинського полку в контексті економічного розвитку Лівобережної України (середина XVII – кінець XVIII ст.) / Р. Крапивний // Ніжинська старовина. – 2013. – Вип. 15 (18). – С. 17-24.
12. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських). – Оп. 1. – Спр. 428-431.
13. ЦДІАЛ. – Ф. 52 (Магістрат м. Львова). – Оп. 2. – Спр. 1002. – 136 арк.; Спр. 1003. – 143 арк.
14. ЦДІАЛ. – Ф. 52 (Магістрат м. Львова). – Оп. 2. – Спр. 966. – 395 арк.
15. ЦДІАЛ. – Ф. 52 (Магістрат м. Львова). – Оп. 2. – Спр. 989. – 220 арк.; Спр. 990. – 360 арк.
16. ЦДІАЛ. – Ф. 52 (Магістрат м. Львова). – Оп. 2. – Спр. 1005. – 310 арк.
17. Щербина, С. Ремісничі цехи Північного Лівобережжя у XVII – XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / С. Щербина. – К., 2011.
18. Album civium Leopoliensium. Rejestrzy przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie (1388–1783) / Wydaw. A. Janeczka. – Т. 1. – Poznań-Warszawa, 2005.
19. Arłamowski, K. Dzieje przemyskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce / K. Arłamowski. – Przemysł, 1931.
20. Charewiczowa, Ł. Lwowskie organizacje zawodowe z czasów Polski przedrozbiorowej / Ł. Charewiczowa. – Lwów, 1929.

21. Horn, M. Lwowska ludność rzemieślnicza i jej walka w pierwszej połowie XVII wieku (w latach 1600–1648) / M. Horn // *Zeszyty Naukowe Wyższej szkoły pedagogicznej w Opolu*. – Opole, 1960. – Т. 1: Historia. – S. 69-124.
22. Kowalczyk, M. Cech budowniczy we Lwowie za czasów polskich do r. 1772 / M. Kowalczyk. – Lwów, 1927.
23. Łoziński, W. Złotnictwo lwowskie w dawnych czasach: 1384–1640 / W. Łoziński. – Lwów, 1889.
24. Mańkowski, T. Lwowski cech malarzy w XVI i XVII wieku / T. Mańkowski. – Lwów, 1936. (Biblioteka Lwowska. Т. 36).

УДК 394.72

**Повсякденне життя наукової еміграції у Софії
у 1920-1940-х рр.: приватне листування
як джерело до реконструкції біографії
М. Г. Попруженка**

Макміллан Олександра Дмитрівна

Статтю присвячено реконструкції біографії слов'янознавця Михайла Попруженка (1866-1944) – професора Новоросійського університету в Одесі, який у 1920 році залишив батьківщину і оселився в Софії. На основі приватного листування М. Г. Попруженка із племінником А.В.Флоровським, а також листування останнього із сестрою К. В. Флоровською автор розкриває нові аспекти повсякденного життя вченого у Софії.

Ключові слова: М. Г. Попруженко, біографія, листування, еміграція, повсякденність.

Макміллан Олександра. Повседневная жизнь научной эмиграции в Софии 1920-1940-х годов: частная переписка как источник реконструкции биографии М. Г. Попруженко. Стаття посвящена реконструкции биографии славяноведа Михайла Попруженко (1866-1944) – профессора Новороссийского университета в Одессе, который в 1920 году покинул родину и поселился в Софии. На основе частной переписки М. Г. Попруженко с племянником А. В. Флоровским, а также переписки последнего с сестрой К. В. Флоровской автор раскрывает новые аспекты повседневной жизни ученого в Софии.

Ключевые слова: М. Г. Попруженко, биография, переписка, эмиграция, повседневность.

MacMillan Oleksandra. Everyday life of the academic emigration in Sofia in 1920s-1940s: private correspondence as a source for the reconstruction of M. G. Popruzhenko's biography. The article aims to reconstruct the biography of M. Popruzhenko (1866-1944), who was a professor at Novorossiysky University in Odessa, but in 1920 abandoned his motherland and settled down in Sofia. The research is based on the private correspondence of M. Popruzhenko and his nephew A. Florovsky as well as the correspondence of the latter and his sister K. Florovska. The author reveals new aspects of M. Popruzhenko's everyday life in Sofia.

Keywords: M. G. Popruzhenko, biography, correspondence, emigration, everyday life.

На початку 1920-х років багато одеських вчених були змушені виїхати за кордон, та протягом десятиліть їхні долі залишалися поза увагою дослідників. Зараз імена науковців повертаються до вітчизняної історіографії. При цьому, увагу дослідників переважно зосереджено на вивченні їхнього наукового доробку та професійного аспекту біографій. Разом з тим, для всебічного дослідження життя вчених, що опинилися у новому для себе культурному середовищі, необхідно залучення джерел про їхні повсякдення та побут.

Одним із центрів наукової еміграції на початку 1920-х років стала Софія. Тут жили і працювали колишні професори Новоросійського університету Н. П. Кондаков, П. М. Біциллі, О. Е. Янішевський та інші. У Софії опинився і Михайло Георгійович Попруженко (1866-1944), який до еміграції був професором на кафедрі слов'янської філології Новоросійського університету і директором Публічної бібліотеки. На початку 1920 року він був змушений разом із родиною залишити Одесу й емігрувати до Болгарії, де обійняв посаду викладача на кафедрі російської літератури Софійського університету. Його наукові здобутки були визнані у Болгарії: незабаром Попруженка обрано членом Болгарської академії наук, а згодом проголошено почесним доктором Софійського університету.

До біографії та наукової діяльності М. Г. Попруженка зверталися як вітчизняні, так і закордонні вчені. Серед болгарських дослідників йому присвятили свої розвідки К. Іванова [10], Л. Любенова [14; 15], Л. Константинова [11], М. Станчев [20], П. Чолов [23], серед російських авторів варто відзначити, насамперед, статті О. Аксьонової та А. Горяїнова [1; 7]. Окрім того, певних аспектів біографії Попруженка і його наукової спадщини торкалися у своїх публікаціях такі українські дослідники як Л. Арюпіна [6], О. Дьомін, А. Мисечко [8], Г. Зленко [9], О. Музичко [16; 17].

Водночас, мало дослідженою залишається буденна біографія М. Г. Попруженка. У повсякденному житті вчені мали вирішувати багато побутових питань. Особливістю емігрантського повсякдення було питання адаптації у нових культурних та мовних умовах, вливання у нове наукове середовище, налагодження побуту, вирішення квартирного питання тощо. Отже, метою даної статті є висвітлення повсякденного життя наукової еміграції у Софії 1920-1940-х рр. через призму біографії М. Г. Попруженка.

Цінним джерелом для реконструкції повсякденного життя вченого є його приватне листування. У особистому фонді А. В. Флоровського у Архіві Російської академії наук містяться 15 листів М. Г. Попруженка з

Софії. Вони адресовані його рідному племіннику Антонію Флоровському, теж історико-слов'янознавцю, який виїхав з Одеси у 1922 році і після недовгого перебування у Константинополі, Софії і Белграді, оселився у Празі. Хронологічно листування охоплює 1922-1943 роки. Інтерес представляють і листи сестри А. В. Флоровського Клавдії, яка також проживала у Софії і часто повідомляла братові про ті чи інші моменти з життя дядька М. Г. Попруженка.

У 1920 році, незабаром після переїзду до Болгарії, М. Г. Попруженко разом з М. Арнаудовим видали збірку «Русский в Болгарии (русско-болгарские разговоры)», що фактично була посібником з адаптації для новоприбулих емігрантів. Брошура містила розмовні фрази, необхідні у побутових ситуаціях на залізниці, у готелі, кондитерській, столовій, аптеці, бакалійній лавці, мануфактурному магазині, магазині взуття чи капелюхів, у книгарні, магазині для продажу паперу тощо. Крім того, надавався перелік болгарських числівників, що найбільше відрізнялися від російських, а також необхідні слова для «звичайної розмови» з наступних тем: частини тіла, дім, меблі, господарство, одяг, рослини, свята, торгівельні терміни. Посібник надавав також загальні відомості про Болгарію у форматі запитань-відповідей про клімат, флору, природні багатства, а також стан освіти [19].

Листи К. В. Флоровської і М. Г. Попруженка окреслюють загальне становище, в якому опинилися російські емігранти у Софії. Перш за все, після переїзду в Болгарію поставало питання працевлаштування. Відповідаючи на питання А. В. Флоровського про перспективи обійняти посаду у Болгарії, Попруженко беззаперечно вказував, що філологам влаштуватися було значно важче, ніж спеціалістам природничих наук, а особливо медикам – останнім, на його думку, «завжди легко» [3, арк. 1].

М. Г. Попруженко розпочав своє викладання у Софійському університеті вже у 1920 році. На засіданні Міністерської Ради 2 квітня 1920 року було вирішено схвалити представлені у доповіді Міністерства народної освіти під номером 7586 три договори із професорами М. Г. Попруженком, Н. П. Кондаковим і К. В. Мочульським й дозволити Міністрові народної освіти підписати їх від імені болгарського уряду [22, арк. 2]. Від цього моменту і впродовж всього періоду викладання у Софійському університеті М. Г. Попруженко регулярно мав подовжувати свій контракт із Міністерством освіти. Річна зарплатня професора М. Г. Попруженка у 1921 році дорівнювала зарплатні звичайного викладача-болгарина, тобто 124 000 левів [18, арк. 1]. З 1932 року основна заробітна плата професора складала 132 600 лев на рік [21, арк. 5]. Протягом наступних років розмір заробітної плати спеціально не

вказувався, вона дорівнювала зарплатні звичайного професора. Однак, у 1939 році знову встановлювалася конкретна цифра – 100 080 лев на рік [18, арк. 6]. Ця сума зафіксована й в останньому договорі із М. Г. Попруженком від 1 червня 1942 року [18, арк. 8]. Проте, 1 січня 1943 року до цього договору були внесені зміни, і заробітна плата професора була збільшена до 134 400 лев за рік [18, арк. 9].

Впродовж свого двадцятичотирирічного викладання у Софійському університеті М. Г. Попруженко прочитав низку лекцій і провів ряд семінарських занять, які, окрім його основного курсу “Історія Росії і російської літератури”, охоплювали й інші теми [2, с. 499].

Листи М. Г. Попруженка до племінника дозволяють прослідкувати настрої та душевні переживання вченого протягом його проживання у Софії. Так, з самого початку переїзду до Болгарії, незважаючи на тісні наукові зв'язки із цією країною, М. Г. Попруженко почувався самотньо і невпевнено. «...Що може бути визначеним і певним тепер в нашому житті», – із сумом писав Михайло Георгійович 24 вересня 1922 року. Й продовжував: «Що сьогодні надійне, завтра розмита туманом. Я, наприклад, абсолютно не вважаю свого власного становища забезпеченим і надійним: все це може змінитися вмиг, і, незважаючи на це, не хотілось би забратися далі від місць, які так близькі до Одеси, куди мене все більше і більше тягне – хворобливо тягне...» [3, арк. 2].

Песимістичні думки простежуються і в інших листах Михайла Георгійовича. Безперечно, вченого бентежила неможливість не тільки повернутися на батьківщину, а й отримувати звістки з Одеси. «З Одеси немає нічого. Я не писав. Боюся», – коротко резюмував він [3, арк. 7].

Листи Клавдії Василівни до брата містять також багато інформації про побут та повсякденне життя дядька та членів його сім'ї: дружини Оттілії Олександрівни і доньки Анни, яку рідні називали Анночкою.

У 1934 році померла дружина Михайла Георгійовича. 12 серпня Флоровська повідомляла брата про смерть тітки. Попруженко надзвичайно переживав через смерть дружини, і племінниця вже за півроку після цієї події відмічала, що він «постарішав, хоча намагається бадьоритися» [5, арк. 3]. Вочевидь, він намагався бути більше зайнятим роботою, аби полегшити переживання. Так, Флоровська розповідала: «дядюшка почувається вочевидь задовільно і весь час працює» [5, арк. 21]. Сам же Михайло Георгійович писав, що після смерті дружини йому судилося проводити життя «у душевному смутку і тузі» [3, арк. 20 зв.].

К. В. Флоровська час від часу повідомляла брата про стан здоров'я Михайла Георгійовича. Він сам також часто згадував про своє самопочуття. З листів стає зрозуміло, що консультувався з приводу свого

здоров'я Михайло Георгійович і з Олексієм Ерастовичам Янішевським [3, арк. 8 зв.] – невропатологом, який так само, як і Попруженко раніше викладав у Новоросійському університеті, а в еміграції – у Софійському.

Серед найближчих приятелів «болгарського» періоду Попруженка варто відзначити Ф. Г. Александрова, О. С. Мулюкіна і О. Я. Янішевського – всі троє переїхали до Болгарії з Одеси і були, вочевидь, знайомі до еміграції.

Попруженко згадував Александрова і Мулюкіна у листах до Флоровського. Клавдія Флоровська також достатньо часто згадує і Мулюкіна, і Александрова як частих гостей у домі Попруженка. Це дозволяє зробити висновок про їхні приятельські стосунки та визначити коло спілкування вченого.

Олексій Ерастович Янішевський був вченим-невропатологом, професором неврології Софійського університету, а в минулому приват-доцентом кафедри душевних і нервових хвороб Новоросійського університету. Мовознавець Федір Георгійович Александров, який у 1913 році був залишений у Новоросійському університеті для підготовки до професорського звання, 1922 року разом з А. В. Флоровським був висланий з Одеси, у Софії працював вчителем – викладав латину в болгарських і російських гімназіях, у духовній семінарії, а також у софійських школах [13, с. 26]. Олександр Сергійович Мулюкін був істориком права, теж колишнім професором юридичного факультету Новоросійського університету, у 1922 року його також було вислано з Батьківщини.

Попруженко згадував Александрова і Мулюкіна у листах до Флоровського. Так, у 1923 році він радів через можливе працевлаштування Мулюкіна у Празі. «Тут з його вступом на службу не залагодилось з цілої низки причин», – писав Попруженко. Він зазначав: «Наш комітет, по мірі сил, полегшив його перебування в Софії», і вважав, що «чим скоріше він влаштується у Празі, тим краще» [3, арк. 3 зв.]. Однак, Мулюкін все ж залишився в Софії, про що Попруженко також інформував Флоровського у 1924 році. Так, він розповідав, що О. С. Мулюкін служив у страховому товаристві: «Робота нудна і погано оплачувана. Однак, він бадьоро і стійко терпить». Тут же він писав і про другого приятеля: «Александров вчителює, досить пристойно заробляє...» [3, арк. 7]. Московський історик В. І. Косик вказує, що про життя Мулюкіна у Болгарії згадується у п'яти листах К. В. Флоровської до А. В. Флоровського [13, с. 30]. Насправді ж, крім наведених Косиком п'яти уривків, Клавдія Флоровська достатньо часто згадує і Мулюкіна, і Александрова як дорогих гостей у домі Попруженка. Це дозволяє зробити висновок про їхні приятельські

стосунки. Так, наприклад, на Великдень 1939 року Флоровська писала, що «була на перший день свята у дядечки, за традицією, бачила там Александрова і нестаріючого Мулюкіна» [5, арк. 99–99 зв.]. Ті ж самі гості були у Попруженка й на Новий 1940 рік: «... На 1й день свята була по традиції у дядечки з невеликою групою звичайних у цей день гостей, в тому числі, звісно, Мулюкін і Александров ...» [5, арк. 128]. 9 жовтня 1936 року (К. В. Флоровська вказувала дату 10 жовтня) помер Олексій Ерастович Янішевський – давній приятель Попруженка. Ця смерть була несподіваною і, за повідомленням Клавдії Василівни, справила дуже сильне враження на Михайла Георгійовича: «Вони за останній рік сильно зійшлися» [5, арк. 24 зв.].

Листи К. В. Флоровської та М. Г. Попруженка до А. В. Флоровського містять також відомості про квартири та адреси проживання Попруженків у Софії. Вивчаючи повсякденне життя російських емігрантів у Празі 1920-1930-х років, дослідник М. В. Ковальов писав: «Не потрібно пояснювати, що емігрант – це людина без Дому. Він відірваний не лише від своєї країни, а й від своєї малої батьківщини: міста, вулиці, будинку, квартири. Топографія його життя радикально змінюється. Водночас він змушений створювати для себе нове місце проживання, повинен налагоджувати свій побут на новому місці і в нових умовах. Тому організація повсякденного життя природним чином ставить питання про помешкання» [12, с. 74].

За весь період проживання у Софії Попруженко змінив 4 квартири. Так, на перших листах М. Г. Попруженка у Прагу зазначається адреса: вул. «11 августа», № 8. 7 серпня 1925 року Флоровська повідомляла, що родина Попруженко незабаром переїжджає на нову квартиру [4, арк. 71 зв.], а згодом вказувала і нову адресу – вул. «Патріарх Євтимій», № 54 [4, арк. 74], хоча за зворотною адресою у листах М. Г. Попруженка зазначено будинок № 56. У травні 1934 р. родина змінила квартиру. Їхня нова адреса, за інформацією Флоровської, була: вул. «Цар Асен», № 38. Знову ж, номер будинку не співпадав із номером, який вказував М. Г. Попруженко у листах – № 34. «Дуже гарна квартира» – відзначала Флоровська [4, арк. 236 зв.]. Пізніше вона шкодувала, що не мала радіо – «це дуже велике задоволення», вказуючи, що у родині Попруженка на новій квартирі радіо було – «у дядечки чудове» [5, арк. 124 зв.].

Професор Ніколай Ділевський згадував, що Попруженко був єдиним російським професором, який встиг придбати власну квартиру [14, с. 512]. Так, 7 липня 1943 року Клавдія Флоровська писала: «Дядечку бачила днями, вони переїхали на нову власну квартиру недалеко від мене» [5, арк. 213 зв.]. Цим помешканням стала невеличка квартира по

вулиці «Проф. Дж. Горіні», № 20. Це була стара назва вулиці, проте, як писала Клавдія Василівна братові, саме її треба було писати у адресі, «тому що всюди ще старі написи і нового, по-моєму, ніхто не знає» [5, арк. 217]. Квартира знаходилася поблизу університету, куди можна було дістатися пішки хвилин за п'ятнадцять. «Вони переїхали вже на свою нову квартиру, у моєму районі і зовсім недалеко від мене; квартира дуже гарна і комфортна, і район добрий – тихий і чистий» [5, арк. 214], – розповідала Флоровська. Згодом вона повідомляла, що «вони вже влаштувалися цілком у новій квартирі» [5, арк. 216]. Разом з тим, за спостереженням Флоровської, донька Попруженка Анна була не дуже задоволена переїздом, оскільки навколо не було тих магазинів, до яких вона звикла. «Всі роздуми, як бачиш, другорядні», – робила висновок Флоровська [5, арк. 217].

Саме у цій квартирі Михайло Георгійович Попруженко зустрів свою смерть. На початку січня 1944 року розпочалося бомбардування Софії англо-американцями. Клавдія Флоровська розповідала: «Ви, ймовірно, вже знаєте, що 30.ІІІ помер дядько Міша. Напередодні ввечері було сильне бомбардування Софії, що, природньо, розхвилювало його; після нього йому стало зле, і хоча вдалося полегшити його стан, але на ранок напад повторився і вже нічого не можна було вдіяти. Втім, він давно вже страждав на хворобу серця і міг би ще пожити при цілком спокійній обстановці, а де ж тепер знайти таку? Через 3½ години після його смерті відбулося нове бомбардування Софії, таким чином всі клопотання про поховання були пов'язані з великими ускладненнями. Поховання відбулося наступного дня, і лише завдяки випадковості на цвинтарі виявився священик, для того, щоб відспівати його» [5, арк. 231–231 зв.].

Таким чином, листування А. В. Флоровського із сестрою Клавдією і дядьком, професором Софійського університету М. Г. Попруженком, є важливим джерелом для вивчення повсякденного життя останнього протягом «софійського» періоду його біографії. Листи М. Г. Попруженка висвітлюють його погляди на перебування в еміграції, настрої і особисті хвилювання, дозволяють прослідкувати стан здоров'я вченого, виявити коло його спілкування у Софії, місця проживання. Листи К. В. Флоровської містять інформацію про наукову та викладацьку роботу М. Г. Попруженка, відомості з історії родини та життя окремих її членів в умовах, коли рідні опинилися розділені кордонами різних держав, а також дають уявлення про особисті та побутові моменти з життя вченого. Водночас, залучення більш широкого кола джерел дасть змогу детальніше реконструювати біографію М. Г. Попруженка.

Література

1. Аксенова, Е., Горяинов, А. Русская научная эмиграция 1920-1930-х годов: по переписке М. Г. Попруженко и А. В. Флоровского / Е. Аксенова, А. Горяинов // Славяноведение. – 1999. – № 4. – С. 3-15.
2. Алманах на Софийския университет «Св. Климент Охридски». Живописни и книгописни сведения за преподавателите за петдесет годишнината на Университета. 1888-1939. – София, 1940.
3. АРАН. – Ф. 1609. Архив А. В. Флоровского. – Оп. 2. – Спр. 372. Попруженко Михаил Георгиевич, дядя, филолог, почетный доктор.
4. АРАН. – Ф. 1609. Архив А. В. Флоровского. – Оп. 2. – Спр. 458. Флоровская Клавдия Васильевна, сестра. ч. I.
5. АРАН. – Ф. 1609. Архив А. В. Флоровского. – Оп. 2. – Спр. 459. Флоровская Клавдия Васильевна, сестра. ч. II.
6. Арюпина, Л. Михаил Георгиевич Попруженко: одесский период деятельности / Л. Арюпина // Българска Бесарабия (страници от историята на българите в Бесарабия и Приазовието). – Болград, 2003. – Вып. 2. – С. 130-133.
7. Горяинов, А. Попруженко Михаил Георгиевич / А. Горяинов // Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. – М., 1997. – С. 507-509.
8. Дьомін, О., Мисечко, А. Попруженко Михайло Георгійович / О. Дьомін, А. Мисечко // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. – Т. 3. – Одеса, 2005. – С. 529-531
9. Зленко, Г. Попруженко Михайло Георгійович / Г. Зленко // Бібліографи Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького: Бібліографічний довідник. – Одеса, 2002. – С. 174-176.
10. Иванова, К. С обич към българския народ: По случай 100 г. от рождението на Михаил Георгиевич Попруженко / К. Иванова // Лит. фронт. – 1966. – № 32. 4 авг. – С. 3
11. Константинова, Л. Архивен фонд «М. Г. Попруженко» / Л. Константинова // Известия на държ. архиви. – 1962. – № 6. – С. 288-290.
12. Ковалев, М. Повседневная жизнь российской эмиграции в Праге в 1920-1930-е годы: исторические очерки / М. Ковалев. – Саратов, 2014.
13. Косик, В. Русские изгнанники в Болгарии в 1920-1950-х годах / В. Косик // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. – II: История, История Русской Православной Церкви. – 2007. – Вып. 1 (22). – С. 21-38.
14. Любенова, Л. Моите разговори / Л. Любенова // Доайенът: Юбилеен сборник, посветен на 100 годишната на проф. Николай Михайлович Дилевски. – София, 2004. – С. 512-538.

15. Любенова, Л. Славянофилството в творчеството на проф. Михаил Попруженко / Л. Любенова // Славянската взаимност – минало и съвременност: Славянски летописи. – Т. I. – София, 1994. – С. 90-99.
16. Музичко, О. Еміграції та депортації науковців з території Південної України у першій половині ХХ ст.: етапи, склад, долі // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки. – 2012. – Вип. 1. – С. 125-167.
17. Музичко, О. Південноукраїнські історики та російська академічна еліта: етапи і напрямки співпраці у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Музичко // Історіографічні дослідження в Україні. – 2011. – Вип. 21. – С. 56-83.
18. НА БАН. – Ф. 61к. Попруженко Михаил Георгиевич. – Оп. 1. – Спр. 9. Документи за назначение и увольнение на М. Попруженко (1929-1943).
19. НА БАН. – Ф. 61к. Попруженко Михаил Георгиевич. – Оп. 1. – Спр. 83. М. Попруженко и М. Арнаудов. Русский в Болгарии (1923).
20. Станчев, М. М. Г. Попруженко – страници от живота и творчеството му / М. Станчев // Векове ХХ. – 1999. – № 1-2. – С. 89-98.
21. ЦДИА. – Ф. 177. – Оп. 2. – Спр. 973.
22. ЦДИА. – Ф. 284. – Оп. 1. – Спр. 4211.
23. Чолов, П. Български историци: Биограф.-библиогр. справочник / П. Чолов. – София, 1999.

УДК 94(477):378.4.096:055.745

«Каразинские чтения» на историческом факультете Харьковского университета: традиции и тенденции

*Походнякова Алёна Сергеевна,
Жидков Сергей Олегович*

Статья посвящена истории конференции «Каразинские чтения» на историческом факультете Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, ее роли в развитии исторической науки. Прослеживается динамика численности участников научного форума, представительство студенческого сообщества различных учебных заведений, тематическая направленность конференции.

Ключевые слова: Каразинские чтения, конференция, студенческая наука, исторический факультет

Походнякова Альяна, Жидков Сергій. «Каразинські читання» на історичному факультеті Харківського університету: традиції та тенденції. Стаття присвячена історії конференції «Каразинські читання» на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, її ролі у розвитку історичної науки. Просліджується динаміка чисельності учасників наукового форуму, представництво студентської спільноти різних навчальних закладів, тематична спрямованість конференції.

Ключові слова: Каразинські читання, конференція, студентська наука, історичний факультет

Pokhodnyakova Alyona, Zhidkov Sergey. "Karazin's Reading" at the Faculty of History of Kharkov University: Traditions and Trends. The article is devoted to the history of the conference "Karazin's Readings" at the Faculty of History of V. N. Karazin Kharkiv National University, its value in the development of history science. In the article there is traced the dynamics of the number of participants of the scientific forum, the representative of student community of various educational institutions, the thematic focus of the conference.

Keywords: Karazin's Readings, conference, student's science, Faculty of History

Научные конференции молодых учёных – распространенная практика в современных высших учебных заведениях, позволяющая

© Походнякова А., Жидков С., 2016

**Наукові заходи
історичного факультету**

студентам, аспирантам и другим молодым исследователям апробировать результаты своих научных работ, совершая первые шаги в науке. Одним из таких научных форумов является Международная конференция молодых ученых «Каразинские чтения», ежегодно проводимая на историческом факультете Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. В отличие от большинства других, история этой конференции корнями уходит в далекий 1947 год, когда в Харьковском государственном университете состоялась первая послевоенная общеуниверситетская студенческая научная конференция. Она длилась четыре дня (13–16 апреля), а по итогам были изданы тезисы докладов. Конференция посвящалась 77-й годовщине со дня рождения В. И. Ленина и 30-й годовщине Октябрьской революции. Пленарное заседание 1-й конференции открыл ректор ХГУ, член-корреспондент АН УССР, доктор биологических наук, профессор И. Н. Буланкин. Всего на конференцию было «выдвинуто» 13 докладов, которые распределялись между шестью секциями. Студенты-историки представили четыре доклада [14, с. 24].

В 1951/52 учебном году общеуниверситетская «апрельская» конференция приобрела иной формат: на всех факультетах были проведены отдельные «тематические заседания». Так, на историческом факультете прошла научно-методическая конференция, посвященная дружбе русского и украинского народов [14, с. 27].

Следует отметить, что, как правило, «апрельские» конференции посвящались очередной годовщине со дня рождения В. И. Ленина или иным юбилейным событиям года [14, с. 28]. Так, к примеру, «апрельская» конференция 1955 г. была посвящена 150-летию Харьковскому государственному университету и 50-летию Первой русской революции. Конференция 1956 г. была приурочена к двадцатилетнему юбилею Студенческого научного общества Харьковского университета. «Апрельская» конференция 1957 г., на которой исторический факультет был представлен 36-ю докладами, была посвящена приближающемуся 40-летию Октябрьской революции. В 1970 г. конференция проходила в честь 100-летнего юбилея со дня рождения Ленина, в ее работе принимали участие студенты из Польши и ГДР [14, с. 32]. «Апрельская» конференция 1981 г. явилась Первым туром Всесоюзной интернациональной конференции «Всемирно историческое значение XXVI съезда КПСС» [14, с. 37].

После обретения Украиной независимости конференции посвящались: 225-летию со дня рождения основателя Харьковского университета В. Н. Каразина (1998 г.) [14, с. 47; 16]; 55-летию изгнания

с территории Украины нацистских захватчиков (1999 г.) [14, с. 48]; десятилетие независимости Украины и столетию со дня открытия Салтовской археологической культуры (2001 г.) [14, с. 50; 1]; 350-летию города Харькова (2004 г.) [2] и т.п.

В 1992 г. по итогам 44-й студенческой конференции был опубликован первый на факультете студенческий научный сборник [17]. С 1996 г. 49-я «апрельская» конференция получила название «Актуальные проблемы отечественной и всемирной истории», что стало также названием ежегодного теперь издаваемого сборника студенческих научных работ [14, с. 46].

В 2001 г. Ученым советом университета было принято решение, чтобы все студенческие конференции, проходящие в университете, посвящались основателю Харьковского университета В. Н. Каразину [14, с. 49-50]. Таким образом, в апреле 2001 г. была проведена 54-я конференция, впервые получившая существующее до сегодняшнего дня название «Каразинские чтения». Также в мае этого года историческим факультетом было проведено выездное заседание, вторые Каразинские чтения на тему «Образовательные традиции Слобожанщины на рубеже тысячелетий», которые состоялись на базе Богодуховского районного учебно-воспитательного комплекса [14, с. 50; 1].

Проведение конференций обеспечивает ее организационный комитет. С 1995 г. в его состав входят декан и заместитель декана по научной работе исторического факультета, куратор студенческой научной работы и члены правления студенческого научного общества [18; 19]. Среднее количество участников оргкомитета составляло 11 человек. В 1990-е гг. в оргкомитет конференции входили представители Харьковского университетского отделения Международной ассоциации студентов-историков, Конференции 1994–1995 гг. проходили при поддержке Международного фонда «Відродження» [14, с. 49].

Особенностью конференции 2001 г. было то, что она впервые проходила под эгидой двух вузов – ХНУ имени В. Н. Каразина и Харьковского государственного университета городского хозяйства. Немного позднее соорганизатором мероприятия стал Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды [14, с. 50]. Среди постоянных членов оргкомитета от этих вузов отметим С. В. Бережную, О. Л. Рябченко, В. Ф. Харченко и Н. В. Яцюка. С 2011 по 2014 гг. в организации «Каразинских чтений» также принимал участие исторический факультет Белгородского государственного национального исследовательского университета [8; 9; 10; 11].

Отличительной чертой «апрельских» конференций стала большая численность участников. Уже в 1955 г., благодаря дружеским отношениям

со студенческими научными обществами иных вузов, на секционных заседаниях присутствовало много студентов из Москвы, Киева, Тарту [14, с. 28]. В конференции 2001 г. принимали участие представители более 30 вузов и других культурно-образовательных организаций Украины и России, общей численностью более 230 человек [14, с. 50].

Анализ программ конференций за период с 1991 по 2016 гг. свидетельствует о значительном интересе молодых ученых к данному мероприятию (График 1). В 1996 г. в работе конференции принимало участие более ста студентов и аспирантов вузов Харькова и Украины. В 2000 г. участниками являлись молодые ученые 10 вузов Харькова, Киева, Днепропетровска, общей численностью более 120 человек. По общему количеству участников выделяется конференция 2012 г., в которой приняли участие 309 студентов [9]. Среди них было 109 представителей ХНУ имени В. Н. Каразина, 54 участника из других харьковских вузов, 110 студентов и аспирантов представляли образовательные и научные заведения других городов Украины, 36 участников приехали из других стран. Наибольшее количество молодых исследователей из украинских вузов (136 человек) участвовало в «Каразинских чтениях» 2008 г. [6]; из иностранных заведений (44 человека) – в 2010 г. [7].

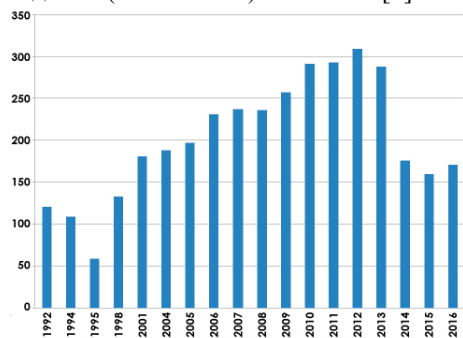

График 1. Динамика численности участников конференции [сост. на основе: 1-13, 16-19]

Динамика численности участников за последние пять лет свидетельствует о том, что наблюдается некоторый спад (с 309 до 160 участников).

Сохранившиеся программы конференций за 1992–2016 гг. позволяют проанализировать их содержание, количество секций и тематику докладов. Так, к примеру, в 1992–1998 гг. секций было всего 6–8, к 2001 г. их количество возросло до 11, в период 2006–2013 гг. можно проследить наибольшее количество секций – 17–19, затем их количество уменьшается.

Можно выделить секции, которые организовывались ежегодно, а также назвать их руководителей (Табл. 1).

Таблица 1. Секции, ежегодно организуемые в рамках конференции «Каразинские чтения» [сост. на основе: 1-13, 16-19]

Секция	Руководители	Возможные варианты
1) истории древнего мира	А. П. Мартемьянов И. П. Сергеев С. Д. Литовченко О. А. Ручинская	выделение секций по истории Древнего Рима, древней Греции, античной археологии, Северного Причерноморья
2) истории средних веков	С. Б. Сорочан К. Ю. Бардола А. Н. Домановский	разделение по хронологическому принципу; история Византии
3) археологии	Ю. В. Буйнов В. В. Скирда	разделение по хронологическому, региональному или иному тематическому принципу
4) историографии, источниковедения и специальных исторических дисциплин	С. И. Посохов В. Ю. Иващенко Ю. А. Киселева	разделялась на две или три секции в зависимости от количества участников
5) новой и новейшей истории	С. Ю. Страшнюк А. И. Ёлкин А. И. Тумаков Д. В. Ченчик	разделение по хронологическому и региональному принципам
6) истории России	В. М. Духопельников Т. Л. Степаненко	
7) истории Украины	С. А. Наумов Д. В. Журавлев	разделение по хронологическому принципу
8) международных отношений (постоянной стала с 2001 г.)	С. Ю. Страшнюк	

Помимо вышеперечисленных, также довольно часто организовывались секции, посвященные истории Харькова и Слобожанщины, истории науки и образования, истории религии и церкви, военной истории, истории Второй мировой войны и др.

Следует отметить, что наличие тех или иных секций в значительной мере зависело от преподавателей факультета и научных тем, разработкой которых они занимались со своими студентами. Это прослеживается на примере секции истории древнего мира, изначально возникшей под влиянием В. И. Кадеева, ученики которого занимались изучением истории античного Херсонеса. Студенты, научными руководителями которых

были проф. И. П. Сергеев и доц. С. Д. Литовченко, выступали с докладами по истории Древнего Рима, доклады по истории древней Греции и Северного Причерноморья готовили ученики доц. А. П. Мартемьянова и доц. О. А. Ручинской.

Количество секций и докладчиков на них напрямую связано с длительностью проведения конференции. Так, до 2003 г. научный форум длился 2–3 дня. Секций в те годы было меньше, но количество докладчиков на каждой могло достигать 30 и более человек. Соответственно, и заседали они в течение нескольких дней. Начиная с 2003 г. количество участников на секциях уменьшается, а вместе с тем увеличивается и количество секций. В этом был определен плюс, так как узкая тематическая направленность секций и небольшое количество докладов обеспечивают более продуктивную работу.

Важной составляющей «Каразинских чтений» является вручение ежегодных именных премий за лучшие доклады-исследования [15]. Так, к примеру, уже на конференции 2000 г. лучшие доклады были отмечены денежными премиями и подарками. Премия имени Марина Дринова (с 2005 г.) предоставляется за лучший доклад по истории и культуре Болгарии; премия имени А. И. Эпштейна (с 2006 г.) – за исследование по истории Второй мировой войны; именные премии Б. К. Мигалья и Ю. И. Журавского, основанные в 2013 г. учениками профессоров, вручаются молодым исследователям, которые изучают проблемы историографии, истории Слобожанщины, города Харькова и Харьковского университета. Премия Института Конфуция присуждается с 2010 г. за лучшие доклады по проблемам новой и новейшей истории стран Азии и Африки. Премирование – это действенный механизм стимулирования исследовательской работы, а их названия свидетельствуют о преемственности научных традиций.

Таким образом, формат «апрельских» конференций на историческом факультете, которые с 2001 г. приобрели название «Каразинские чтения», на протяжении уже почти семидесяти лет менялся. Наблюдаются изменения в форме организации, количестве участников и секций, тематической направленности и т.д. Конференция стала важной традицией исторического факультета и студенческого научного общества. Этот научный форум молодых ученых позволяет студентам-историкам презентовать свои научные исследования, познакомиться с коллегами из других вузов Украины и зарубежья, налаживать контакты с единомышленниками. Авторы лучших докладов имеют возможность опубликовать свои статьи в сборнике «Актуальные проблемы отечественной и всемирной истории». Всё это – необходимый этап подготовки будущих ученых, без которого сложно представить их дальнейшее занятие наукой.

Литература

1. Каразинські читання : програма 54-ї наукової конференції молодих вчених «Українська історична наука до десятої річниці незалежності». – Харків, 2001.
2. Каразинські читання : програма 57-ї конференції молодих вчених. – Харків, 2004.
3. Каразинські читання : програма 58-ї конференції молодих вчених. – Харків, 2005.
4. Каразинські читання : програма 59-ї конференції молодих вчених. – Харків, 2006.
5. Каразинські читання (історичні науки) : програма Міжнародної конференції молодих вчених. – Харків, 2007.
6. Каразинські читання (історичні науки) : програма 61-ї Міжнародної конференції молодих вчених. – Харків, 2008.
7. Каразинські читання (історичні науки) : програма 63-ї Міжнародної конференції молодих вчених. – Харків, 2010.
8. Каразинські читання (історичні науки) : програма 64-ї Міжнародної конференції молодих вчених. – Харків, 2011.
9. Каразинські читання (історичні науки) : програма 65-ї Міжнародної конференції молодих вчених. – Харків, 2012.
10. Каразинські читання (історичні науки) : програма 66-ї Міжнародної конференції молодих вчених. – Харків, 2013.
11. Каразинські читання (історичні науки) : програма 67-ї Міжнародної конференції молодих вчених. – Харків, 2014.
12. Каразинські читання (історичні науки) : програма 68-ї Міжнародної конференції молодих вчених. – Харків, 2015.
13. Каразинські читання (історичні науки) : програма 69-ї Міжнародної конференції молодих вчених. – Харків, 2016.
14. *Парфиненко А. Ю.* Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете / А. Ю. Парфиненко, С. И. Посохов. – Х., 2002.
15. Премії та іменні стипендії / Історичний факультет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.karazin.ua/nauka/premii-ta-imenni-stipendii.html> (дата звернення: 18. 09. 2016)
16. Програма 51-ї студентської наукової конференції, присвяченої 225-річчю з дня народження В. Н. Каразіна. – Харків, 1998.
17. Програма 45-ї студентської наукової конференції. – Харьков, 1992.
18. Програма Міжнародної конференції «Європа в ХХ столітті: шлях від війни до миру». – Харьков, 1995.
19. Програма Міжнародної конференції молодих істориків (в рамках СНГ). – Харьков, 1994.

Краєзнавчі конференції молодих учених на історичному факультеті Харківського університету: історія і досягнення

Вовк Ольга Ігорівна

Стаття присвячена історії найстарішої в Україні краєзнавчої конференції молодих учених. Розглянуто питання її виникнення, проаналізовано характер і спрямованість наукових доповідей, показано значення конференції для підготовки спеціалістів-істориків.

Ключові слова: Харківський університет, краєзнавчі конференції, історична наука, студентське наукове товариство.

Вовк Ольга. Краеведческие конференции молодых ученых на историческом факультете Харьковского университета: история и достижения. Статья посвящена истории старейшей в Украине краеведческой конференции молодых учёных. Рассмотрены вопросы её возникновения, проанализированы характер и направленность научных докладов, показано значение конференции для подготовки специалистов-историков.

Ключевые слова: Харьковский университет, краеведческие конференции, историческая наука, студенческое научное общество.

Vovk Olha. Local History Conferences of Young Scholars in History Faculty of Kharkiv University: History and Achievements. The present paper deals with the history of the oldest local history conference of young scholars in Ukraine. The question of conference occurrence was considered. Character and subjects of scholarly reports were analyzed. The value of the conference to train historians was described.

Keywords: Kharkiv University, local history conferences, historical science, scientific society of students.

В житті кожної особистості важливу, де в чому навіть сакральну роль відіграє «мала батьківщина» – місцевість, де вона народилася і провела дитинство, з якою пов'язана персональна мікроісторія цієї людини та її родини. Тому цілком зрозумілим є прагнення багатьох людей більше дізнатися про природні багатства, історичні події свого рідного краю, розширити уявлення про матеріальну і духовну культуру, традиції та звичаї його мешканців.

© Вовк О., 2016

На сьогоднішній день краєзнавство у нашій країні є потужним суспільним рухом, який координується Національною спілкою краєзнавців України і об'єднує зусилля мільйонів людей. У той же час краєзнавство являє собою і комплекс різних за змістом та методами дослідження наукових дисциплін, які відкривають можливість всебічного пізнання краю.

Традиції наукового вивчення Слобідської України (і, в першу чергу, історичного минулого цього регіону) були закладені на початку ХІХ ст. з відкриттям Харківського університету. Ще «головний винуватець» його заснування В. Н. Каразін (1773–1842) приділяв багато уваги дослідженню та охороні місцевих історичних пам'яток, виступав зі статтями історико-краєзнавчого спрямування («Взгляд на украинскую старину» та ін.), опублікував низку історичних джерел із власноруч складеними коментарями («Цены провианту в Харькове в 1732 году» та ін.) [21].

Чимало випускників та викладачів Харківського університету (М. І. Костомаров, А. Л. Метлинський, І. І. Срезневський та ін.) виступили родоначальниками наукового підходу до вивчення уснопоеитичної творчості на теренах Слобожанщини. Професором Г. П. Успенським було складене «Наставление учителям для составления исторических, топографических и статистических записок», що створювало підґрунтя для комплексного дослідження регіону. З 1852 р. розпочалася публікація багатотомного «Историко-статистического описания Харьковской епархии», підготованого єпископом Харківським і Охтирським, почесним членом Харківського університету Філаретом (Гумілевським). У 50-х – 60-х рр. ХІХ ст. виходили друком нариси уродженця Харківщини, письменника Г. П. Данилевського, присвячені культурі та побуту слобожан. Він же став автором життєписів Г. С. Сковороди, В. Н. Каразіна, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та інших видатних земляків.

Особлива активізація історико-краєзнавчих досліджень на Харківщині припала на останню чверть ХІХ – початок ХХ ст. Важливу роль у процесі дослідження історії краю відігравали наукові товариства, які діяли при університеті. Їх функціонування давало можливість збирати колекції старожитностей та проводити їх наукове опрацювання, здійснювати обговорення і публікацію наукових результатів, а також популяризувати краєзнавчі знання серед позауніверситетської аудиторії, тим самим інтегруючи до єдиної системи досягнення професійних науковців та пошуки аматорів.

Протягом 1877–1919 рр. проводило свою роботу Харківське історико-філологічне товариство (ХІФТ), члени якого вивчали архівні джерела

з історії Слобожанщини, проводили дослідження археологічних пам'яток, досліджували місцеву етнографію тощо. При товаристві діяли Історичний архів (на початок 90-х рр. XIX ст. нараховував більше 52 тис. справ і був найбільшою скарбницею матеріалів з історії Лівобережної та Слобідської України XVII – першої половини XIX ст.), Комітет з видавництва літератури (до 1909 р. видав 177 назв книг загальним накладом близько 2,5 млн. примірників). Фундаторами та активними учасниками ХІФТ були університетські професори О. І. Кирпичников, А. С. Лебедев, М. С. Дрінов, О. О. Потебня та інші. Особливу роль у вивченні історії та етнографії Слобідської України відіграли професори університету, в подальшому – академіки ВУАН М. Ф. Сумцов та Д. І. Багалій [детальніше див., наприклад: 5 та ін.].

Після 1917 р. на Харківщині, як і в Україні в цілому, спостерігається зростання інтересу до краєзнавства та підсилення пам'яткоохоронного руху. У травні 1925 р. в Харкові, який на той час був столицею Радянської України, відбулася Всеукраїнська краєзнавча конференція. На цьому форумі, в якому взяло участь 75 делегатів з усіх регіонів республіки (серед них були Д. І. Багалій, Д. І. Яворницький та інші діячі, чії імена пов'язані з Харківським університетом), було утворено Український комітет краєзнавства, який координував та спрямовував діяльність краєзнавчих осередків на місцях. У 1920-х – 1930-х рр. краєзнавство також займало важливе місце в науковій та освітній системах. Найбільших успіхів у проведенні історико-краєзнавчих досліджень досягли співробітники заснованої Д. І. Багалієм науково-дослідної кафедри української культури, яка діяла при Харківському інституті народної освіти імені О. О. Потебні. Однак уже на початку 1930-х рр. структура і форми роботи науково-дослідних та навчальних установ були трансформовані, історичне краєзнавство зникло з навчальних програм, громадський краєзнавчий рух зазнав критики і також був згорнутий [детальніше див., наприклад: 6; 20 та ін.].

Разом з тим, традиції історичного краєзнавства на Харківщині в цілому та в Харківському університеті зокрема не були остаточно втрачені. Підтвердженням цього може виступати діяльність професора А. Г. Слюсарського, який у 1947–1962 рр. був деканом історичного факультету університету. Він був автором багатьох статей, брошур, монографій, присвячених історії Слобідської України, її соціально-економічному розвитку протягом XVII–XVIII ст., історії Харківського університету та діяльності його засновника В. Н. Каразіна. Примітно, що перші розвідки А. Г. Слюсарського з місцевої історії виходили друком ще у 1950-х рр., коли інтерес до краєзнавства у нашій країні тільки

почав відроджуватися. Учений не покидав цієї діяльності й пізніше, коли краєзнавчий і пам'яткознавчий рух вийшов на якісно новий рівень і охопив найширші верстви населення. Зокрема, протягом 1966–1971 рр. А. Г. Слюсарський очолював Харківську обласну організацію Українського товариства охорони пам'яток історії і культури [детальніше див., наприклад: 1 та ін.].

Важливою подією у розвитку історичного краєзнавства в Україні стала поява «Історії міст і сіл Української РСР», створеної під керівництвом академіка П. Т. Тронька*. У підготовці цього унікального 26-томного видання, над створенням якого працювало понад 100 тис. дослідників з усієї республіки, найактивнішу участь брали і науковці, чий життя та діяльність були пов'язані з Харківським університетом. Зокрема, до складу Головної редакційної колегії багатотомника входили колишній випускник і доцент історичного факультету Харківського університету, в подальшому – академік і директор Інституту історії АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор; випускник філологічного факультету Харківського університету, академік і віце-президент АН УРСР, директор Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР І. К. Білодід; завідувач кафедри історії СРСР Харківського факультету професор С. М. Королівський. Членами редакційної колегії тому «Харківська область» були проректор Харківського університету, фундатор і перший завідувач кафедри історіографії, допоміжних історичних дисциплін і методики історії професор В. І. Астахов; завідувач університетської кафедри історії України, в подальшому – проректор університету, лауреат Державної премії Української РСР в галузі науки й техніки професор І. К. Рибалка; професор кафедри історії СРСР Харківського університету К. К. Шиян; уже згаданий вище професор А. Г. Слюсарський та ін. [4].

Варто зазначити, що студенти, які робили перші кроки на ниві наукових досліджень, також не залишалися осторонь місцевої проблематики. До поля їхнього зору потрапляли події не лише давньої та модерної епох, а й новітньої історії краю. Наприклад, ще у 1946 р. колектив студентів у складі А. Епштейна, В. Пунського та М. Фомічової з роботою на тему «Вооруженное выступление харьковских рабочих и студентов в октябре 1905 г.» посів перше місце на конкурсі студентських досліджень, ініційованих Радою міністрів СРСР. Наступного, 1947 р. студентами А. Епштейном, Ю. Кондуфором і В. Шилом була презентована робота,

* Уродженець м. Богодухів Харківської області, академік НАН України, Герой України, почесний громадянин Харкова та Харківської області П. Т. Тронько (1915–2011) у 1997 р. був обраний почесним доктором Харківського університету, а протягом 2003–2011 рр. очолював університетську Наглядову раду, ставши її першим головою.

присвячена історії більшовистської групи «Вперед», яка діяла в Харкові у 1905 р. У 1948/49 н. р. студенти історичного факультету А. Епштейн, Ю. Кондуфор і В. Астахов підготували дослідження з історії харківської комсомольської організації*. Варто зазначити, що починаючи з 1950-х рр. спостерігається підвищення інтересу студентів-істориків Харківського університету до історії свого навчального закладу, що виявлялося, зокрема, у збільшенні доповідей відповідного тематичного спрямування на щорічній конференції молодих учених [7, с. 24–27].

Протягом 1970-х рр. краєзнавча діяльність на факультеті не припинялася. Як і раніше, лідерами у краєзнавчих дослідженнях були А. Г. Слюсарський, Б. П. Зайцев, Б. А. Шрамко та деякі інші викладачі. Вони часто радили своїм студентам та аспірантам теми досліджень краєзнавчої спрямованості.

Початок 80-х рр. ХХ ст. ознаменувався пошквалом краєзнавчого і пам'яткоохоронного руху в Україні. Зокрема, це виявилось в активізації роботи з виявлення, вивчення, пропаганди та паспортизації пам'яток історії і культури, проведення підготовчих заходів зі створення «Зводу пам'яток історії та культури». У 1980 р. були започатковані Всеукраїнські конференції з історичного краєзнавства [див., наприклад: 24, с. 409 та ін.]. Крім цього, період кінця 70-х – початку 80-х рр. ХХ ст. у Харківському університеті пройшов під знаком підготовки до святкування 175-річчя навчального закладу (ювілей був урочисто відзначений у 1980 р.).

В цих умовах у 1982 р. доцент історичного факультету Б. П. Зайцев та викладач С. М. Куделко висловили ідею проведення на історичному факультеті спеціальних краєзнавчих студентських конференцій. Ініціатива була підтримана завідувачем кафедри історіографії, джерелознавства та археології, професором І. Л. Шерманом, деканом історичного факультету, доцентом В. І. Булахом, активом Студентського наукового товариства та партійного бюро університету [7, с. 92].

*Розвідки краєзнавчого спрямування мали місце у доробку названих істориків і в роки подальшої, уже професійної діяльності. Наприклад, В. І. Астахов та Ю. Ю. Кондуфор у співавторстві підготували монографію «Революционные события 1905–1907 гг. в Харькове и губернии» (1955 р.) [22]. Доцент М. П. Фомічова, яка протягом 1970–1985 р. очолювала кафедру історії КПРС і політичної економії Харківського медичного інституту (тепер – Харківський національний медичний університет), брала участь у підготовці харківського тому «Історії міст і сіл Української РСР», написавши довідку про районний центр Сахновщину [2]. Професор, почесний доктор Харківського університету А. І. Епштейн разом з іншими університетськими істориками (Б. П. Зайцевим, Б. К. Мигалем, С. М. Куделком, С. І. Посоховим, С. В. Потрашковим) брав участь у роботі редакційних колегій збірників архівних документів і матеріалів серій «Краю мій, Слобожанщину» та «Старовинні міста Слобожанщини» [23] тощо.

Перша конференція відбулася 26–27 квітня 1983 р. У програмі було заявлено понад 70 доповідей, з яких 37 було підготовлено студентами історичного факультету [3]. Окрім студентів-істориків, у роботі конференції також взяли участь представники економічного, філологічного, геолого-географічного, біологічного, хімічного факультетів, а також факультету іноземних мов [7, с. 93].

Перша краєзнавча конференція 1983 р. стала тим майданчиком, на якому свої перші кроки в науці зробили майбутні діячі вітчизняної науки, освіти і культури. Серед тих, хто виступив з доповідями на цьому форумі молодих вчених, були доктор історичних наук, професор кафедри історії Східної Європи Каразінського університету М. В. Любичев; доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв) Є. Г. Сінкевич; доктор філософських наук, професор кафедри культурології та медіа-комунікацій Харківської державної академії культури Г. Д. Панков; доктор наук з державного управління, професор кафедри соціальної і гуманітарної політики Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України В. В. Жидкова (Сичова); доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України В. Є. Шедяков; композитор, лауреат багатьох всеукраїнських та міжнародних конкурсів, секретар Правління Національної спілки композиторів України С. Ю. Пілютіков та ін. [3].

Студентська краєзнавча конференція стала помітним явищем в житті університету. Уже у травні того ж 1983 р. на спільному засіданні СНТ гуманітарних факультетів та університетської Президії СНТ було ухвалено рішення про те, що краєзнавчі конференції мають стати традиційними. В університеті також передбачалося створення студентського пошуково-краєзнавчого загону, діяльність якого мала проходити під егідою університетського відділення Українського товариства охорони пам'яток історії і культури [7, с. 37].

Перша краєзнавча конференція відбулася лише через тиждень після проведення квітневих студентських «Ленінських читань». Незважаючи на те, що студенти активно взяли участь в обох заходах, у подальшому було вирішено «розвести» їх у часі. Тому вдруге студентський краєзнавчий форум було скликано 29 лютого 1984 р. У подальшому ж конференція традиційно проходила наприкінці листопада – на початку грудня. У перші роки конференції проводилися спільно з різними факультетами Харківського університету, проте уже в середині 1980-х рр. було ухвалено

рішення про зосередження тематики презентованих доповідей суто на проблемах історичного краєзнавства [7, с. 95]. Всього за перші десять років у роботі конференції взяли участь понад 180 студентів-істориків Харківського університету [3; 8; 9].

У 1990-х рр. розпочинається новий етап в історії краєзнавчих конференцій молодих учених, який ознаменувався кількома прикметними рисами. Насамперед, в цей період у конференції стали брати участь представники не лише Харківського університету, а й інших вищих навчальних закладів та культурно-освітніх установ Харкова. Зокрема, у 1998 р. на конференцію були запрошені студенти, аспіранти та співробітники Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія», Харківської державної академії залізничного транспорту, Харківської державної академії культури, Харківської державної інженерно-педагогічної академії, Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, Харківського державного економічного університету, Харківського університету внутрішніх справ, Харківського історичного музею [10].

Відповідно, збільшилася й кількість людей, що виступали на конференціях з доповідями. Так, якщо у 1990 і 1991 рр. у конференції взяли участь по 20 студентів, то вже у 1998 р. їх кількість сягнула 45 осіб, у 1999 р. – 39 осіб [3; 10; 11]. Важливим чинником, який спонукав студентів історичного факультету активніше брати участь у студентській конференції, стало ухвалене ще наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. рішення про те, що студенту, який підготував на конференцію виступ за темою своєї курсової роботи, автоматично зараховувався її захист.

Серед тих, хто протягом 1990-х рр. брав участь у роботі щорічних краєзнавчих конференцій, були Ю. А. Беліков, М. С. Вороніна, О. В. Кравченко, О. Г. Павлова, В. В. Скирда (сьогодні всі – кандидати історичних наук, викладачі Харківського університету та інших ВНЗ Харкова), О. В. Хорошковатий (тепер – секретар Топонімічної комісії при Харківській міській раді), О. А. Яцина (нині обіймає посаду директора Департаменту культури і туризму Харківської обласної державної адміністрації) та ін. [3; 10; 11].

Період 2000-х – початку 2010-х рр. ознаменувався черговими якісними змінами, яких зазнала традиційна краєзнавча конференція молодих учених. По-перше, конференція стала набагато більш масовою, ніж у перші два десятиліття свого існування. Зокрема, у 2008 р. в її роботі взяли участь 95 доповідачів, у 2010 р. – 110, у 2015 р. – 104 [12; 14; 19]. По-друге, захід з багаторічною історією встиг позитивно зарекомендувати себе в середовищі наукової і освітянської громадськості. Раніше конференція

проводилася виключно силами деканату й СНТ історичного факультету Каразінського університету, до яких з 2008 р. долучилися співробітники новоствореного університетського Центру краєзнавства. Починаючи з 2014 р. оргкомітет конференції почав задовольняти пропозиції від інших наукових та освітніх установ, які бажали долучитися до організації заходу. Так, у 2014 р. у підготовці та проведенні конференції, окрім традиційних організаторів, взяли участь представники факультету міжнародних економічних відносин і туристичного бізнесу Каразінського університету, а також керівники Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України». У 2015 р. серед організаторів конференції були представники Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова та Центру медичного краєзнавства Харківського національного медичного університету [18; 19].

По-третє, прикметою часу стала поява премій за кращу доповідь на конференції, заснованих партнерськими організаціями та друзями заходу. Наприклад, з 2009 р. вручається премія імені А. Г. Слюсарського, фундатором якої виступив Центр краєзнавства ХНУ імені В. Н. Каразіна. З 2011 р. веде свою історію премія імені Героя України, академіка П. Т. Тронька, яка була заснована Харківським відділенням Національної спілки краєзнавців України. Напевне, найбільш оригінальною з-поміж студентських премій у Каразінському університеті є премія імені А. Ф. Луньова. Вона була заснована у 2004 р. художницею Н. С. Вербук на честь випускника історичного факультету Харківського університету, музеєзнавця і колекціонера, засновника дитячої музейної педагогіки. Премія вручається за кращу доповідь на краєзнавчій конференції молодих учених, присвячену історії мистецтв або музеєзнавству. На відміну від двох попередніх, премія імені А. Ф. Луньова не є грошовою, а вручається у вигляді картини з колекції художниці [19, с. 22].

По-четверте, значно розширилася географія учасників конференції. Протягом вказаного періоду участь у заході брали не лише молоді дослідники з вищих, освітніх і культурних установ Харкова й області, але і з різних областей України та з-за кордону. Зокрема, в різні роки на зимових конференціях виступали з доповідями представники фактично з усіх регіонів України (в тому числі делегати від таких флагманів вітчизняної освіти і науки, як Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Донецький національний університет, Національний університет «Острозька академія» та ін.). Активну участь у роботі форуму брали і закордонні учасники, які представляли Білорусь (Білоруський

торгово-економічний університет в Гомелі та ін.), Росію (Белгородський державний університет, Волгоградський державний університет, Воронежський державний університет та ін.), Польщу (Католицький університет імені Івана Павла II в Любліні, Ягеллонський університет у Кракові, Університет імені Адама Міцкевича в Познані та ін.) [12–19]. Таким чином, конференція обґрунтовано набула статусу міжнародної.

Потрібно відзначити той факт, що у 2010-х рр. спостерігалася тенденція до більш чіткого тематичного окреслення проблем, які обговорювалися на краєзнавчих конференціях. Раніше ці заходи традиційно приурочувалися до ювілейних дат, пов'язаних з історією Харкова та Харківського університету (у 1998 р. конференцію було присвячено 200-річчю Харківської єпархії; у 2008 р. – 160-річчю від дня народження почесного доктора Харківського університету, першої в Російській імперії жінки, удостоєної звання доктора історії О. Я. Єфименко; у 2009 р. – 205-річчю Харківського університету та ін.) [11; 12; 13]. Починаючи з 2012 р. кожна конференція присвячувалася спеціальній проблемі (наприклад, у 2012 р. вона носила назву «Краєзнавство у локальному та регіональному вимірі», у 2013 р. – «Краєзнавство на перетині дисциплін: здобутки і проблеми»; у 2014 р. – «Наука і освіта у краєзнавчому вимірі»; у 2015 р. – «Історія повсякденності у локальному вимірі»). При цьому зберіглася традиція приурочення конференцій до ювілейних дат в історії університету й регіону. Так, у 2014 р. захід було присвячено 210-й річниці заснування Харківського університету, а у 2015 р. – 100-річчю від дня народження патріарха українського краєзнавчого руху П. Т. Тронька [12–19].

Ще однією прикметою найновішої історії традиційної краєзнавчої конференції молодих учених стала своєрідна наступність поколінь. Чимало колишніх її учасників після завершення навчання в університеті продовжили заняття наукою. Тепер ті, хто брав участь у краєзнавчій конференції в якості доповідачів протягом 1980-х рр. (серед них – доктори історичних наук, професори О. Л. Рябенко, О. М. Богдашина та ін.), 1990-х рр. (у т. ч. кандидати історичних наук, доценти О. Г. Павлова, В. В. Скірда та ін.), 2000-х рр. (зокрема, кандидати історичних наук, викладачі П. В. Єремєєв, С. С. Кушнар'єв та ін.) виступають в якості наукових керівників студентських доповідей, керівників секцій.

Таким чином, виникнення Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених, яка з 1983 р. проводиться на історичному факультеті Харківського університету, стало органічним етапом розвитку краєзнавчих студій в одному з найстаріших університетів нашої країни. Конференція, котра на сьогоднішній день є найстарішим в Україні студентським форумом краєзнавчого спрямування, динамічно

розвивається і здобуває все більшої популярності у середовищі молодих дослідників минулого як у регіональному, так і в національному та навіть міжнародному масштабах. І відбувається це, в першу чергу, завдяки плідній та злагодженій роботі її організаторів – керівників історичного факультету, кураторів студентської молодіжної науки і активу факультетського Студентського наукового товариства.

Література

1. *Алексєєнко, А.* Розвиток історичного краєзнавства у вищій школі в радянську добу: основні напрямки діяльності ВНЗ Харкова (1950-і – 1980-і рр.) / А. Алексєєнко // Краєзнавство. – 2008. – Вип. 1-4. – С. 28-35.
2. *Глебова, Л.* Становление и развитие кафедры общественных наук Харьковского национального медицинского университета / Л. Глебова // Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я : матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції, присвяченої 75-річчю кафедри суспільних наук ХНМУ, 4–11 листоп. 2013 р. / Редкол. : І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко, В. А. Мац. – Х., 2013. – С. 6-28.
3. История студенческого научного кружка историографии, источниковедения и специальных исторических дисциплин исторического факультета ХГУ имени А. М. Горького : [альбом] // Архив кафедры историографии, источниковедения и археологии исторического факультета ХНУ имени В. Н. Каразина.
4. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / Ред. кол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. – К. : Головна редакція УРЕ ; АН УРСР, 1967 – 1972. – Т. 1 : Харківська область / Ред. кол. тому : М. А. Сіроштан (голова) та ін.
5. *Кашаба, О.* Історико-краєзнавчі дослідження в Харківському університеті (кін. XIX – поч. XX ст.) / О. Кашаба // Краєзнавство. – 2009. – Вип. 1–2. – С. 23-29.
6. *Кашаба, О.* Освітняні-краєзнавці Харківщини в історіографічному процесі 1920-х – початку 1930-х рр. : автореф. ... канд. іст. наук / О. Кашаба. – Дніпропетровськ, 2008.
7. *Парфиненко, А.* Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете / А. Парфиненко, С. Посохов. – Харків, 2002.
8. Програма 5-ї Студенческой научной конференции по краеведению. Посвящается 70-летию установления Советской власти на Украине (16 декабря 1987 г.). – Харків, 1987.
9. Програма 6-ї Студентської наукової конференції. Присвячується 70-річчю ВЛКСМ (24 листопада 1988 г.). – Харків, 1988.

10. Програма Наукової конференції молодих вчених з історичного краєзнавства, присвяченої 200-річчю Харківської єпархії (18 грудня 1998 р.). – Харків, 1998.
11. Програма 17-ї Наукової історико-краєзнавчої конференції молодих вчених «Харків на межі тисячоліть» (10 грудня 1999 р.). – Харків, 1999.
12. Програма 26-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених (до 160-річчя від дня народження О. Я. Єфименко). – Харків, 2008.
13. Програма 27-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених (до 205-річчя Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна). – Харків, 2009.
14. Програма 28-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених (17 грудня 2010 р.). – Харків, 2010.
15. Програма 29-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених (16 грудня 2011 р.). – Харків, 2011.
16. Програма 30-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство у локальному і регіональному вимірі» (14 грудня 2012 р.). – Харків, 2012.
17. Програма 31-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство на перетині дисциплін: здобутки та проблеми» (6 грудня 2013 р.). – Харків, 2013.
18. Програма 32-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Наука і освіта у краєзнавчому вимірі», присвяченої 210-й річниці заснування Харківського університету (28 листопада 2014 р.). – Харків, 2014.
19. Програма 33-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Історія повсякденності у локальному вимірі», присвяченої 100-річчю з дня народження П. Т. Тронька (11 грудня 2015 р.). – Харків, 2015.
20. *Рябокобила, О.* Розвиток історичного краєзнавства на Харківщині в 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст. : автореф. ... канд. іст. наук / О. Рябокобила. – Харків, 2001.
21. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалею / В. Н. Каразин ; сост. Д. И. Багалея. – Харків, 1910.
22. Страницы из жизни Учителя : В. И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях / сост. В. И. Астахова, Е. В. Астахова, Б. П. Зайцев и др. – Харків, 2002.
23. Аркадий Исаакович Эпштейн. След на Земле : воспоминания / Сост. И. А. Ширококова, С. М. Куделко. – Харків, 2012.
24. *Яремчук, В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. Яремчук. – Острого, 2009.

Об'їзд архівів Польщі українськими та польськими молодими науковцями

*Жидков Сергій Олегович,
Ховтура Анастасія Сергіївна*

З 13 по 23 травня 2016 року група студентів та співробітників історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під керівництвом професора кафедри історії України Л. Ю. Посохової вчетверте взяла участь у програмі «Об'їзд архівів Польщі», що є складовою навчального плану студентів-архівістів Університету Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін).

Об'їзд організували доктори Університету Марії Кюрі-Склодовської Артур Горак та Єжи Тернес. Така спільна навчальна практика за участю студентів та співробітників Каразінського університету стала можливою завдяки активній багаторічній співпраці керівництва та викладачів історичного факультету та Інституту історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні.

Метою практики було ознайомлення студентів з особливостями діяльності архівних установ, станом і перспективами розвитку бібліотечної та музейної справи, історією та культурним життям Польщі. Увага була приділена, зокрема, обміну досвідом у питаннях організації архівної справи. Організатори об'їзду розробили програму, яка передбачала відвідування архівів, бібліотек і музеїв таких польських міст як Люблін, Радом, Познань, Курник, Гнезно, Торунь та Плоцьк.

У першому місті практики – Любліні – учасники програми побували в Університеті Марії Кюрі-Склодовської. Того ж дня відбулась оглядова екскурсія старою частиною міста, що супроводжувалася відвідинами музею, каплиці Святої Трійці та донжону Люблінського замку. Багатовікова історія комплексу, розписи каплиці, романські архітектурні мотиви – все це стало гарним початком архівного об'їзду.

Наступного дня учасники об'їзду вирушили до Державного архіву в Радомі (Archiwum Państwowe w Radomiu). Співробітники архіву ознайомили з роботою усіх відділів установи, умовами зберігання та реставрації документів. Фонди архіву містять записи актів громадського та сімейного стану (Akta metrykalne i stanu cywilnego) жителів регіону, акти міста Радомі (Akta miasta Radomia) від 1796 до 1950 року. Концепція архівної установи відповідає загальнодержавній стратегії розвитку

архівних установ (Strategia Archiwów Państwowych na lata 2010–2020), що визначає пріоритет доступності матеріалів фондів та максимальної організаційної прозорості. Екскурсія архівом завершилася оглядом виставки, присвяченої місту Радому в роки Першої світової війни.

У Державному архіві в Познані (Archiwum Państwowe w Poznaniu) учасникам об'їзду були показані старовинні польські акти XIII–XIV ст. та документи часів німецького управління регіоном. Працівники архіву ознайомили студентів з сучасними методиками оцифрування письмових пам'яток та продемонстрували процес обробки документів за допомогою сучасних сканерів. Практиканти мали змогу познайомитися із копією найдавнішого документу, що міститься у Державних архівах Польщі (Dokument fundacyjny klasztoru cystersów w Łeknie), який датований 1153 роком.

В Університеті Адама Міцкевича в Познані студенти прослухали профорієнтаційну лекцію, яку прочитали співробітники історичного відділення, завітали до бібліотеки закладу. Вільний доступ до фондів бібліотеки, можливість копіювання матеріалів засвідчують орієнтацію закладу на широкий загаль зацікавлених.

Неподалік Познані знаходиться місто Курник, що відоме своїм неоготичним замком. У споруді розташована Бібліотека Польської Академії Наук (Biblioteka Kórnicka) та музейний комплекс Дзялинських-Замойських. У бібліотеці, що є однією із найбільших у Польщі, учасникам об'їзду представили та дали змогу погортати рідкісні пам'ятки, серед яких нотний рукопис Ф. Ф. Шопена, ксилографічна інкунабула та середньовічні студентські підручники. У фондах бібліотеки зберігаються твори за підписом Адама Міцкевича, листи Тадеуша Костюшко, копії кореспонденції від часів короля Сигізмунда II Августа. «Перлиною» бібліотеки є друковане видання першої половини XV ст. «Ars Moriendi» («Мистецтво помирати»), проілюстроване гравюрами, що відображають уявлення середньовічної людини.

Екскурсія замком-музеєм у Курнику супроводжувалась історичними екскурсами у життя власників маєтку – від Миколи Гурки (XIV ст.) до Владислава Замойського (початок XX ст.). Студенти оглянули збройову та етнографічну колекції Владислава Замойського, прослухали легенду про привид Теофілії Дзялинської («Білої Дами»), ознайомилися із інтер'єром замку. Особливо вразила ідальня, її стеля увінчана 71 родовим гербовим щитом польських лицарів, що символізує єдність їх земель у складі польської держави.

Наступним пунктом архівного об'їзду було місто Гнезно – перша історична столиця Польщі, місце коронації польських володарів до

XIV ст. В архіві та музеї архідієцезії у місті Гнезно учасники об'їзду мали змогу ознайомитися із середньовічними церковними виданнями, оглянути експозиції присвячені повсякденню церковних служителів, побачити славнозвісну чашу покровителя міста – Святого Войцеха – датовану X ст. Туристичне обличчя міста визначає одна з найвизначніших польських реліквій – гнезненські ворота другої половини XII ст., на яких зображені сцени з життя Святого Войцеха.

Працівники Державного архіву в місті Торуні (Archiwum Państwowe w Toruniu) познайомили студентів із особливостями зберігання та реставрації сувоїв, грамот і давніх печатей. Практикантам були продемонстровані, зокрема, «Przywilej lokacyjny Miasta Torunia», а також зразки вошених табличок, що датуються періодом від XIII до XV ст.

Насиченим у Торуні був і культурний сегмент об'їзду. Студенти відвідали музей Миколи Коперника (Dom Mikołaja Kopernika), де ознайомилися із історією міста крізь призму життєвого та наукового шляху дослідника. Калейдоскопом мистецьких стилів та тематичним різноманіттям зустрів практикантів музей у міській ратуші (Ratusz Staromiejski). З ентузіазмом проходила екскурсія у музеї міського «символу» – торунського пряника (Muzeum Piernika). Відвідини музеїв переконливо засвідчили їх трансформацію у відповідності до потреб ринку.

Співробітники Державного архіву міста Плоцьк (Archiwum Państwowe w Płocku) представили наукові програми, в яких бере участь установа, зосередили увагу на фондах архіву, які охоплюють матеріали з історії міста та околиць протягом XIX – XX ст. Пріоритетним завданням для архіву, за словами його директора Томаша Пекарські, є модернізація наявного обладнання, створення цифрових копій документів та їх розміщення у системах баз даних. У Плоцьку студенти відвідали Храм Милосердя і Милості (Świątynia Miłosierdzia i Miłości).

Останній день архівного об'їзду відзначився екскурсіями по палацу Радзивіллів із садом у Неборові та парку Єлени Радзивілл в Аркадії (Muzeum w Nieborowie i Arkadii). Атмосфера XVIII – XIX ст. у поєднанні із чарівними пейзажами довершили історичний та культурний образ Польщі.

Підсумком архівного об'їзду стала участь групи студентів та співробітників історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в Міжнародному науково-дидактичному семінарі «Aktualne problemy archiwistyki i zarządzania dokumentami», що проходив 21 травня на базі Інституту історії Університету Марії Кюрі-Склодовської у Любліні. Студенти виступили з

доповідями на секції «Archiwa Ukrainy», що була присвячена проблемам та перспективам розвитку архівів України. Тематично доповіді охопили проблематику архівного менеджменту та маркетингу, різні аспекти популяризації архівних установ, їх комунікативні можливості, проблеми збереження усноісторичних колекцій і особових фондів. До плідного обговорення поставлених питань було залучено представників Польщі – директорів архівів, професорів Інституту історії Університету Марії Кюрі-Скłodовської, а також професорів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Л. Ю. Посохову та С. І. Посохова.

В цілому, об'їзд архівів сприяв обміну досвідом та думками стосовно перспектив розвитку архівної, бібліотечної та музейної систем на сучасному етапі. В умовах інформаційного суспільства та «ери Інтернету» постала проблема не лише збереження архівних матеріалів, але й необхідності їх популяризації за посередництва електронних носіїв. Досвід польських колег у цій сфері, долучення до європейських стандартів стали неоціненним здобутком для харківських учасників архівного об'їзду.

Результати IV об'їзду архівів Польщі були представлені його учасниками на спільному засіданні студентського наукового гуртка кафедри історії України і гуртка історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету, яке відбулось 29 вересня 2016 р.

Маємо надію, що багаторічна співпраця історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Інституту історії Університету Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні продовжиться й надалі, а наукова комунікація між інституціями сприятиме професійному зростанню молодих науковців.

Список скорочень

- АДЛУ – Археологічні дослідження Львівського університету
- АН УРСР – академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки;
- РАН – Архив Российской академии наук
- Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка – Архів Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка
- ВАТ «Рівнеазот» – відкрите акціонерне товариство «Рівнеазот»
- ГАФТ – Государственный архив Харьковской области
- ДАХО – Державний архів Харківської області
- ЖПХ – Журнал прикладной химии
- МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
- НА БАН – Научният архив на Българска академия на науките
- РГАНІ – Российский государственный архив новейшей истории
- РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории
- ТНР ХПІ – кафедра технології неорганічних речовин;
- ХТНР, К та Е НТУ «ХПІ» – кафедра хімічної технології неорганічних речовин, каталізу та екології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»;
- ЦДАВО – Документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України
- ЦДИА – Централен държавен исторически архив
- ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України у м. Львові
- CIS – «Corpus Inscriptionum Semiticarum»
- Diod. – Diodorus Siculus. Bibliotheca historica
- Fl. Jos., Antt. – Flavius Josephus. Antiquitates Judaicae
- RES – «Répertoire d'épigraphie sémitique»
- St. Byz. – Stephanus Byzantius. Ἐθνικά

Відомості про авторів

Вовк Ольга Ігорівна – канд. іст. наук, заступник директора Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, olga.v_88@mail.ru

Гуменний Віктор Леонідович – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка, hvlterant@gmail.com

Деревянченко Віталій Сергійович – студент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, shumurartu@gmail.com

Димидюк Дмитро Андрійович – студент Львівського національного університету імені Івана Франка, dumudyuk_da@ukr.net

Євстратьєв Олег Ігоревич – аспірант Республіканського інституту вищої школи (Мінськ, Республіка Білорусь), e_oi@tut.by

Жидков Сергій Олегович – студент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, zhidkov1995@mail.ua

Каштанов Кирило Альбертович – аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, kirilkashtanov@gmail.com

Кириченко Максим Іванович – аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, mkiritchenko@gmail.com

Кузнєцов Павло Володимирович – канд. техн. наук, доцент кафедри економічної кібернетики та маркетингового менеджменту Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», rahanevich@gmail.com

Ластовець Наталія Олександрівна – аспірантка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, nlo_17@mail.ru

Луценко Сергій Михайлович – пошукач Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, abydeoro@mail.ru

Макміллан Олександра Дмитрівна – аспірантка Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, sashamacmillan@gmail.com

Паславська Наталія Орестівна – аспірантка Львівського національного університету імені Івана Франка, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, natalia_hudz@ukr.net

Походнякова Альона Сергіївна – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, alyona.pokhodnyakova@gmail.com

Ховтура Анастасія Сергіївна – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, hovtura@mail.ru

Швайка Інна Олександрівна – аспірантка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, nysya211191@yandex.ru

Шкабура Ярослав Іванович – аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ya.shkabura@gmail.com

Якубовська Оксана Зеновійвна – аспірантка Львівського національного університету імені Івана Франка, j.o.z@i.ua

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

Збірник наукових праць

Випуск 19

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск П. В. Єремєєв

Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна

Макет обкладинки І. М. Дончик

Підписано до друку 27.12.2016. Формат 60×84/16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. 7,83 Тираж 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені
В. Н. Каразіна

Надруковано: